

Bil Brajson

ŠEKSPIR

Svet kao pozornica

IZVANREDNO DUHOVITO I NENAMETLJIVO UČENO.

SUNDAY TIMES

Sadržaj

- [Prvo poglavlje Upotrazi za Vilijamom Šekspirom](#)
- [Drugo poglavlje Rane godine, 1564-1585.](#)
- [Treće poglavlje Izgubljene godine, 1585-1592.](#)
- [Četvrto poglavlje U Londonu](#)
- [Peto poglavlje Drame](#)
- [Šesto poglavlje Godine slave, 1596-1603.](#)
- [Sedmo poglavlje Vladavina kralja Džejsa, 1603-1616.](#)
- [Osmo poglavlje Smrt](#)
- [Deveto poglavlje Kandidati](#)
- [Izjave zahvalnosti](#)
- [O autoru](#)
- [Notes](#)

Bil Brajson

ŠEKSPIR
Svet kao pozornica

Prevela
Aleksandra Čabraja
Laguna

Naslov originala
Bill Bryson SHAKESPEARE

Copyright © 2007 by Bill Bryson
Translation Copyright © 2010
za srpsko izdanje, LAGUNA

Finli i Moli i uspomeni na Mejzi

Prvo poglavlje Upotrazi za Vilijamom Šekspiro

Pre nego što je 1839. nasledio veliko bogatstvo, Ričard Plantagenet Templ Njudžent Bridžis Čendos Grenvil, drugi vojvoda od Bakingema i Čendosa, vodio je uglavnom nezanimljiv život.

U Italiji je postao otac nezakonitog deteta, povremeno je u Donjem domu govorio protiv ukidanja Zakona o žitu i veoma rano se zainteresovao za uvođenje vodovoda (njegova kuća u Stouvu, u Bakingemširu, imala je devet toaleta s tekućom vodom, koji su bili među prvima u Engleskoj), ali sem toga nije imao nikakvih osobnosti sem sjajnih izgleda i mnoštva imena. Pošto je, međutim, nasledio titulu i jedno od najvećih imanja u Engleskoj, zapanjio je svoje bližnje, a bez sumnje i samog sebe, uspevši da zahvaljujući nizu spektakularno neisplativih ulaganja za ciglo devet godina straći nasljedstvo do poslednjeg penija.

Osiromašen i ponižen, u leto 1848. pobjegao je u Francusku ostavljajući poveriocima Stouv i sve u njemu. Aukcijska prodaja koja je potom usledila bila je jedan od najznačajnijih društvenih događaja tog doba. Njegov dom u Stouvu bio je tako raskošno opremljen da je ekipa aukcionara iz londonske firme *Kristi i Menson* radila na njemu čitavih četrdeset dana.

Među manje zapaženim predmetima našao se i taman ovalni portret, dimenzija četrdeset pet sa pedeset pet centimetara, koji je od Elsmira kupio za trista pedeset pet gvineja i koji je od tada poznat kao Čendos portret. Slika je umnogome retuširana, a vremenom je tako potamnela da su brojni detalji bili (i ostali) izgubljeni. Na njoj je proćelav ali zgodan muškarac četrdesetih godina, s potkresanom bradom. U levom uhu ima zlatnu minđušu. Izraz lica mu je samouveren, opuštено raskalašan. Ne deluje kao čovek kome biste mirne duše mogli poveriti ženu ili odraslu kćer.

Mada se ništa ne zna o poreklu ovog portreta niti pak o tome gde se nalazio pre nego što je 1747. dospelo u posed porodice Čendos, odavno se smatra da on predstavlja lik Vilijama Šekspira. Svakako *liči* na Šekspira - ali je to i normalno, budući da predstavlja jedan od tri prikaza njegovog lika od kojih potiču svi ostali.

Godine 1856, nešto pre svoje smrti, lord Elsmir poklonio je ovu sliku novoosnovanoj Nacionalnoj galeriji portreta u Londonu, kao njeno osnivačko umetničko delo. Kao prva slika u svojini ove galerije ovaj portret ima izvesnu sentimentalnu vrednost, ali se u njegovu autentičnost gotovo odmah posumnjalo. Mnogi kritičari iz tog doba smatrali su da je lik na slici suviše tamnopusit i egzotičan - nalik kakvom Italijanu ili Jevrejnu - da bi mogao predstavljati engleskog pesnika, pogotovo tako slavnog. Neke su, po rečima pokojnog Semjuela Šenbauma, uznemirili njegov „puteni“ izgled i „razvratne“ usne. (Neko je nagovestio, možda s tračkom nade, da je lik naslikan sa pozorišnom maskom, verovatno u ulozi Šajloka.)

„Pa, slika potiče iz odgovarajućeg perioda - to svakako možemo potvrditi“, rekla mi je Tarnja Kuper, kustos galerije za portrete iz šesnaestog veka, kad sam rešio da istražim sve što možemo da saznamo ili razložno pretpostavimo o najobožavanijem engleskom pesniku. „Ovakvi okovratnici bili su u modi između 1590. i 1610, upravo u vreme Šekspirovih najvećih uspeha, kada je on mogao pozirati za portret. Takođe vidimo da lik deluje boemski, u skladu s pozorišnom karijerom, i da je imućan, što je Šekspir u tom razdoblju svakako bio.“

Upitao sam je odakle to zna.

„Minduša svedoči da je bio boem“, objasnila je. „Minduša u muškom uhu značila je isto što i sada - da je taj čovek pomodniji i pikantniji od prosečnog muškarca. I Drejk i Rali na svojim portretima nose minduše. Na taj način su naglašavali svoju pustolovnu prirodu. Bogatiji ljudi su u to vreme nosili dosta nakita, uglavnom ušivenog na odeću. U tom smislu lik sa ove slike prilično je nenametljiv, ili pak nije preterano bogat. Rekla bih da je verovatno ovo drugo. S druge strane, vidimo da jeste imućan - ili da bar želi da se predstavi kao imućan - jer je odeven u crno.“

Nasmešila se primetivši moju zbunjenost. „Potrebno je mnogo boje da se tkanina oboji u crno. Odeća svetlijih boja, smeđa ili svetložuta, bila je mnogo jeftinija. Zbog toga je crna odeća u šesnaestom veku skoro uvek ukazivala na dobro materijalno stanje.“

Pažljivo je odmerila portret. „Slika nije loša, ali nije ni naročito dobra“, nastavila je. „Slikar je umeo da rukuje platnom, što znači da je prošao izvesnu obuku, ali je ipak sasvim obična i nije dobro

osvetljena. Najvažnije je od svega što je ovo, ako zaista predstavlja Šekspira, jedini njegov poznati portret načinjen za života, što bi značilo da je Vilijam Šekspir zaista tako izgledao - ukoliko je to stvarno Šekspir.“ A koliko je verovatno da jeste?

„Bez dokaza o poreklu slike to nikada ne možemo znati, a nije mnogo verovatno da bi se, posle ovoliko vremena, takvi dokumenti mogli pojaviti.“

Ako na slici nije Šekspir, ko je onda?

Nasmešila se. „Nemamo pojma.“

Ako Čendos portret ne predstavlja Vilijama Šekspira, ostaju nam još dva moguća prikaza Šekspirovog lika. Prvi je bakrorez koji se 1623. pojavio na prednjoj strani Šekspirovih sabranih dela - čuvenom Prvom foliju.

Bakrorez Drušaut, kako je nazvan (po umetniku, Martinu Drušautu), upadljivo je - mogli bismo čak reći, veličanstveno - mediokritetsko ostvarenje. Na njemu je skoro sve pogrešno. Jedno oko veće je od drugog. Usta su neobično nakaradno smeštena. Kosa je s jedne strane glave duža nego s druge, a sama glava je pak nesrazmerna s telom i kao da lebdi nad ramenima, poput balona. Što je najgore od svega, lik deluje povučeno, skrušeno, gotovo uplašeno - ni nalik galantnom i samouverenom piscu koji nam se obraća svojim dramama.

Za slikara Drušauta [*Droeshout*] (ili Drosarta [*Drossaert*] ili Drusoa [*Drussoit*], kako su ga u njegovo vreme ponekad zvali), gotovo uvek se kaže da potiče iz porodice flamanskih slikara, mada su Drušautovi u vreme kad se pojavio Martin zapravo živeli u Engleskoj već šezdeset godina i tri generacije.

Piter V. M. Blajni, najbolji poznavalac Prvog folija, nagoveštava da Drušaut, kome je u doba kad je stvorio ovo delo hilo jedva nešto više od dvadeset godina i nije bio naročito iskusan, možda taj posao i nije dobio zahvaljujući svom slikarskom umeću, već zato što je posedovao odgovarajuću opremu: presu za otiske bakroreza. Malo je umetnika oko hiljadu šesto dvadesete imalo takav alat.

Uprkos brojnim nedostacima, ova slika nosi pesničku posvetu Bena Džonsona, koji u znak sećanja na Šekspira piše o njoj u Prvom foliju:

O, daje i duh tije gov naslikao mio

*Tako kao štoje u bakru pogodio
Njegovo lice; otisak bifini
Nadmašio sve u ovoj veštini.¹*

Moguće je, kao što neki tvrde, da Džonson možda nije čak ni video Drušautov bakrorez pre nego što je sastavio ove galantne stihove. Sigurno je pak da Drušaut Šekspirov portret nije naslikao po njegovom liku: u vreme kada je objavljen Prvi folio, Šekspir je već sedam godina bio mrtav.

Tako nam ostaje samo još jedan mogući prikaz Šekspirovog fizičkog izgleda: oslikana statua u prirodnoj veličini koja čini središnji deo Šekspirovog spomenika u crkvi Svetog trojstva u Stratfordu na Ejvonu, gde je pesnik sahranjen. Poput Drušautovog i ovo delo je u umetničkom smislu neugledno, ali barem ima tu prednost što su ga videli i, možemo pretpostaviti, smatrali prihvatljivim ljudi koji su poznavali Šekspira. Izradio ga je majstor po imenu Gerart Jansen, a postavljen je u crkvi najkasnije 1623 - iste godine kada se pojavio i Drušautov portret. Jansen je živeo i radio u blizini pozorišta Glob, u Sadarku u Londonu, te je verovatno sretao Šekspira - mada bi se posmatrač opravdano mogao ponadati i da nije, jer je Šekspir s njegovog portreta podbuo, samozadovoljan lik, sa (kako se nezaboravno izrazio Mark Tven) „dubokim, dubokim, pritajenim, pritajenim izrazom mešine“.

Ne znamo tačno kako je ova bista prvobitno izgledala, jer je 1749. boje na njoj „osvežila“ nepoznata, premda dobronamerna ruka. Dvadeset četiri godine kasnije šekspirolog Edmond Maloun se, došavši da obiđe crkvu, užasnua videvši oslikanu statuu i naredio crkvenjacima da je preboje u belo, vraćajući je u stanje koje je pogrešno smatrao izvornim. U vreme kad je, posle mnogo godina, ponovo oslikana, niko više nije imao pojma koje boje treba upotrebiti. Ovo pitanje je važno jer boje portretu daju i izraz, budući da mnogi detalji nisu izrezbareni već naslikani. Prekrečena statua sigurno je ličila na one bezlične lutke koje su nekad, sa šeširima na glavi, krasile izloge prodavnica.

I tako kad je reč o liku Viliijama Šekspira imamo tri neobične mogućnosti, iz kojih su izvedene sve ostale: dva ne naročito dobra lika koje su umetnici stvorili više godina posle njegove smrti, i jedan

portret koji je nešto privlačniji, ali je pak sasvim moguće da predstavlja nekog drugog. Paradoksalno je da svi trenutno prepoznajemo Šekspirov lik čim ga ugledamo, pa ipak zapravo ne znamo kako je on izgledao. Slično je sa gotovo svim aspektima njegovog života i ličnosti: on istovremeno predstavlja najpoznatiji i najzagonetniji lik.

Pre više od dvesta godina, u duhu osećanja s kojima se i kasnije često srećemo, istoričar Džordž Stivens primetio je da se sve što znamo o Šekspiru sastoji od nekoliko šturih činjenica: da je rođen u Stratfordu na Ejvonu, da je tamo zasnovao porodicu, da je otišao u London, postao glumac i pisac, vratio se u Stratford, sačinio testament i umro. To nije bilo sasvim tačno tada a danas je još manje, ali nije baš ni sasvim daleko od istine.

Posle četiri stotine godina predanog traganja istraživači su otkrili stotinak dokumenata povezanih s Vilijamom Šekspirom i njegovom najbližom porodicom - zabeleške o krštenjima, vlasničke listove, potvrde o porezima, venčanice, naloge o pritvoru, sudske beleške (brojne sudske beleške - bilo je to doba čestog parničenja), i tako dalje. To je priličan broj, ali dokumenta, obveznice i slični zapisi redovno su bezlični. Govore nam štošta o nečijim poslovima, ali gotovo ništa o ljudskim osećanjima koja se iza njih kriju.

Stoga nam i dalje mnogo šta suštinski značajno u vezi s Vilijamom Šekspirom ostaje nepoznato. Na primer, ne znamo tačno koliko je drama napisao, niti kojim redosledom. Možemo da zaključimo ponešto o tome šta je čitao, ali ne znamo gde je nabavljao knjige, niti šta se kasnije dogodilo s njima.

Mada je za sobom ostavio gotovo milion reči teksta, samo ih je četrnaest napisano njegovom rukom - šest njegovih potpisa i reči „*by me*“² u njegovom testamentu. Nije sačuvana ni jedna jedina njegova poruka ni pismo, niti stranica rukopisa. (Neki stručnjaci veruju da je Šekspirovom rukom napisan jedan deo drame *Ser Tomas Mor*, koja nikad nije izvedena, ali to nije nimalo izvesno.) Za sobom nije ostavio nijedan sopstveni lični opis. Prvi tekstualni portret - „bio je naočit, zgodan čovek: veoma prijatan u društvu i vrlo dopadljivog i britkog duha“ - zapisao je šezdeset četiri godine posle njegove smrti Džon Obri, koji je rođen deset godina posle nje.

Čini se da je Šekspir bio veoma mio čovek, pa ipak je prvi zapis koji imamo o njemu napad jednog kolege umetnika. Mnogi biografi smatraju da je pesnik odbacio svoju ženu - poznato je da joj je testamentom ostavio svoju drugu po vrednosti postelju, a i to mu je očigledno tek naknadno palo na pamet - pa ipak niko nije uzvišenije, odanije i blistavije pisao o ljubavi i spajanju srodnih duša.

Nismo sigurni kako se piše njegovo prezime - ali čini se da ni on sam nije bio sasvim siguran u to, jer ga u sačuvanim potpisima nikada nije napisao dva puta na isti način. (Sačuvani potpisi glase: „*Willm Shaksp*“, „*William Shakespe*“, „*Wm Shakspe*“, „*William Shakspere*“, „*Willm Shaksper*“¹, „*William Shakspeare*“. Začudo, način pisanja koji nijednom nije upotrebio upravo je onaj kojim se danas njegovo ime standardno zapisuje³.) Ne možemo biti sigurni ni kako je izgovarao svoje prezime. Helga Kekeric, autor autoritativnog dela *Shakespeare's Pronunciation*⁴, smatra mogućim da ga je Šekspir izgovarao sa kratkim *a*, kao u reči „*shack*“. Možda se izgovaralo na jedan način u Stratfordu a na drugi u Londonu, ili je možda i izgovor, kao i način pisanja njegovog prezimena, bio raznovrstan.

Ne znamo da li je ikada odlazio iz Engleske. Ne znamo ko su mu bili najbliži prijatelji, niti čime se bavljao. Njegova seksualnost je nedokučiva misterija. Samo za nekoliko dana u njegovom životu možemo sa nepokolebljivom sigurnošću tvrditi gde ih je proveo. Nemamo nikakvih zabeleški o njegovom kretanju tokom osam kritičnih godina, kad je ostavio ženu i troje male dece u Stratfordu i gotovo nemogućom brzinom postao uspešan pozorišni pisac u Londonu. U vreme kad se, 1592, pojavljuje prvi zapis u kome se Šekspir pominje kao dramski pisac, on je već bio prevaleo više od polovine svog života.

U onom ostatku bio je sličan književnom ekvivalentu dektrona - uvek i prisutan i odsutan.

Da bih shvatio zašto tako malo znamo o životu Vilijama Šekspira i koliko je verovatno da bismo mogli saznati više, otišao sam jednog dana u Kancelariju javnog arhiva - sada poznatu kao Nacionalni arhiv - u Kjuu, u zapadnom Londonu. Tamo sam zatekao starijeg arhivara Dejvida Tomasa, zdepastog, vedrog, spokojnog čoveka

sede kose. Kad sam stigao, Tomas je upravo na veliki sto u svojoj kancelariji spuštao ogromnu, nezgrapnu hrpu dokumenata - memorandumskih svitaka iz razdoblja zimskog zasedanja državne blagajne 1570. Hiljadu stranica pergamenta od jagnjeće kože, labavo povezanih i različitih dimenzija, predstavljale su kabast teret koji se morao pridržavati obema rukama. „Na izvestan način, ovi zapisi su veoma dobri“, kazao mi je Tomas. „Jagnjeći pergament je izuzetno trajan, mada se njime mora pažljivo rukovati. Dok se kod hartije mastilo upija u vlakna, na jagnjećoj koži ono ostaje na površini, kao kreda na tabli, te se prilično lako može izbrisati.“

„I hartija je u šesnaestom veku bila dobrog kvaliteta“, nastavio je. „Pravila se od krpa i gotovo bez imalo kiseline, te je bila veoma trajna.“

Mom nestručnom oku, međutim, činilo se da je mastilo izbledelo do vodenastog, jedva vidljivog traga, dok je rukopis bio praktično nečitljiv. Štaviše, zapisi nisu bili raspoređeni na način koji pomaže tragaču. I hartija i pergament bili su skupi, te se prostor nije traćio. Nije bilo razmaka između pasusa - zapravo, nije bilo ni pasusa. Tamo gde se jedan zapis završavao, odmah je počinjao drugi, bezbrojeva ili uvučenih redova koji bi ih razdvojili. Teško je zamisliti manje pregledan tekst. Da biste proverili da li jedan zapis sadrži podatke o bilo kojoj osobi ili događaju morate pročitati praktično svaku reč - a to nije uvek lako čak ni stručnjacima kao što je Tomas, jer su rukopisi u to doba bili veoma različiti.

Elizabetanski rukopisi bili su raznovrsni baš kao i tadašnji način pisanja reči. Priručnici su nudili čak do dvadeset različitih - često veoma različitih - načina oblikovanja određenih slova. Zavisno od ukusa, na primer, slovo *d* moglo je ličiti na broj osam, romboid s repićem, krug sa kukicom, ili pak biti u nekom od petnaestak drugih oblika. *A* je moglo ličiti na *h*, *e* na *o*, *f* na *s* ili *l* - zapravo, gotovo bilo koje slovo moglo je ličiti na skoro svako drugo. Sve to dodatno komplikuje činjenica da su se sudski slučajevi beležili specifičnim *lingua franca*, poznatim pod nazivom sudski zapis ili *court hand* - „osobeni pisarski latinski, koji nijedan Rimljanin ne bi razumeo“, objašnjavao mi je Tomas smešeći se. „U njemu su se koristile engleske reči, ali i tajni vokabular i posebne skraćenice. Čak su i pisari imali muke s tim načinom pisanja, jer kada su slučajevi bili

zaista složeni ili neobični oni bi često, jednostavnosti radi, prelazili na engleski."

Mada je Tomas znao o kojoj je stranici reč i mada ju je pročitao mnogo puta, trebalo mu je nekoliko minuta ili više da nađe redak u kome se pominje da je „*John Shappere alias Shakespere*“, iz mesta „*Stratford upon Haven*“,⁵ - optužen za zelenašenje. Ovaj dokument je prilično važan za šekspirologe, jer pruža odgovor na pitanje zašto se 1576, kad je Vilu bilo dvanaest godina, njegov otac naglo povukao iz javnog života (o čemu će biti više reči kasnije), ali ga je tek 1983. otkrila istraživač po imenu Vendi Goldsmit.

U nacionalnim arhivima postoji preko sto pedeset kilometara ovakvih zapisa - ukupno, gotovo deset miliona dokumenata - u Londonu i u starom rudniku soli u Češiru, pri čemu, naravno, ne pripadaju svi odgovarajućem periodu, međutim, ima ih dovoljno da bi ih i najpomniji istraživač inogao proučavati decenijama.

Jedini siguran način da otkrijemo nešto više bio bi da pregledamo sve te dokumente. Početkom dvadesetog veka neobični američki par, Čarls i Hilda Volis, odlučio se upravo na to. Čarls Volis je bio nastavnik engleskog na Univerzitetu Nebraske, koji je negde oko 1900, iz nepoznatih razloga, ispoljio iznenadnu i trajnu rešenost da otkrije pojedinosti iz Šekspirovog života. Godine 1906. on i Hilda krenuli su na prvo od svojih brojnih putovanja u London da pretražuju zapise. Konačno su se tu trajno nastanili. Radeći i po osamnaest časova dnevno, uglavnom u Kancelariji javnog arhiva u Čanseri lejnu, gde se ona tada nalazila, pregledali su stotine hiljada - ili kako tvrdi Volis, pet miliona⁶ - dokumenata svih vrsta: memoranduma kraljevske blagajne, svojinskih dokumenata, vlasničkih listova, godišnjih prihoda, molbi, hartija o prenosu vlasništva i mnogih drugih prašnjavih zabeleški o pravničkom životu Londona iz šesnaestog i s početka sedamnaestog veka.

Oni su bili ubeđeni da se Šekspir, kao aktivan građanin, morao s vremena na vreme pojavljivati u javnim beleškama. Njihova teorija je uverljiva, ali kad se uzme u obzir da su postojale stotine hiljada zapisa, bez indeksa ili referenci, od kojih se svaki potencijalno mogao odnositi na bilo kojeg od dvesta hiljada građana; da je Šekspirovo ime, ukoliko se u njima uopšte pojavljuje, moglo biti napisano na osamdesetak različitih načina, zamrljano ili skraćeno do

neprepoznatljivosti; kao i da nema razloga da smatramo da je on u Londonu učestvovao u bilo kojoj radnji - hapšenju, venčanju, parnici i slično - zbog kojih su građani prvenstveno dospevali u takve dokumente, posvećenost Volisovih bila je zaista izuzetna.

Stoga možemo zamisliti njihov prigušeni krik radosti kada su 1909. naišli na letopis iz dužničkog suda u Londonu sastavljen od dvadeset šest dokumenata koji zajedno sačinjavaju spise predmeta poznatog pod nazivom slučaj *Belott-Mount-joy* (ili *Mountjoie*). Svi se odnose na parnicu iz 1612. između Kristofera Mauntđoja, vlasuljara i hugenotskog izbeglice, i njegovog zeta Stivena Belota, a povodom jednog bračnog spora. Naime, Belot je smatrao da mu tast nije dao sve što je obećao, te ga je zbog toga tužio.

Šekspir se, očigledno, obreo u tom postupku jer je 1604, kada je došlo do spora, bio stanar u Mauntđojevoj kući u Kriplgejtu. U vreme kada je, osam godina kasnije, pozvan da svedoči, tvrdio je - sasvim razumljivo - da ne može da se seti ničeg značajnog u vezi sa sporazumom između svog stanodavca i njegovog zeta.

U spisima iz ovog slučaja otkrivena su čak dvadeset četiri nova zapisa Šekspirovog imena i jedan dragoceni novi potpis - šesti, i do sada poslednji koji je pronađen. Štaviše, to je takođe njegov najbolji i najprirodniji sačuvani potpis. Ovo je jedini poznati slučaj u kome je Šekspir imao istovremeno dovoljno prostora na strani da se normalno potpiše i pri tom to učinio sigurnom rukom. I pored toga, prema svom običaju, ime je zapisao u skraćenom obliku: „*Willm Shaksp*“. Na kraju prezimena nalazi se velika mrlja, verovatno zbog relativno lošijeg kvaliteta hartije. Mada zapravo predstavlja samo zapis o svedočenju, to je takođe jedini postojeći dokument u kome su neposredno navedene Šekspirove reči.

Volisovo otkriće, zabeleženo naredne godine na stranicama naučnog časopisa Univerziteta Nebraske (koje će verovatno zauvek ostati najvažnija vest ikad iznesena u dotičnom žurnalu), značajno je iz dva razloga. Ono nam otkriva gde je Šekspir stanovao u važnom trenutku svoje karijere: u kući na uglu ulica Silver i Monskvel, u blizini Sent Oldermenberija u Londonu. Dan njegovog svedočenja, 11. maj 1612, jedan je od retkih datuma u njegovom životu kada sa potpunom sigurnošću možemo tvrditi gde se nalazio.

Spisi predmeta Belot-Mauntđoj samo su deo otkrića iz dugogodišnjih traganja Volisovih. Zahvaljujući njima znamo i za udeo Šekspirovih finansijskih interesa u pozorištima (ilob i Blekfrajars, i za njegovu kupovinu kuće u Blekfrajarsu 1613, samo tri godine pre njegove smrti. Volisovi su takođe otkrili spor u kojem je kćerka Džona Hemingsa, jednog od Šekspirovih najbližih kolega, tužila 1615. svog oca zbog neke porodične imovine. Za one koji istražuju Šekspirov život, to su izvanredno značajni podaci.

Nažalost, vremenom je Čarls Volis postao pomalo čudan. Beležio je velike javne zasluge samome sebi u trećem licu („Pre njegovih istraživanja“, glasi jedan njegov zapis, „skoro pedeset godina verovalo se i učilo da je sve što se moglo saznati o Šekspiru već poznato. Njegova izuzetna otkrića promenila su sve to... i donela večnu slavu američkoj nauci“) i počeo da ispoljava paranoidne ideje. Bio je uveren da ostali istraživači podmićuju službenike u Kancelariji javnog arhiva da saznaju koje je on spise naručio. Na kraju je poverovao da britanska vlada tajno angažuje brojne studente da otkrivaju zapise o Šekspiru pre no što ih on pronade, i to je ustvrdio u jednom američkom književnom časopisu, izazivajući nevericu i nelagodu s obe strane Atlantika.

Ostavši bez sredstava i sa sve manje podrške akademskog društva, on i Hilda su digli ruke od Šekspira i Engleza i vratili se u Ameriku. Bilo je to vreme naftnog buma u Teksasu, te je Volis objavio svoje novo, neočekivano ubeđenje: tvrdio je da može da prepozna naftonosno zemljište samo po izgledu. Sledeći svoj tajanstveni instinkt uložio je sav preostali novac u farmu od sto šezdeset ari u Vičita Folsu u Teksasu. Ispostavilo se da je to jedno od najbogatijih ikad otkrivenih naftonosnih polja. Umro je 1932, veoma bogat ali ne i naročito srećan.

Uz tako malo pouzdanih činjenica, izučavaoci Šekspirovog života imaju u suštini tri mogućnosti: da detaljno pretražuju pravničke spise kao što je činio Volis; da špekulišu („Svaka Šekspirova biografija sastoji se od pet posto činjenica i devedeset pet posto nagađanja“, rekao mi je jedan šekspirolog, možda u šali), ili da ubede sebe kako znaju više nego što je zapravo slučaj. Čak i najobazriviji biografi ponekad barataju pretpostavkama - da je Šekspir bio katolik, ili

srečno oženjen, ili da je voleo prirodu ili životinje - koje na svojim slanicama pretvaraju u nešto nalik na izvesnost. Nagon da se mogućnost pretvori u izvesnost je, da parafraziramo Ali-slca Faulera, uvek veoma jak.

Drugi su se pak jednostavno prepustili mašti. Uvaženi i obično trezveni akademik iz četvrte decenije dvadesetog veka, Kerolajn F. E. Spirdžen sa Univerziteta Londona, bila je ubeđena da je Šekspirov izgled moguće odrediti pomoću pažljivog čitanja njegovih tekstova, te je samouvereno iznela (u svom delu *Shakespeare's imagery and What it Tells Us*)⁷ kako je on bio „skladno i lepo građen muškarac, verovatno nešto sitnije građe, izuzetno skladnih pokreta, gipkog i spretnog tela, hitrog i oštrog oka, koji je uživao u brzim kretnjama mišića. Pretpostavljam da je verovatno bio svetlog tena s lakim rumenilom, koje se u mladosti brzo pojavljivalo i nestajalo, otkrivajući njegova osećanja.“

Popularni istoričar Ajvor Braun u međuvremenu je po pominjanju čireva i drugih sličnih pojava u Šekspirovim dramama zaključio da je Šekspir negde posle 1600. pretrpeo „jaku stafilokoknu infekciju“ te su ga stoga „većito mučili čirevi“.

U bukvalnijim tumačenjima Šekspirovih soneta zapažena su dva pominjanja hromosti, naime, u Trideset sedmom sonetu:

*Ni hrom, ni prezren, sirot, ni bez cilja –
A tim dodatkom usrećen sam ija
Jer uvećavam raskoš tvog obilja
Pa tvoja slava i zbog mene sija.*⁸

I još jednom, u Osamdeset devetom:

*Da me ti napuštaš što sam s manom tom,
Smisli - ija ću o njoj govoriti;
Hramaću sad odmah, reci - da sam hrom;*

te je iz toga zaključeno da je pesnik bio hrom.

Zapravo, nemoguće je prenaglasiti da nema ničega - ni odlomka, ni mrve teksta - što pruža iole siguran uvid u Šekspirova lična osećanja ili uverenja. Možemo saznati samo ono što proizlazi iz njegovih dela, a ne i ono što je u njih ugrađeno.

Dejvida Tomasa niinako ne čudi što je Šekspir tako tajanstven lik. „Dokumentacija o Vilijamu Šekspiru upravo je onakva kakvu biste mogli očekivati u vezi s ličnošću iz tog doba na njegovom položaju“, kaže on. „Oskudno nam deluje samo zato što nas on toliko zanima. Zapravo, o Šekspiru znamo više nego o gotovo ijednom drugom dramskom piscu tog vremena.“

Ogromne praznine postoje u biografijama gotovo svih ličnosti iz tog doba. Tomas Deker je bio jedan od tada vodećih dramskih pisaca, ali o njegovom životu znamo samo to da je rođen u Londonu, da je bio plodan pisac i često u dugovima.

Ben Džonson je bio još popularniji od njega, pa ipak mnoge važne pojedinosti o njegovom životu - godina i mesto rođenja, identitet roditelja, broj potomaka - ostaju i dalje nepoznati ili neizvesni. Kad je reč o Inigu Džonsu, velikom arhitekti i pozorišnom graditelju, ne znamo ništa pouzdano o prvih trideset godina njegovog života, sem da je svakako negde postojao.

Činjenice su iznenađujuće nepostojane, i za četiri stotine godina mnoge od njih jednostavno izblede. Jedna od najpopularnijih drama tog doba bila je *Arden of Faversham*, ali niko ne zna ko ju je napisao. U slučajevima kada znamo identitet autora, do tog saznanja se obično dolazi neverovatnom slučajnošću. Tomas Kid je napisao najpopularniju dramu svog vremena, *Špansku tragediju*, ali to nam je poznato isključivo zahvaljujući tome što je ta činjenica uzgred pomenuta u dokumentu nastalom dvadesetak godina posle njegove smrti (koji je pak potom bio izgubljen skoro dve stotine godina).

Ono što nam je od Šekspira ostalo jesu njegove drame svi njegovi komadi sem jednog ili dva - zahvaljujući pre svega naporima njegovih kolega Henrija Kondela i Džona Hemingsa, koji su posle njegove smrti sastavili manje-više kompletnu zbirku njegovih dela - s razlogom slavni Prvi folio. Neizmerno smo srećni što imamo sačuvano toliko Šekspirovih dela, jer je sasvim uobičajeno za komade iz šesnaestog i s početka sedamnaestog veka da budu izgubljeni. Sačuvani su tek malobrojni rukopisi dramatičara, pa čak ni štampana dela veoma često nisu poživela. Od približno tri hiljade dramskih komada, koliko se smatra da je izvođeno u Londonu od vremena Šekspirovog rođenja do sumornog obrta nastalog usled puritanskog zatvaranja pozorišta 1642, osamdeset procenata

poznato je samo po naslovu. Iz Šekspirovog doba sačuvano je samo oko dvesta trideset zapisanih dramskih tekstova, ubrajajući tu i trideset osam Šekspirovih - koji čine oko petnaest procenata svih drama, neverovatno visok procenat.

Budući da posedujemo toliko Šekspirovih dela, svesni smo koliko malo znamo o njemu kao osobi. Da imamo samo njegove komedije, smatrali bismo ga površnim. Da imamo samo sonete, mislili bismo da je to čovek pun mračnih strasti. Iz njegovih drugih dela mogli bismo zaključiti da je ugađen, uman, sklon metafizici, melanholičan, makijavelijevski tip, neurotičan, vedar, nežan i još mnogo toga. Šekspir je bio sve to odjednom - kao pisac. Ne znamo kakav je bio kao čovek.

Suočeni sa obiljem teksta i šturošću konteksta, naučnici su se opsesivno usredsređivali na ono što se *može* saznati. Prebrojali su svaku reč koju je Šekspir napisao, zabeležili svako slovo. Bili su u stanju da nam kažu (te su nam i rekli) da Šekspirova dela sadrže 138.198 zareza, 26.794 dvotački i 15.785 znakova pitanja; da se uši u njegovim dramama spominju četiri stotine i jednom; da se reč *dunghill*⁹ koristi deset puta, a *dullard*¹⁰ dvaput; da njegovi likovi pominju ljubav 2.259 puta, ali mržnju samo 183 puta; da je reč *damned*¹¹ upotrebio 105 a reč *bloody*¹² 226 puta, ali *bloody-minded*¹³ svega dvaput; da je *hath* napisao 2.069, ali *has* samo 409 puta;¹⁴ da nam je, sve u svemu, ostavio 884.647 reči, u ukupno 31.959 govora dramskih likova, u 118.406 stihova.

Oni nam govore ne samo šta je Šekspir napisao, već takođe i šta je čitao. Džefri Bulou posvetio je gotovo čitav život iznalaženju svih mogućih izvora praktično svega što se pominje kod Šekspira, ostavljajući nam osam svezaka predanih zapisa koji otkrivaju ne samo šta je sve Šekspir znao, nego i kako je to tačno saznao. Jedan drugi naučnik, Čarlton Hinmen, uspeo je da identifikuje sve slovoslagače koji su radili na štampanju Šekspirovih drama. Upoređujući načine pisanja - tačnije, da li je određeni slovoslagač koristio oblik *go* ili *goe*, *chok'd* ili *choakte*, *lantern* ili *lantorn*, *set* ili *sett* ili pak *sette*, i tako dalje - a potom upoređujući te oblike sa osobenostima pravopisa, upotrebe velikih slova, razmaka i slično, on i ostali identifikovali su devet slovoslagača koji su radili na Prvom

foliju. Stoga se, sasvim ozbiljno, kaže da zahvaljujući Hinmenovom detektivskom radu sada znamo više o tome ko je šta radio u londonskoj štampariji Ajzaka Džagarda nego što je to znao sam Džagard.

Čini se da je Šekspir pre akademska opsesija nego istorijska ličnost. Već letimičan pogled na brojne naučne spise posvećene njemu i njegovom dobu otkriva pomna istraživanja poput: „Lingvistička i informativna entropija u *Otelu*“, „Bolesti uha i ubistva u *Hamlet*“, „Otrovi u Šekspirovim sonetima“, „Šekspir i narod Kvebeka“, „Je li Hamlet bio muškarac ili žena?“ i druge jednako maštovite naslove.

Ukupan obim šekspiroloških dela deluje gotovo smešno. Ako u katalogu Britanske biblioteke potražite „Šekspir“ kao odrednicu autora, dobićete 13.858 mogućnosti (u poređenju sa, na primer, 455 s odrednicom „Marlo“⁵), dok sa istom predmetnom odrednicom dobijate dodatnih 16.092. Kongresna biblioteka u Vašingtonu sadrži oko sedam hiljada dela o Šekspiru - dovoljno za dvadeset godina čitanja, ako se čita po jedno delo dnevno - a kako ovaj tanki svezak potvrđuje, taj broj i dalje raste. Najiscrpnija bibliografija, *Shakespeare Quarterly*, beleži oko četiri stotine ozbiljnih novih radova - knjiga, monografija i drugih studija - svake godine.

Da odgovorim na neizbežno pitanje, ova knjiga nije napisana toliko zbog toga što je svetu potrebno još jedno delo o Šekspiru, koliko zato što je ono potrebno ovoj ediciji knjiga. Ideja je jednostavna: da vidimo koliko o Šekspiru možemo saznati, zaista saznati, iz postojećih beležaka.

Što je, naravno, razlog zbog kojeg je knjiga tako tanka.

Drugo poglavlje

Rane godine, 1564-1585.

Vilijam Šekspir rođen je u svetu u kome se ionako malobrojno stanovništvo borilo za opstanak. Godine 1564. u Engleskoj je živelo između tri i četiri miliona ljudi - mnogo manje nego tri stotine godina ranije, kad je kuga počela da uzima svoj trajan i težak danak. Sada se broj Britanaca smanjivao. U prethodnoj deceniji broj stanovnika u zemlji opao je za oko šest procenata. London je izgubio oko četvrtinu žitelja.

Kuga je bila tek početak engleske borbe sa smrtnim bolestima. Napaćeno stanovništvo suočavalo se i sa neprestanom opasnošću od tuberkuloze, malih boginja, rahitisa, skorbuta, dve vrste ovčijih boginja (konfluentne i hemoragične), škrofula, dizenterije i širokog, amorfnog niza gripova i groznica - trodnevne groznice, četvorodnevne groznice, porođajne groznice, mornarske groznice, dnevne groznice, pegave groznice - kao i raznih „pomama“, „opakih uroka“ i ostalih čudnih, neodređenih i brojnih bolesti. Naravno, nijedna društvena klasa nije bila pošteđena. I samu kraljicu

Elizabetu umalo da pokose male boginje 1562, dve godine pre Šekspirovog rođenja.

Srazmerno lakša oboljenja - kamen u bubregu, zagađena rana, težak porođaj - takođe su lako mogla imati smrtni ishod. Gotovo jednako opasni kao ove bolesti bili su i načini lečenja. Žrtve su često čistili i puštali im krv sve dok ne bi izgubile svest - što je verovatno samo doprinosilo njihovoj slabosti. U ta vremena, retko je koje dete poznavalo babe i dede i sa očeve i sa majčine strane.

Mnoge od tih egzotičnih bolesti Šekspirovog doba danas su poznate pod drugim nazivima (na primer, njihovu mornarsku groznicu zovemo tifus), ali su neke bile veoma tajanstvene i vezane isključivo za ta vremena. Jedna od njih bila je i „engleska znojna groznica“, koja je jenjala tek uoči Šekspirovog rođenja, nakon nekoliko smrtonosnih talasa. Nazivali su je „nezastrašivim bičem“, jer je bila neverovatno brza: žrtve bi se često razbolele i umrle istog dana ne stigavši ni da se uplaše. Srećom, mnogi su je i preživeli, te je stanovništvo postepeno steklo kolektivni imunitet, zahvaljujući kojem je ova bolest iskorenjena polovinom šesnaestog veka. Guba,

jedna od najstrašnijih bolesti srednjeg veka, u poslednje vreme beše srećom takođe posustala i njeni napadi više nisu bili tako jaki. Međutim, čim su te bolesti nestale, širom zemlje počela je da hara nova zaraza nazvana „novom bolešću“, ubijajući desetine hiljada ljudi u nizu epidemija između 1556. i 1559. Bila su to, zaista, teška vremena.

Najveći strah je, međutim, ipak sejala kuga. Jedva tri meseca po Vilijamovom rođenju u parohijskom registru umrlih u crkvi Svetog trojstva u Stratfordu, pored imena dečaka Olivera Guna, pojavljuje se zlokobni zapis *Hic incepit pestis* - „Ovde počinje kuga“. Epidemija kuge 1564. bila je veoma jaka. U Stratfordu je umrlo najmanje dvesta ljudi, što je bar deset puta više od uobičajenog broja. Čak i u godinama kada nije bilo kuge u Engleskoj je umiralo šesnaest posto novorođenčadi; te godine, umrle su gotovo dve trećine. Jedan Šekspirov sused izgubio je četvoro dece. Na izvestan način, Šekspirov najveći životni uspeh nije bio *Hamlet*, već činjenica da je preživeo prvu godinu svog života.

Ne znamo tačno kada je Šekspir rođen. Mnogo je truda uloženo u nagađanje u vezi sa danom kada je došao na svet, na osnovu jedne ili dve izvesne činjenice i nekoliko verovatnih. Šekspirovim rođendanom tradicionalno se smatra 23. april, Dan svetog Đorđa. To je nacionalni engleski praznik, a igrom slučaja i dan kada je, pedeset dve godine kasnije, Šekspir umro, što njegovom životu daje izvesnu neodoljivu simetriju. Međutim, jedina neosporna činjenica u vezi s njegovim rođenjem jeste to da je kršten 26. aprila. Onovremenski običaji - koji su bili posledica velike smrtnosti - nalagali su da se deca krštavaju brzo, na prvu nedelju ili svetac posle rođenja, sem u slučajevima kad je bilo opravdanih razloga da se krštenje odloži. Ako je Šekspir rođen 23. aprila - a taj dan je 1564. godine bila nedelja - uobičajeni termin krštenja bio bi dva dana kasnije, na Dan svetog Marka, 25. aprila. Međutim, neki ljudi su Dan svetog Marka smatrali nesrećnim, te se zbog toga nagađa - možda s izvesnom primesom nade - da je krštenje odloženo za još jedan dan, 26. april.

Srećna je okolnost što i toliko znamo. Šekspir je rođen u vreme kada je počelo nešto urednije beleženje matičnih podataka. Mada je više od četvrt veka ranije, 1538, svim parohijama u Engleskoj

naloženo da beleže datume rođenja, smrti i venčanja, nisu se svi toga pridržavali. (Mnogi su podozrevali da iznenadno zanimanje za ove podatke prethodi uvođenju kakvog novog neželjenog poreza.) U Stratfordu je beleženje matičnih podataka počelo tek krajem 1558 - na vreme da se u njima nađe Vil, ali ne i Ana Hatavej, supruga osam godina starija od njega.

Jedna okolnost, međutim, pretvara sve rasprave o datumu Šekspirovog rođenja u puko akademsko pitanje. Šekspir je rođen po starom julijanskom kalendaru, ne gregorijanskom, koji je nastao tek 1582, kad je Šekspir već stasao za ženidbu. Shodno tome, ono što je u Šekspirovo vreme bio 23. april, sadabi bio 3. maj. Pošto je gregorijanski kalendar bio stranog porekla i posvećen jednom papi (Grguru XIII), u Britaniji nije prihvaćen sve do 1751, tako da se najvećim delom Šekspirovog života, kao i sto trideset pet godina pre njegovog rođenja, datumi u Britaniji i ostatku Evrope znatno razlikuju - što odavno muči istoričare.

Najveći događaj šesnaestog veka bio je prelazak Engleske iz katoličanstva u protestantizam - mada on nije prošao nimalo glatko. Engleska je oscilirala od protestantizma pod Edvardom VI ka katoličanstvu za vladavine Meri Tjudor, pa opet nazad ka protestantizmu pod Elizabetom. Sa svakom promenom režima, službenici koji su oklevali da se sklone s položaja ili se tvrdoglavo pridržavali svoje vere suočavali su se s teškim odmazdama, kao u slučaju kada su kenterberijski nadbiskup Tomas Kranmer i njegove kolege spaljeni na lomači u Oksfordu po dolasku na presto katolikinje Meri, 1553. Ovaj događaj je slikovito zabeležen u knjizi Džona Foksa formalno nazvanoj *Dela i spomenici ovih skorašnjih ipogibeljnih dana, s osvrtom na crkvena pitanja*,¹⁶ ali kako tada tako i danas opštepoznatoj kao *Foksova knjiga o mučenicima*¹⁷ - koja će još za Šekspirovog života podsticati antikatoličke strasti. Ova knjiga je pružala veliku utehu i Elizabeti, te se u kasnijim izdanjima našlo i dodatno poglavlje o „Čudesnom spasenju leđi Elizabete, danas engleske kraljice“, u kojoj se hvali njena hrabra odbrana protestantizma tokom grešne vladavine njene polusestre (iako je zapravo Elizabeta za Merine vladavine bila sve samo ne hrabra protestantkinja).

Mada je to bilo doba velikih verskih previranja sa mnogo žitava, prelazak iz katoličkog u protestantsko društvo prošao je u celini relativno mirno, bez građanskog rata ili masovnih pokolja. Za četrdeset i pet godina Elizabetine vladavine pogubljeno je manje od dve stotine katolika. To se ne može ni porediti sa osam hiljada protestantskih hugenota pobijenih u masakru na Dan svetog Vartolomeja 1572. samo u Parizu i neznanim hiljadama postradalim širom Francuske. Taj pokolj duboko je potresao Englesku - Kristofer Marlo ga je slikovito opisao u svom *Masakru u Parizu*,¹⁸ a uz to ubacio je i scene pokolja u još dve svoje drame - čime je kod dva pokolenja britanskih protestanata izazvao strah za sopstvenu kožu i strasni patriotizam.

Elizabeti je bilo trideset godina i vladala je tek nešto duže od pet u vreme Šekspirovog rođenja, nakon čega će vladati još trideset devet, premda nikada bez poteškoća. U očima katolika ona je bila kopile i uzurpator. Pape su je ogorčeno napadale, najpre je izopštivši a zatim otvoreno pozivajući na njeno ubistvo. Štaviše, većim delom svoje vladavine imala je i upečatljivog katoličkog protivkandidata: svoju rođaku, škotsku kraljicu Meri. Zbog ugroženosti Elizabetinog života uvedene su jake mere obezbeđenja. Nikad nije ostajala sama napolju, a i u zatvorenim prostorijama je najstrože čuvana. Upozoravali su je da se kloni svih poklona u vidu odeće koja se nosi „na golo telo“, iz straha da bi mogla biti zaražena kugom. Čak su jednom posumnjali da je i stolica u kojoj je kraljica sedela kužna. Kad su se pronele glasine da je na njen dvor stigao italijanski trovač, otpustila je sve sluge Italijane. Konačno je, ne verujući više nikome, spavala sa starim mačem pored kreveta.

Čak i za Elizabetinog života, pitanje njenog nasleđa opsedalo je naciju - pa tako i većim delom života Vilijama Šekspira. Kako je primetio Frenk Kermod, četvrtina Šekspirovih komada bavi se pitanjem kraljevskog nasleđa - mada je špekulisanje o Elizabetinom nasledniku bilo izričito protivzakonito. Puritanski parlamentarac po imenu Piter Ventvort deset godina je trunuo u londonskom Taueru samo zato što se tim pitanjem pozabavio u jednom eseju.

Elizabeta je bila prilično opuštena protestantkinja. Prihvatila je mnoge uobičajene katoličke obrede (da nije bilo tako, danas ne bi

bilo večernjice u engleskim crkvama) i tokom većeg dela svoje vladavine nije zahtevala mnogo više od formalnog prihvatanja anglikanske vere. Interes krune nije bio toliko da usmerava verska opredeljenja podanika koliko da se uveri u njihovu odanost. Dovoljno govori i to da katolički sveštenici koji su protivzakonito propovedali svoju veru nisu optuživani za jeres, već za izdaju. Elizabeta je na putovanjima rado boravila u gostima kod katoličkih porodica, ukoliko njihova vernost njenoj vlasti nije dolazila u pitanje. Dakle, *biti* katolik nije zahtevalo naročitu hrabrost u elizabetanskoj Engleskoj. Međutim, kao što ćemo kasnije videti, javno propovedanje i zagovaranje katoličanstva bilo je nešto sasvim drugo.

Katolici koji nisu želeli da prisustvuju anglikanskoj službi mogli su da plaćaju novčane kazne. Oni su bili poznati kao rekužanti (od latinske reči koja označava odbijanje), i takvih je bilo mnogo - procenjuje se da ih je 1580. bilo oko pedeset hiljada. Kazna je do 1581. iznosila samo dvanaest penija, a u svakom slučaju naplaćivala se veoma sporadično, ali je tada naglo - i za mnoge, neizdrživo - povećana na dvadeset funti mesečno. Zadivljujuće je da je nekih dve stotine građana imalo dovoljno sredstava i vere da plaća tu globu, koja je za krunu predstavljala neočekivano veliki prihod od veoma dobrodošlih četrdeset pet hiljada funti, baš u vreme napada španske armade.

Većina kraljičinih podanika bila je, međutim, poznata kao „crkveni papisti“ ili „zakonski protestanti“ - spremni da podrže protestantizam koliko god je potrebno, ali isto tako spremni, a možda i potajno srećni da opet postanu katolici ako se prilike promene.

I protestantizam je sa sobom nosio izvesne opasnosti. I'uritanci (reč skovana s podsmešljivim namerama u godini Šekspirovog rođenja) i separatisti različitih boja takode su bili proganjani - ne toliko zbog svojih uverenja ili načina ispoljavanja vere koliko zbog opasnog običaja da se glasno bune i svesno suprotstavljaju vlastima. Kad je istaknuti puritanac po imenu (kako se čini, vrlo umesnom) Džon Stabs¹⁹ kritikovao kraljičin mogući brak sa francuskim katolikom vojvodom od Alansona,²⁰ odrekli su mu desnu šaku. Stabs je tada pozdravio masu dižući okrvavljeni patrljak i skidajući šešir sa uzvikom „Bože spasi kraljicu!“, nakon čega se onesvestio te su ga odvezli u zatvor, gde je odležao osamnaest meseci.

Zapravo, on je prilično dobro prošao, jer su kazne mogle biti još mnogo okrutnije. Mnogi osuđenici čuli su zastrašujuću presudu: „Odavde ćeš biti odveden na mesto odakle si došao... telo će ti biti rasporeno, srce i utroba izvađeni a stidni delovi bačeni u vatru na tvoje oči.“ Doduše, u Elizabetino vreme više nije bilo uobičajeno da se ljudi čereče živi. Ipak, bilo je i izuzetaka. Godine 1586. Elizabeta je naredila da se Entoni Babington, bogati mladi katolik koji je kovao zaveru s namerom da je ubije, kazni za primer. Babingtona su, još uvek svesnog, skinuli s vešala i naterali ga da gleda kako mu seku utrobu i kako iz nje ispadaju creva. U to vreme ovo je bio užasavajuće okrutan čin, koji je izazvao gnušanje čak i krvožedne mase posmatrača.

Monarh je imao ogromnu moć kažnjavanja, koju je Elizabeta štedro koristila, proterujući s dvora ili čak zatvarajući dvorane koji bi je naljutili (time što su se, na primer, venčali bez njenog blagoslova), ponekad i na duže vreme. Teorijski, uživala je neograničeno pravo da po sopstvenom nahođenju zatvori bilo kojeg podanika koji bi se ogrešio o brojna i suptilna pravila u vezi s razlikama koje su delile jedan sloj tluštva od drugog - a ona su zaista bila brojna i suptilna. Na vrhu društvene lestvice bio je, razume se, monarh. Za njim su išli plemići, visoki sveštenici i gospoda, upravo tim icdosledom. Potom su sledili građani - grupa koju su u to vreme činili bogatiji trgovci i slično: buržoazija. Iza njih su se nalazili slobodnjaci - to jest, vlasnici sitnih imanja - te na kraju zanatlije i obični radnici.

Zakoni o raskoši, kako su ih zvali, koliko god to delovalo sinešno, detaljno su određivali ko šta sme da obuče. Osoba s prihodima od dvadeset funti godišnje smela je nositi satenski pi snik ali ne i satensku halju, dok je onaj ko je zarađivao sto ltmti godišnje mogao nositi satena koliko je hteo, ali somot s.uno u prsluku, ne i u ostalim delovima odeće, a uz to, taj somot nije smeo biti grimizne ili plave boje, jer su one bile rezervisane samo za vitezove reda podvezice i *njihove* nadređene. Svilene čarape su, takođe, bile namenjene samo vitezovima i njihovim najstarijim sinovima, kao i izvesnim - ne svima - izaslanicima i kraljevskim slugama. Ograničenja su postojala i u pogledu količine materijala koja se smela upotrebiti za određeni komad odeće, te da li on sme biti nabran i tako dalje, sa gotovo bezbrojnim pojedinostima.

Ti zakoni su delimično išli u korist nacionalnih prihoda, jer su se ograničenja odnosila gotovo isključivo na uvozne tkanine. Iz sličnih razloga izvesno vreme postojao je i Zakon o kapama, donesen u nameri da se pomogne domaćim zanatlijama u periodu depresije, kojim je propisano da se umesto šešira nose kape. Iz neznanih razloga puritanci su se opirali ovom zakonu i često su novčano kažnjavani jer su ga kršili. Čini se da većina ostalih sličnih zakona nije naročito strogo sprovedena u praksi. U zapisima nema gotovo nikakvih podataka o kaznama. Uprkos tome, ti zakoni su zvanično ostali na snazi do 1604.

Slični zakoni odnosili su se i na hranu, pri čemu je bilo propisano od koliko se jela jedan obrok sme sastojati, zavisno od statusa. Kardinalu je bio dozvoljen obrok od devet jela, dok je onima koji su zarađivali manje od četrdeset funti godišnje (što se odnosilo na većinu ljudi) bila dopuštena samo dva jela, i supa. Na sreću, pošto je Henri VIII raskinuo s Rimom, meso na trpezi petkom više nije iziskivalo kaznu zbog koje se ide na vešala, mada bi onaj ko je jeo meso u vreme posta i dalje mogao odležati tri meseca u zatvoru. Crkvenim vlastima dozvoljeno je da prodaju oprostite od pravila posta i na taj način zarađivano je dosta novca. Čudno je što je za tim oprostima vladala velika potražnja, jer su zapravo mnoge vrste posnijeg mesa, što je obuhvatalo i teletinu, piletinu i sve ostale vrste živinskog mesa, bile kategorisane kao riba.

Skoro sve oblasti života bile su u izvesnoj meri regulisane zakonima. Mogli ste biti kažnjeni ako ste pustili svoje patke da šetaju po ulici, što ste prisvojili gradski šljunak, primili gosta u kuću bez šerifove dozvole. Prvi naš susret s Šekspirovim imenom povezan je upravo s jednim takvim opštim prestupom iz 1552, kad je njegov otac Džon kažnjen globom od jednog šilinga jer je u Ulici Henli u Stratfordu držao hrpu đubreta. Razlog ovakvih kazni nije bila samo briga o gradskoj čistoći, već i mnogo ozbiljniji strah zbog čestih epidemija kuge. Kazna od jednog šilinga bila je prilično bolna - verovatno srazmerna dvodnevnoj Šekspirovoj zaradi.

O mladosti Džona Šekspira ne zna se mnogo. Rođen je oko 1530. i odrastao na farmi u obližnjem Sniterfildu, ali je kao mladić došao u Stratford (čime nas je poštedito obaveze da njegovog sina nazivamo

bardom od Sniterfilda) gde je postao rukavičar i kožar - obrađivao je belu ili meku kožu. Bio je to veoma cenjen zanat.

Stratford je bio prilično ugledan gradić. Sa oko dve hiljade stanovnika u vreme kad su samo tri grada u Britaniji imala deset ili više hiljada žitelja, nalazio se oko sto četrdeset kilometara severozapadno od Londona - putovanje od četiri dana hoda ili dva dana jahanja - na jednom od javnih puteva vune između glavnog grada i Velsa. (U to vreme gotovo svi su putovali pešice ili na konju, ili pak nisu putovali uopšte. Kočije kao vid javnog prevoza izmišljene su u godini Šekspirovog rođenja, ali nisu ušle u širu upotrebu sve od sledećeg veka.)

Za Šekspirovog oca često kažu (posebno oni koji žele da predstave Vilijama Šekspira kao čoveka nedovoljno darovitog i obrazovanog da bi mogao da napiše drame koje mu se pripisuju) da je bio nepismen. Nepismenost je, svakako, bila uobičajena u Engleskoj u šesnaestom veku. Po jednoj proceni, bar sedamdeset posto muškaraca i devedeset posto žena tog vremena nije umelo čak ni da se potpiše. Međutim, u višim društvenim klasama, pismenost je bila znatno raširenija. Među obučenim zanatlijama - kategorija kojoj je pripadao Džon Šekspir - oko šezdeset procenata umelo je ila čita, što je očigledno bio pristojan broj.

Zaključak da je Šekspirov otac bio nepismen zasnovan je na saznanju da je sačuvana dokumenta potpisivao znakom. Međutim, mnogi elizabetanci, naročito oni koji su sebe smatrali vrlo zauzetim, činili su to čak i ako su umeli da čitaju, baš kao što danas prezaposleni izvršni direktori samo nažvrljaju svoje inicijale. Kako ističe Semjuel Šenbaum, Adrijan Kvini, savremenik Šekspirovih iz Stratforda, potpisao je sve svoje poznate dokumente u Stratfordu krstićem i sigurno bi bio smatran nepismenim da slučajno nije pronađeno i rečito pismo koje je svojeručno napisao Šekspiru 1598. Treba imati na umu da je Džon Šekspir zauzimao mnoge odgovorne položaje na kojima bi nepismenost bila vrlo nezgodna, ako ne i nepremostiva prepreka. U svakom slučaju, trebalo bi da bude jasno da njegova pismenost ili nepismenost nema apsolutno nikakvog uticaja na sposobnosti njegove dece.

Pismen ili ne, Džon je bio ugledan i poštovan građanin. Godine 1556. stupio je na prvi od mnogih službenih položaja, kada je

izabran za degustatora piva. Od njega se očekivalo da proveri da li svi u gradu poštuju propisane mere i cene - ne samo krčmari već i mesari i pekari. Dve godine kasnije postao je pozornik - položaj koji je i tada, kao i danas, zahtevao izvesnu fizičku snagu i hrabrost - a naredne godine postao je *affeeror* (ili *affurer*), službenik koji procenjuje visinu globe u slučajevima koji nisu regulisani postojećim propisima. Potom je, jednu za drugom, vršio dužnost izbornika, komornika i odbornika, zahvaljujući kojima su počeli da ga oslovljavaju sa *Master*, umesto jednostavno *Goodman*. Konačno, 1568, postavljen je na najviši izborni položaj u gradu, položaj glavnog šerifa - odnosno gradonačelnika po svemu sem po nazivu. Tako je Vilijam Šekspir rođen u porodici koja je u svom kraju bila veoma ugledna.

Jedna od Džonovih dužnosti bila je da odobrava isplate iz gradskih fondova prilikom predstava putujućih glumačkih družina. Negde posle 1570. Stratford je postao uobičajena stanica putujućih izvođača, i razumno bi bilo pretpostaviti da je mlada Vilijam u detinjstvu video dosta predstava, a možda čak i dobio izvesno ohrabrenje ili čak potpisao ugovor koji mu je kasnije omogućio pristup u londonska pozorišta.

U krajnjem slučaju, barem je viđao glumce, s kojima će se kasnije veoma zbližiti.

Četiri stotine godina to je bilo sve što se znalo o Džonu Sekspiru, međutim, pretposlednje decenije dvadesetog veka došlo se do izvesnih otkrića u arhivima koja pokazuju da je postojala i druga, mračnija strana njegove ličnosti.

„Čini se da se družio s nekim prilično nepodobnim ljudima“, kaže Dejvid Tomas. Između 1570. i 1580. Džon je četiri puta krivično gonjen (ili mu je samo zaprećeno optužbama - beleške su ponegde nejasne) zbog trgovine vinom i pozajmljivanja novca, dve izričito protivzakonite delatnosti. Zelenašenje je, posebno, smatrano „grehom veoma teškim i gnusnim“, kako se oštro kaže u zakonu, a kazne su bile visoke, ali se čini da se Džon time ozbiljno bavio. Godine 1570. oplužen je da je pozajmio sumu od 220 funti (uključujući i kaimatu) izvesnom Volteru Masumu. To je bila vrlo značajna suma - znatno više od sto hiljada funti u današnjem novcu - a Masum očigledno nije bio savestan dužnik: posle njegove smrti

čitav njegov imetak vredeo je samo 114 funti, mnogo manje nego što mu je Džon Šekspir pozajmio.

Rizici povezani s takvim delima bili su odista zastrašujući. Svakome ko bi bio osuđen zbog takvog prestupa bio bi oduzet sav pozajmljeni novac, sa kamatom, uz visoku novčanu globu i mogućnost zatvorske kazne. Ovaj zakon se odnosio pomalo preterano, mora se priznati - na svaku vrstu pozajmice. Ako bi neko, na primer, uzeo od vas vunu, uz dogovor da će vam je kasnije platiti, i uz malu kamatu kao nadoknadu za uslugu, čak i to se smatralo zelenašenjem. Džon Šekspir je najverovatnije okrivljen za takvu vrstu zelenašenja, jer je takođe trgovao (ili se bar tako čini) velikim količinama vune. Na primer, 1571. optužen je za nabavku tri stotine bala - oko četiri hiljade i dvesta kilograma - vune. To je mnogo vune i mnogo rizika.

Ne možemo biti sigurni kolika je zaista bila njegova krivica. Doušnici su, kako ističe Dejvid Tomas, ponekad pokretali optužbe kao svojevrsni vid iznude, nadajući se da će optuženi, čak i ako je nevin, pristati na vansudsku nagodbu radije nego da se suoči sa skupim i dugotrajnim suđenjem u Londonu, a jedan od onih koji su tužili Džona Šekspira zaista je imao običaj da vodi takve gadne sporove.

U svakom slučaju, izgleda da se u Džonovom poslovnom životu desilo nešto veoma nepovoljno jer se 1576, kada je Vilijamu bilo dvanaest godina, naglo povukao iz javnog života i prestao da odlazi na sastanke. U jednom trenutku zabeležen je kao jedan od devet stanovnika Stratforda za koje se smatralo da ne dolaze u crkvu „iz straha od suđenja zbog dugova“. Kolege su mu smanjivale ili opraštale kazne koje je trebalo da plati. Takođe su ga narednih deset godina i dalje vodili u spiskovima, u očiglednoj nadi da će se on oporaviti. To se nikad nije dogodilo.

Istorijat Šekspirove majke, Meri Arden, umnogome je jednostavniji, mada ne i naročito živopisan ili uzbudljiv. Ona potiče iz bočne grane jedne poznate porodice. Otac joj je bio zemljoradnik a porodica imućna, ali verovatno ništa više od toga. Rodila je osmoro dece: četiri kćeri od kojih je samo jedna odrasla, i četiri sina koji su svi poživeli do zrelosti ali od kojih se oženio samo jedan, Vil. Sem Vila, o ostaloj deci se malo zna. Džoan, rođena 1558, udala se za šeširdžiju

iz susedstva po imenu Hart i poživela do svoje sedamdeset sedme godine. Gilbert, rođen 1566, postao je uspešan galanterista.

Sve što znamo o Ričardu jeste da je rođen 1574. i da nije doživeo četrdesetu. Najmlađi sin, Edmund, postao je glumac u Londonu - ne zna se koliko je bio uspešan i kojoj je družini pripadao - gde je i umro u dvadeset sedmoj godini. Sahranjen je u katedrali u Sadarku, kao jedino od osmoro dece Šekspirovih koje nije sahranjeno u crkvi Svetog trojstva u Stratfordu. Čini se da je sedmoro od osmoro dece dobilo imena po bliskim rođacima i prijateljima. Jedini izuzetak bio je Vilijam. Poreklo njegovog imena oduvek je bilo mala tajna, kao i gotovo sve ostalo u njegovom životu.

Uobičajeno se smatra (i često piše) kako je Šekspir stekao pristojno obrazovanje u gradskoj gimnaziji, zvanoj Nova kraljevska škola, u esnafskom domu u ulici Čerč, i to je najverovatnije istina, mada to zapravo ne znamo, jer su školske knjige iz tog doba odavno izgubljene. Ono što sigurno znamo jeste da je škola bila otvorena za sve dečake, ma koliko tupe ili nesposobne, pod uslovom da su znali da čitaju i pišu - a Vilijam Šekspir je očigledno znao i jedno i drugo. Kraljevska škola imala je izuzetno visoka merila i grad ju je izdašno podržavao. Upravnik je uživao godišnju platu od dvadeset funti - približno dvostruko više od one koja je isplaćivana u drugim gradovima i, štaviše, često se primećuje, više nego što je u to vreme primao upravnik ltona. Sva trojica nastavnika koji su radili u školi u Šekspirovo vreme bili su obrazovani u Oksfordu - što je takođe donosilo veliki prestiž.

Dečaci su obično pohađali školu oko sedam-osam godina, počevši od sedme. Nastava je dugo trajala i sprovodila se vrlo prilježno. Učenici su sedeli na tvrdim drvenim klupama od šest izjutra do pet ili šest po podne, sa samo dve kratke pauze za užinu, šest dana nedeljno. (Sedmi dan je verovatno bio uglavnom posvećen verskim učenjima.) Veći deo godine, po svemu sudeći, nisu viđali belog dana. Lako je razumeti stih iz drame *Kako vam drago* u kome se kaže kako „dečak, poput puža, nevoljno gmiže ka školi“.

Disciplina je verovatno bila stroga. Učitelji su, kao što primećuje Stiven Grinblat, standardno obučavani i kako treba da izvode bičevanje. Ipak, u poređenju s mnogim privatnim školama ili internatima, stratfordska gimnazija bila je prilično blaga. U

Vestminsterskoj školi u Londonu dečaci su morali da spavaju u ambaru bez prozora, bez grejanja, kupaju se i umivaju ledenom vodom, oskudno se hrane i podnose česta bičevanja. (Mada takvi uslovi nisu nepoznati ni mnogim engleskim đacima dvadesetog veka.) I njima su časovi počinjali u zoru, ali su podrazumevali i dodatni sat predavanja uveče, kao i pojedinačno učenje zbog kojeg su dečaci ponekad ostajali budni do kasno u noć.

Daleko od toga da je, kako je u onoj svojoj čuvenoj opasci primetio Ben Džonson, znao „malo latinskog i još manje grčkog“, Šekspir je pomno izučavao latinski, jer su dečaci u gimnaziji čitali, pisali i recitovali gotovo isključivo latinski, često po vrlo zastupljujućim metodama, s mnogo ponavljanja. Jedan od najpoznatijih nastavnih tekstova tog doba podučavao je učenike da na sto pedeset različitih načina na latinskom kažu „Hvala vam na pismu“. Takvim je vežbama Šekspir mogao naučiti sve moguće retoričke metode i figure - metafore i anafore, epistroke i hiperbole, sinegdohe, anakolote i druge, podjednako tajanstvene i zamorne. Kako kažu Stenli Vels i Gari Tejlor u svom uvodu u oksfordsko izdanje *Sabranih dela*, svaki učenik gimnazije tog doba dobio bi iscrpniju obuku iz latinske retorike i književnosti „od većine današnjih vlasnika univerzitetskih diploma iz oblasti klasičnih jezika“. Međutim, ne bi naučio ni mnogo više od toga.

Koliko god da je poznavao matematiku, istoriju ili geografiju, Šekspir ih skoro sigurno nije naučio u gimnaziji.

Šekspirovo formalno obrazovanje trajalo je verovatno do njegove petnaeste godine. Šta se neposredno posle toga događalo s njim ostaje tajna - mada su u toj praznini ispletene mnoge legende. Jedna od najpoznatijih je ona po kojoj je uhvaćen kako bespravno lovi jelene na imanju ser Tomasa Lusija u Čarlkotu tik izvan Stratforda, te je mudro odlučio da smesta napusti grad. Ta priča se sa svim pojedinostima često i danas navodi kao činjenica. Roj Strong u svom učenom delu *Tudor and Jacobean portraits*,²¹ tvrdi kako je Šekspir napustio Stratford 1585, „da bi izbegao da bude optužen kao lovokradica u Čarlkotu“, i da se naredne godine obreo u Londonu. Zapravo, ne zna se kada je Šekspir otišao iz Stratforda niti kada je došao u London, niti pak da li je ikada ukrao jedno jedino jaje. U svakom slučaju, nije mnogo verovatno da je bespravno lovio jelene u

Čarlkotu, jer tamo sve do sledećeg veka nije ni postojao park sa jelenima.

Jedino što sigurno znamo o tom razdoblju Šekspirove mladosti jeste da je krajem novembra 1582. pisar u Vusteru zabeležio da je Vilijam Šekspir zatražio dozvolu da sklopi brak. Nevesta, prema zapisu, nije bila Ana Hatavej, već Ana Votli iz obližnjeg Templ Graftona - misterija koja je neke biografe navela da zaldjuče kako je Šekspir zaprosio dve žene u isto vreme, te da je Anu Votli odbacio zbog obaveze prema trudnoj Ani Hatavej. Entoni Berdžis, u trenutku blagog zanosa, nagoveštava da se mladi Vil, „poslat u kupovinu kože u Templ Grafton“, možda zaljubio u „nečiju ljupku kćer, vedru poput majskog dana i čednu poput srne“.

Zapravo, Ana Votli verovatno nikad nije ni postojala. Za četiri stotine godina traganja, nije nađen nijedan drugi zapis o njoj. Čini se da pisar iz Vustera nije bio naročito pedantan. Na drugim mestima u njegovim spisima istraživači su pronašli, istim rukopisom, ime „Barbar“ zabeleženo kao „Bejker“, „Edžkok“ zapisano kao „Elkok“ i „Darbi“ umesto „Bredli“, tako da preobraženje prezimena Hatavej [*Hathaway*] u Votli [*Whateley*] nipošto nije bilo izvan njegovih mogućnosti. Štaviše - jer su istraživači koji se bave Šekspirom odista neumorni - zapisi takođe pokazuju da je u drugoj knjizi istog dana pisar zabeležio tužbu koja se tiče izvesnog Vilijama Votlija, na osnovu čega se može pretpostaviti da mu se to ime zadržalo u mislima. Niko, međutim, još nije pronašao uverljivo objašnjenje za to kako se u tim beleškama našao Templ Grafton, budući da je nevesta zapravo bila iz Šoterija.

Dozvola za sklapanje braka je izgubljena, ali je sačuvan poseban dokument, sam bračni ugovor. Na njemu je ime Ane Hatavej tačno zapisano. Šekspirovo ime zabeleženo je kao „*Shagspere*“ - prva od mnogih zanimljivih varijacija. Ugovor je koštao četrdeset funti i dozvoljavao je da se brak sklopi posle samo jednog čitanja objave umesto uobičajena tri, da bi se venčanje moglo obaviti što pre. Tih četrdeset funti bilo je namenjeno zaštiti crkvenih vlasti od bilo kakvih skupih sporova koji bi mogli uslediti zbog tog čina - na primer, tužbe zbog prekršenog obećanja. Bila je to zaista neverovatna suma - približno dvadeset hiljada funti u današnjem novcu - posebno kada se uzme u obzir da je mladoženjin otac bio do te mere prezadužen

da gotovo nije smeo da izađe iz kuće iz straha od hapšenja. Očigledno, mladencima se veoma žurilo da sklope brak.

Ovo deluje pomalo zbunjujuće, budući da nije bilo nimalo neobično da mlada na dan venčanja bude u drugom stanju. Po jednoj proceni, trudnih nevesta bilo je oko četrdesetprocenata, te možemo samo da nagađamo šta je izazvalo takvu hirbu. *Bilo* je neobično, međutim, da se mladić ženi sa samo osamnaest godina, koliko je tada imao Šekspir. Muškarci su se tada obično ženili oko dvadesete ili na pragu tridesete, dok su se žene udavale nešto ranije. Kristofer Marlo imao je sestru koja se udala sa dvanaest godina (i umrla na porođaju sa trinaest). Do 1604. brak su, uz dopuštenje roditelja, mogle sklopiti devojčice sa dvanaest godina, a dečaci sa četrnaest.

O Šekspirovoj supruzi znamo vrlo malo, a bukvalno ništa o njenoj naravi, inteligenciji, verskim opredeljenjima ili bilo kojim drugim ličnim osobinama. Nismo čak sigurni ni da se zvala Ana. U testamentu svoga oca ona se pominje pod imenom Agnes (koje se u ono vreme izgovaralo s nečujnim *g* kao „AN-as“). Imena Agnes i Ana često su se smatrala međusobno zamenljivim. Znamo takođe i da je bila jedno od sedmoro dece i da je očigledno poticala iz imućne porodice: mada se kuća u kojoj je odrasla tradicionalno naziva kolibom²² Ane Hatavej, to je bila (i ostala) lepa i raskošna kuća sa dvanaest soba. Na Aninom nadgrobnom spomeniku piše da je u vreme svoje smrti, 1623, imala šezdeset i sedam godina. Samo iz toga zaključujemo da je bila znatno starija od muža. Osim tog spomenika, ne postoje nikakvi dokazi o njenoj godini rođenja.

Znamo da je s Vilijamom Šekspirovom imala troje dece - Suzanu, rođenu u maju 1583, i blizance Hamneta i Džudit rođene početkom februara 1585 - međutim, sve ostalo je obavijeno velom tajne. Ne znamo ništa o međusobnom odnosu supružnika - da li su se neprestano svađali, ili su pak bili posvećeni jedno drugom. Ne znamo da li je ikada odlazila s njim u London, da li je videla bilo koju od njegovih drama, niti čak da li su je one uopšte zanimale. Nema nagoveštaja nikakve topline među njima - međutim, isto tako nema nikakvog nagoveštaja topline između Vilijama Šekspira i bilo kog drugog ljudskog bića. Privlačno zvuči pretpostavka da je među njima, bar prvih godina braka, postojala iskrena ljubav - na kraju krajeva, u dva navrata rodila su im se zajednička deca - ali, koliko mi

znamo, moglo bi biti i da su se zaista iskreno voleli i uživali u trajnoj (uprkos čestoj razdvojenosti) bračnoj ljubavi. Dve od svega nekoliko izvesnih činjenica o Šekspirovom životu jesu da je brak potrajao do njegove smrti i da je veći deo svog bogatstva Šekspir poslao nazad u Stratford čim mu se za to pružila prilika, što ne mora biti čvrst dokaz bračne vezanosti s Anom, ali svakako ne opovrgava tu pretpostavku.

Dakle, u svakom slučaju znamo da je Šekspir postao siromašan otac sve brojnije porodice pre svoje dvadeset prve godine - što nije naročito prijatan položaj za ambicioznog mladog čoveka. Pa ipak, na neki način iz tih izričito nepovoljnih okolnosti on je postigao značajan uspeh u struci u kojoj je vladala velika konkurencija, u dalekom gradu, naizgled za vrlo kratko vreme. Kako je to učinio, ostaje večita zagonetka.

Jedna mogućnost pominje se dosta često. Godine 1587, kada je Šekspiru bilo dvadeset tri, među članovima Kraljeve družine, jedne od vodećih dramskih trupa, odigrao se incident koji je možda pružio priliku Šekspiru. Dok je putovala po unutrašnjosti, družina se zaustavila u Tejmu, gradu na obali reke u Oksfordširu, gde je izbila tuča između jednog od glavnih glumaca, Vilijama Nela, i glumca Džona Tauna. Prilikom tog obračuna Taun je ubo Nela nožem u vrat, smrtno ga ranivši (premda je to očigledno učinio u samoodbrani, jer je kasnije oslobođen krivice). Zbog Nelove smrti družini je nedostajao jedan glumac, te postoji mogućnost da im se prilikom proputovanja kroz Stratford, opčinjen pozorištem, pridružio mladi Vilijam Šekspir. Nažalost, nema nikakvih pisanih tragova koji bi Šekspira u bilo kojoj fazi njegove karijere povezali s Kraljevom družinom, a ne znamo čak ni da li je trupa posetila Stratford pre ili posle odsudnog događaja u Tejmu.

Ipak, u svemu tome krije se još jedna zanimljivost. Nepunih godinu dana kasnije mlada Nelova udovica Rebeka, kojoj je tada bilo tek petnaest ili šesnaest godina, ponovo se udala. Njen novi muž bio je Džon Hemings, koji će postati jedan od Šekspirovih najbližih prijatelja i saradnika i koji će, zajedno s Henrijem Kondelom, sastaviti Prvi folio Šekspirovih dela posle njegove smrti.

Međutim, osim te dve-tri zanimljive zabeleške u spisima ne nalazimo ništa drugo. Neobična je pomisao da nam o Šekspiru pre

nego što se nastanio u Londonu i postao slavni dramski pisac istorija pruža samo četiri beleške - o njegovom krštenju, venčanju i, u dva navrata, rođenju njegove dece. On se takođe uzgredno pominje u imovinskoj tužbi koju je 1588. podneo njegov otac, ali u njoj nema nikakvih nagoveštaja o tome gde se Vilijam u tom trenutku nalazio niti šta je radio.

Iz Šekspirove mladosti nam je zaista poznato jedva nekoliko detalja. Stoga kad kažemo da su posle toga usledile njegove, popularno nazvane, izgubljene godine, uverićemo se da su one odista izgubljene.

Treće poglavlje

Izgubljene godine, 1585-1592.

Retko je koji grad u istoriji bio smrtonosniji i poželjniji od Londona u šesnaestom veku. Uslovi koji su i drugde otežavali život u Londonu su bili posebno izraženi, dok su novopridošlice u vidu mornara i ostalih putnika neprestano obnavljali gradske zalihe zaraznih bolesti.

Kuga, skoro večito prisutna u ponekom delu grada, pogubno bi se razbukovala svakih desetak godina. Ko god je to mogao sebi da priušti, napuštao je grad za vreme epidemija. To je umnogome bio razlog nastanka velikog broja kraljevskih palata izvan Londona - u Ričmondu, Griniču, Hemptonu i drugde. Javne predstave svih vrsta - zapravo, svi javni skupovi sem odlazaka u crkvu - bili bi zabranjeni u krugu od sedam milja oko Londona kad god bi smrtnost u gradu stigla do broja četrdeset, a to se prilično često dešavalo.

Gotovo svake godine, barem u prethodna dva i po veka, u Londonu je bilo više umrlih nego novorođenih. Samo je neprestani priliv ambicioznih provincijalaca i protestantskih izbeglica s kontinenta održavao rast stanovništva - a ono je zaista raslo, sa pedeset hiljada 1500. godine do četvorostruko većeg broja do kraja tog veka (naravno, reč je o procenama). Na vrhuncu Elizabetine vladavine, London je bio jedan od najvećih evropskih gradova, manji samo od Pariza i Napulja. U Britaniji mu po brojnosti nijedan grad nije bio ni blizu. Jedna jedina londonska oblast, poput Sadarka, imala je više stanovnika od Noriča, drugog po veličini engleskog grada. Međutim, borba za opstanak bila je bespoštedna. Ni u jednom delu ovog velegrada prosečan životni vek nije prelazio trideset pet godina, dok je u nekim siromašnijim oblastima iznosio jedva dvadeset pet. London u kome se obreo Vilijam Šekspir bio je grad mladih.

Najveći broj žitelja Londona bio je sabijen u četiristo četrdeset osam veoma gusto naseljenih ari unutar gradskih zidina, oko Tauera i katedrale svetog Pavla. Te zidine danas su sačuvane samo u raštrkanim fragmentima i nazivima - uglavnom imenima nekadašnjih kapija: Bišopsgejt, Kriplgejt, Njugejt, Oldgejt i tako dalje - ali je prostor koji je njima nekada bio fizički ograđen i dalje poznat kao londonski Siti, i ostaje i administrativno izdvojen od mnogo šireg londonskog sitija koji ga okružuje, ali se uvek piše malim slovom.²³

U Šekspirovo doba Siti je bio podeljen na stotinak parohija od kojih su mnoge bile majušne, o čemu svedoče čak i danas gusto raspoređeni zvonici crkava u toj oblasti (iako je u Sitiju danas daleko manje crkava nego u Šekspirovo doba). Taj broj je vremenom blago varirao jer su se parohije ponekad spajale, stvarajući milozvučne kombinovane nazive poput „Sveti Andrej pod Stubom sa Svim svetima na Zidu“ ili „Sveti Stefan Volbruk i sveti Benet Širhog sa Svetim Lorensom Puntnijem“. Upečatljiv dokaz o važnosti vere u to doba jeste i to što je na tako malom prostoru postojalo mnoštvo parohijskih crkava i velika katedrala svetog Pavla, da i ne pominjemo obližnju opatiju u Vestminsteru i plemenito kameno zdanje Sent Meri Overi (sada katedrala u Sadarku) na suprotnoj obali reke.

Prema modernim merilima čitav grad London, računajući tu i Sadark i Vestminster, bio je mali. Protezao se samo oko tri kilometra od severa ka jugu i pet od istoka ka zapadu, i mogao se preći pešice za nešto više od sat vremena. Međutim, neiskusnom mladom provincijalcu poput Vilijama Šekspira, buka, žamor i neprestana vreva, kao i pomisao da lica koja sreće u prolazu najverovatnije nikad više neće videti, sigurno su delovali nestvarno. To je, na kraju krajeva, bio grad u čijem bi se jednom pozorištu našlo više ljudi nego u čitavom njegovom rodnom mestu.

U Šekspirovo doba gradske zidine su bile uglavnom netaknute, mada često slabo uočljive, jer je oko njih bilo načičkano mnoštvo zgrada. Ledine izvan gradskih zidina takođe su se brzo nastanjivale. Džon Stou u svom velikom i raskošnom delu *Survey of London*, objavljenom 1598. godine, kad je već bio prevalio sedamdesetu, sa užasom primećuje koliko oblasti ranije okruženih prostranim poljima gde su ljudi mogli „osvežiti umorni duh slatkim i zdravim vazduhom“ sada ustupa mesto ogromnim naseljima punim zadimljenih straćara i radionica. (U dirljivom podsećanju na bezvremenost pritužbi, takođe se žalio i da je saobraćaj u gradu postao nepodnošljiv, kao i da mladi više nikud ne idu pešice).²⁴

Širenje Londona bilo je ograničeno samo nepodobnim uslovima za gradnju. Tvrdo glineno tle na severu gotovo je sasvim onemogućavalo kopanje bunara i izgradnju odgovarajuće kanalizacije, tako da su severne oblasti mnogo duže ostale slabo naseljene. U celini, međutim, London je neumoljivo rastao. Vlasti su

neprestano donosile propise o tome da se nove zgrade ne smeju zidati u krugu od pet kilometara od gradskih zidina, pod pretnjom rušenja, ali činjenica da je te propise trebalo tako često obnavljati upravo govori koliko su malo poštovani. Jedino na šta su ovi propisi *imali* uticaja bilo je obeshrabrivanje gradnje kvalitetnih zgrada izvan gradskih zidina, budući da su svakog trenutka mogle biti srušene. Stoga je oko Londona nicalo sve više straćara.

Većina naselja koja danas smatramo sastavnim delovima Londona - Čelsi, Hampsted, Hamersmit i tako dalje - u ono vreme bila su sasvim odvojena i praktično veoma udaljena sela. Vestminster, sedište vlade, bio je zaseban grad u kome su dominirali Vestminsterska opatija i palata Vajthol, kompleks od dvadeset i tri ara u kojem su se nalazile kraljevske odaje, kancelarije, skladišta, pozornice, teniska igrališta, borilišta i štošta drugo, a oko njih se prostiralo nekoliko stotina ari lovišta čiji su ostaci danas sačuvani u vidu najvećih londonskih parkova: Hajd park i Kensington gardens, Grin park, Sent Džejms i Ridžents park.

Sa hiljadu i pet stotina soba i oko hiljadu dvorana, slugu, birokrata i prišipetlji, Vestminster je bio najveći i najživlji dvor u Evropi, kao i glavno sedište engleske kraljice i njene vlade - mada ga je Elizabeta, kao i njen otac pre nje, koristila samo kao zimsku rezidenciju. Šekspir će, kao glumac i dramski pisac, dobro upoznati bar deo te palate. Svi njeni delovi danas su porušeni sem Banketing hausa, koji Šekspir nikada nije video jer je njegovo današnje zdanje sazidano tek 1619, posle Šekspirove smrti.

Gradski život odlikovao se danas teško zamislivom skućenošću i teskobom. Osim nekoliko glavnih puteva, ulice su bile mnogo uže nego sad a kuće, s isturenim višim spratovima, često su se gotovo dodirivale. Tako su susedi bili zaista bliski, a sav njihov smrad i otpaci često su se gomilali oko kuća. Otpad je bio večiti problem (Haundsdič²⁵ je, po Džonu Stou, dobio ime po brojnim psima pobacanim u njega; čak i ako je izmišljena, ova priča dosta govori). Bogati i siromašni živeli su mnogo bliže jedni drugima nego danas. Dramski pisac Robert Grin umro je u bedi u kućerku u Daugejtu u blizini Londonskog mosta, samo nekoliko kuća dalje od doma ser Frensis Drejka, jednog od najbogatijih ljudi u zemlji.

Po skoro svim zapisima, gradske kapije Sitija su se u sumrak zaključavale i niko nije smeo da uđe ni da izađe do zore mada je, budući da u Londonu zimi mrak pada sredinom popodneva, moralo biti izvesne popustljivosti u primeni tog zakona inače bi, u najmanju ruku, pred kapijama skoro svakog dana u nedelji ostajalo dosta ljutite pozorišne publike.²⁶ Kretanje unutar gradskih zidina bilo je tek nešto malo slobodnije, bar formalno. Policijski čas počinjao je posle zalaska sunca, u vreme kad su se taverne zatvarale i kad je građanima bilo zabranjeno da izlaze iz kuća, mada su noćni stražari i panduri skoro uvek u pozorištu predstavljani kao smešni tupani (setimo se Buce u drami *Mnogo vike ni oko čega*), što nagoveštava da ih se narod nije previše plašio.

Najvažnija gradska geografska odrednica bila je Temza. Nesputana veštačkim nasipima, reka je slobodno tekla. Mestimično je bila široka i do trista metara - mnogo šira nego danas - i predstavljala je glavnu arteriju kretanja i ljudi i robe, dok se jedan jedini most, Londonski, pružao preko nje kao neželjena prepreka. Pošto se tok vode ubrzavao prilikom prolaska kroz suženi prostor, „provlačenje ispod mosta“ predstavljalo je opasnu i uzbudljivu pustolovinu. Prema jednoj popularnoj izreci, Londonski most služio je mudrim ljudima da prelaze preko njega, a budalama da prolaze ispod. Uprkos otpadu koji je u njoj završavao, reka je bila neverovatno puna života. Iverak, račići, deverika, brada, pastrmka, šaran, jegulje pa čak i pokoja sabljarka, pliskavica i druge egzotične ribe našle bi se među ulovom koji su izvlačili veseli i zaprepašćeni ribari. Jednom neobičnom prilikom, čak se i kit umalo zaglavio među lukovima Londonskog mosta.

Most je već bio vrlo star kađa ga je Šekspir prvi put video. Izgrađen je gotovo četiri stoleća ranije, 1209, i ostaće jedini most preko reke u Londonu još bezmalo dva veka. Nalazio se nešto istočnije od današnjeg Londonskog mosta, bio je dugačak preko dvesta sedamdeset metara i predstavljao je gradić za sebe, s više od stotinu radnji u zgradama svih oblika i veličina. Most je bio najbučniji deo metropole, ali takođe i najčistiji (ili barem najbolje provetren), te je tako postao stecište bogatih trgovaca - neka vrsta Ulice Bond u šesnaestom veku. Pošto je prostor na njemu bio tako dragocen, neke zgrade imale su i po šest spratova i štrčale šireći se i do

dvadeset metara iznad reke, poduprte jakim stubovima i potpornim lukovima. Most je imao čak i sopstvenu neobičnu palatu, Nonsač haus, sagrađenu krajem nešto pre 1580. na njegovoni južnom kraju.

Po drevnom običaju, na onom kraju mosta koji se nalazio u Sadarku na kočeve su postavljane glave teških zločinaca, naročito izdajnika, služeći kao neobične i sablasne hranilice za ptice. (Tela pogubljenih visila su iznad ulaza u grad, ili su se raznosila po gradovima širom kraljevstva.) Zaista, zločinačkih glava bilo je toliko da je postojao čak i čuvar glava. Moguće je da su prilikom dolaska u London Šekspira dočekale glave dvojice njegovih daljih rođaka, Džona Somervila i Edvarda Ardena, koji su pogubljeni 1583. zbog nespretno skovane zavere protiv kraljice.

Značajno gradsko zdanje bila je takođe stara katedrala svetog Pavla, koja je bila još veća od današnje, mada je iz profila izgledala neobično okrnjeno. Nekadašnji petnaest metara visok zvonik oborio je grom baš uoči Šekspirovog rođenja, i nikad potom nije popravljen. Katedrala koju su poznavali elizabetanci nestaće u velikom požaru 1666, približno već u sledećoj generaciji, a na njenom mestu pojaviće se dostojanstvena bela zgrada Kristofera Renakoja je tu ostala do danas.

Katedrala svetog Pavla dizala se na prostranom trgu od dvanaestak ari koji su, pomalo neobično, služili i kao groblje i kao pijaca. Najčešće je bio pun šamparskih i tezgi sa pisaćim priborom, prizor koji je svakako morao opčiniti mladića što se nagoniski divio rečima. U to vreme su štampane knjige postojale već čitav vek, kao luksuzna roba, ali su upravo tada postale dostupne svakome ko je mogao da odvoji za njih nešto novca. Konačno su i obični ljudi mogli da se domognu učenosti i otmenosti. Za vreme Elizabetine vladavine u Londonu je objavljeno više od sedam hiljada naslova - obilje materijala koji je čekao da ga upije, obradi i na razne načine iskoristi pokolenje dramatičara koji su eksperimentisali sa potpuno novim načinima zabavljanja publike. To je bio svet u koji je, nadahnut i nadaren, ušetao Šekspir. Sigurno je pomislio da se našao u raju.

Unutrašnjost katedrale bila je daleko bučnija i živahnija nego danas. Stolari, knjigovesci, pisari, advokati, nosači i mnogi drugi nudili su svoje usluge u njenom zvonkom prostoru, čak i za vreme službe. Pijanice i skitnice koristili su je kao utočište; neki su se i olakšavali u

uglovima. Dečkići su u prolazima igrali lopte, dok ih neko ne bi oterao. Neki su tu, ložili i vatrice, da se zagreju. Džon Ivlin mogao je govoriti o katedrali svetog Pavla kad je pokolenje kasnije zapisao: „Obreo sam se u prostranoj crkvi u kojoj sveštenika nisam video od dima; niti sam ga mogao čuti od žamora.“

Mnogi su ovu zgradu koristili kao prečicu, naročito kad je padala kiša. Želja da se nađu u zatvorenom prostoru bila je posledica ne samo nagle potrebe za komforom, već i pomodarstva. Štirak, modna novotarija koja upravo beše stigla iz Francuske u Englesku, brzo je propadala na kiši. Mogućnosti štirka u stvaranju mondenskih stega već su se iskazale u sve neobičnijim okovratnicima, koji su uskoro postali poznati pod nazivom *piccadills* (ili *peckadills*, *pickadilles*, *picardillos* i još dvadesetak drugih varijacija), od kojih je poteklo i ime „Pikadili“,²⁷ i postajali su, kako je sumorno primetio jedan savremenik, „iz dana u dan sve gori“. Povrh toga, boje još nisu bile ni izdaleka postojane, što je bio dodatni razlog za sklanjanje od kiše.

Delom iz tog razloga, ser Tomas Grešam beše nedavno izgradio Kraljevsku berzu, najčuvenije trgovačko zdanje toga doba. (Grešam se tradicionalno povezuje s Grešamovim zakonom - da loš novac potiskuje dobar - koji je on možda formulisao, a možda i nije.) U Berzi, građenoj po uzoru na antverpensku Burzu, smešteno je sto pedeset radnjica, što je čini jednim od prvih svetskih tržišnih centara, ali je njena glavna svrha i prednost bila u tome što je prvi put omogućila trgovcima iz Sitija - kojih je bilo oko četiri hiljade - da svoje poslove završavaju u zatvorenom prostoru, na suvom. Možemo se čuditi što su toliko čekali da se sklone od engleske kiše, ali, eto.

Među ostalim razlikama u načinu života u odnosu na današnje doba ističu se one povezane s jelom. Glavni obrok je se u podne, a u imućnijim kućama često je sadržao jela koja su danas nestala s jelovnika - ždral, droplja, labud i i roda, na primer. Oni koji su se dobro hranili nisu jeli ništa lošije nego danas. Jedna Šekspirova savremenica (i porodična prijateljica) po imenu Elinor Fetiplejs ostavila je potomstvu knjigu o vođenju domaćinstva iz 1604 - jednu od prvih sačuvatih takve vrste - u kojoj se nalaze recepti za raznorazna fina i maštovita jela: ovčatina sa klaretom i seviljskim sokom od pomorandže, pita od spanaća, čizkejk, pudinzi, puslice sa kremom.²⁸ I drugi savremeni zapisi - među kojima su i pozorišni

komadi Šekspira i njegovih kolega dramatičara - pokazuju sklonost prema raznovrsnoj hrani koju je i danas teško nadmašiti.

Sasvim očekivano, u siromašnijim društvenim slojevima ishrana je bila mnogo jednostavnija i monotonija i sastojala se uglavnom od crnog hleba i sira, i tek povremeno mesa. Povrće su jeli uglavnom oni koji nisu mogli sebi da priušte ništa bolje. Krompir je još bio egzotična novotarija prema kojoj su mnogi bili podozrivi zbog sličnosti njegovog lišća sa lišćem otrovnog velebilja (koje zapravo i pripada istoj porodici biljaka). Kao namirnica neće postati popularan sve do osamnaestog veka. Čaj i kafa još uvek su bili nepoznati.

Slatka hrana bila je omiljena u svim slojevima društva. Mnoga jela bila su prelivana slatkim lepljivim sirupima, pa se čak i vino ponekad izdašno zaslađivalo, kao i riba, jaja i sve vrste mesa. Šećer je bio tako omiljen da su ljudima često crneli zubi, a oni kojima se to nije dogodilo prirodnim putem, ponekad bi veštački pocrnjivali zube da pokažu kako i oni jedu dosta šećera. Bogate žene, pa među njima i sama kraljica, dodatno su se ulepšavale izbeljujući kožu mešavinom boraksa, sumpora i olova - sastojcima koji su svi toksični bar donekle, a ponekad i izrazito - jer je bela put bila obeležje vrhunske lepote. (Što „crnu damu“ iz Šekspirovih soneta čini izrazito egzotičnim bićem.)

Pivo se pilo u ogromnim količinama, čak i za doručkom, a pili su ga i uzdržljivi puritanci (brod koji je odvezao puritanskog vođu Džona Vintropa u Novu Englesku prevezio je njega, deset hiljada galona piva i malo šta drugo). Galon²⁹ dnevno bila je uobičajena količina za kaluđere, a možemo pretpostaviti da većina ostalih ljudi nije pila ništa manje. Strancima je i tada englesko pivo bilo neobično. Kako je jedan posetilac sa kontinenta primetio, bilo je „mutno kao konjska mokraća“. Bogatiji ljudi su pili vino, obično na pinte.³⁰

Duvan, koji se u Londonu pojavio godinu dana posle Šekspirovog rođenja, isprva je predstavljao luksuz, ali je uskoro postao tako rasprostranjen da je u gradu krajem veka već bilo ništa manje nego sedam hiljada duvandžija. Korišten je ne samo iz zadovoljstva, već i kao lek za raznovrsne boljke, ubrajajući tu i venerične bolesti, migrenu pa čak i neprijatan zadah, i smatrao se tako dobrom preventivom protiv kuge da su čak i decu podsticali da ga koriste.

Izvesno vreme učenicima u Itonu pretila je kazna batinama ukoliko se ustanovi da zanemaruju duvan.

Kriminal je bio tako raširen da su se lopovi usavršavali u svojim delatnostima i oblastima. Neki su postajali *coney-cutchers*, ili prevaranti (*coney* je bio kunić odgajan za trpezu i veoma naivan i pitom); drugi *foists* (džeparoši), *nips* ili *nippers* (secikese), *hookers* (koji su krali kroz otvorene prozore, pomoću kuke³¹), zatim *abtams* (koji su se pretvarali da su ludi da bi žrtvama skrenuli pažnju), *whipjacks*, *fingerers*, *cross biters*, *cozeners*, *courtesy men* i mnogi drugi. Tuče su bile zapanjujuće česte. Čak i pesnici su nosili oružje. Glumac po imenu Gejbrijel Spenser ubio je u dvoboju izvesnog Džejmisa Frika, da bi njega samog dve godine kasnije ubio Ben Džonson. Kristofer Marlo učestvovao je u bar dve tuče sa smrtnim ishodom; u jednoj od njih pomogao je svom kolegi da ubije mladog krčmara, a u drugoj je i sam ubijen, u pijanom obračunu u Deptfordu.

Ne znamo kada je tačno Šekspir došao u London. Većito ueuhvatljiv, čak i u sopstvenoj biografiji, on gotovo sasvim nestaje između 1585. i 1592, upravo u godinama kada bismo najviše želeli da znamo gde je bio i šta je radio, jer je u to vreme napustio Stratford (i, pretpostavljamo, ženu i decu), i postao glumac i pozorišni pisac. U čitavoj istoriji književnosti nema izazovnije praznine, niti više ruku koje hrle da je ispune.

Među prvima je to pokušao Džon Obri, koji je 1681, dosta vremena posle Šekspirove smrti, objavio da je Šekspir bio seoski učitelj, ali svoju tvrdnju nikad nije potkrepio dokazima. Na temu izgubljenih godina bilo je još mnogo raznih nagađanja: da je Šekspir putovao po Italiji, bio vojnik u Flandriji ili da je plovio morima - možda čak, prema nekim romantičnijim verzijama te priče, čak i sa Drejkom na brodu *Zlatna košuta*. Uopšteno, nijedna od ovih mogućnosti ne zasniva se ni na čemu drugom sem na potrebi da se Šekspir smesti *negde* i želji da se objasne neke od njegovih preokupacija ili stručnih znanja što će se kasnije pojaviti u njegovim delima.

Često se, na primer, primećuje da su Šekspirove drame pune „morskih“ metafora („ili oružje dići na more muka“,³² „okean slanah suza“, „burno more moje savesti“), kao i to da se u svakoj njegovoj drami more bar jednom pominje. Međutim, zamisao da to govori o

tome kako je on u svoje vreme bio pomorac pomalo bleđi kada shvatite da se reč *mornar* u njegovim delima pominje samo četiri puta, a *pomorac* svega dvaput. Štaviše, kako je davno primetila Kerolajn Sperdžen, Šekspirove morske metafore predstavljaju more uglavnom kao neprijateljsku i preteću sredinu, poprište oluja, brodoloma i mračnih dubina - upravo u onom svetlu kakvo bismo i očekivali od čoveka koji s morem nije pobliže upoznat. U svakom slučaju, očigledno je opasno poklanjati previše pažnje pojmovima koji se često sreću. Šekspir u svojim delima češće govori o Italiji nego o Škotskoj (trideset pet puta prema dvadeset osam), a Francusku pak pominje mnogo više nego Englesku (trista šezdeset devet prema dvesta četrdeset tri puta), ali teško da bismo iz toga mogli zaključiti da je on bio Francuz ili Italijan.

Jedna mogućnost u vezi s pitanjem kako je Šekspir proveo te izgubljene godine, koju neki naučnici s oduševljenjem prihvataju, jeste da on nije došao pravo u London, već da je najpre otišao na sever Engleske, u Lankešir, kao katolički rekuzant. Ova pretpostavka prvi put je iznesena još 1937. ,ili je u poslednje vreme privukla dosta pristalica. Kako se čini, međutim, ta je složena i originalna teorija zasnovana (sa čime bi se, verujem, njene pristalice dobrovoljno složile) na mnoštvu pretpostavki. Suština je u tome da je Šekspir možda proveo izvesno vreme na severu kao učitelj, a možda i kao glumac (moramo ga, na kraju krajeva, pripremiti za pozorišnu karijeru koja će uskoro uslediti), i to pod uticajem rimokatolika.

Katoličkih veza svakako ne nedostaje. U vreme Šekspirovih mladih godina oko četiri stotine jezuitskih misionara, obučenih u Francuskoj ali rodnom iz Engleske, ubačeno je u Englesku da bi tajno držali službe katolicima, često na velikim tajnim skupovima na katoličkim imanjima. Otprilike četvrtina ovih misionara pohapšena je i surovo pogubljena, dok su ostali jednostavno pohvatani i vraćeni u Francusku. Oni koji su uspeli da izbegnu hapšenje, ili su pak bili dovoljno hrabri da se vrate i pokušaju ponovo, često su bili veoma uspešni. Pričalo se da su samo Robert Parsons i Edmund Kempion tokom jednog jedinog putovanja preobratili (ili vratili) u katoličku veru dvadeset hiljada ljudi.

Godine 1580, kada je Vilijamu bilo šesnaest, Kempion je prošao kroz Vorvikšir na putu ka bezbednijem, katoličkom severu. Pri tom je

odseo kod daljeg Šekspirovog rođaka, ser Vilijama Kejtsbija, čiji će sin Robert kasnije postati vođa Barutne zavere. Jedan od nastavnika u Šekspirovoj školi iz vremena Šekspirovog školovanja (naravno, pod pretpostavkom da se on *zaista* školovao u njoj) bio je Džon Kotom, iz poznate katoličke lankeširske porodice, čiji je brat bio sveštenik-misionar, blizak Kempionu. Pomenuti Kotom je 1582. uhapšen, mučen i ubijen, zajedno sa samim Kempionom. U međuvremenu je njegov stariji brat, upravnik škole, napustio Stratford - ne znamo da li iznenada ili ne - i vratio se u Lankešir gde se javno izjašnjavao kao katolik.

Pretpostavlja se da je Kotom mogao sa sobom povesti i Vila. Teoriji privlačnost daje to što se ime „*William Shakeshafte*“ pojavljuje u zapisima domaćinstva Aleksandra Hogtona, istaknutog katolika koji je stanovao samo petnaestak kilometara od sedišta porodice Kotom. Štaviše, Hogton je u svom testamentu preporučio dotičnog „Šeksafta“ svom prijatelju katoliku i zemljoposjedniku Tomasu Hesketu kao čoveka podobnog za zaposlenje. U istom pasusu Hogton takođe pominje njegovu veštinu sa muzičkim instrumentima i „dramskom odećom“, odnosno kostimima. „Ovaj odlomak“, primećuje šekspirolog Robert Birman, „nagoveštava da je Šeksaft u njegovom domaćinstvu bio muzičar ili glumac, ili oboje.“

Prema jednoj verziji ove teorije Šekspir se, na osnovu Hogtonove preporuke, preselio u sedište porodice Hesket u Rafordu, gde se sretao s putujućim pozorišnim trupama, kao što je Družina lorda Derbija, i preko njih uspostavio veze koje su ga kasnije odvele u London i pozorište. Zanimljivo je da je jedan od kasnijih Šekspirovih saradnika, zlatar po imenu Tomas Sevidž koji je bio poverenik za zakup pozorišta Glob, takođe bio iz Raforda i u tazbinskom srodstvu s porodicom Hesket. Dakle, podudarnosti su zanimljive.

Međutim, u svemu tome treba istaći i nekoliko spornih pitanja. Kao prvo, Vilijam Šeksaft je prema Hogtonovom testamentu dobio neobično visok godišnji prihod od dve funte - više od svih članova domaćinstva sem jednog. To bi zaista bilo širokogrudno zaveštanje, imajući na umu da je našem Vilijamu Šekspiru tada bilo tek sedamnaest godina te da je u Hogtonovoj službi u trenutku njegove smrti mogao biti tek nekoliko meseci. Čini se verovatnijim da bi takvo

zaveštanje mogao dobiti neki sluga koji je duže bio uz Hogtona, a koji bi samim tim bio i znatno stariji, kao svojevrsnu penziju.

Takođe, tu je i neobično pitanje imena. Šeksaft očigledno nije maštoviti pseudonim. Neki naučnici tvrde da je Šeksaft samo severnjačka varijanta imena Šekspir i da naš Vil nije pokušavao da sakrije svoje prezime, već samo da ga prilagodi. To je moguće, ali nagoveštava još jedan razlog za nedoumicu. Šeksaft u Lankeširu nije retko ime. U zapisima iz 1582. pominje se sedam porodica po imenu Šeksaft u tom kraju, od kojih su bar tri imale člana po imenu Vilijam. Stoga pretpostavka da je ovde reč o mladom Vilu iz Stratforda deluje prilično zahtevno. Kako je Frenk Kermod jezgrovito sažeo katoličku teoriju (u *Njujork tajms buk rivjuu*): „Čini se da nema apsolutno nikakvog razloga da se poveruje u nju, osim žarke želje da ona bude istinita.“

Pored svega toga tu je i pitanje da li je Šekspir imao dovoljno vremena i za lankeširsku avanturu i za povratak u Stratford, gde se udvarao Ani Hatavej i spavao s njom. Šekspirovo prvo dete, Suzana, krštena je maja 1583, što nagoveštava da je začeta u avgustu prethodne godine - upravo u vreme kad je on trebalo da bude u Lankeširu. Nije nemoguće da je Vilijam Šekspir bio katolik u Lankeširu i da se udvarao Ani Hatavej u približno isto vreme - kao i da se istovremeno pripremao i za pozorišnu karijeru - ali se možemo s razlogom zapitati koliko su sve te pretpostavke verovatne.

* * *

Nemoguće je reći koliko je i da li je uopšte Šekspir bio religiozan. Dokazi su, kao što možemo pretpostaviti, protivrečni. Semjuel Šenbaum zapazio je koliko se često određene biblijske aluzije javljaju u Šekspirovim delima: priča o Kainu, na primer, pominje se dvadeset pet puta u trideset osam drama - veoma veliki broj. Međutim, Oto Džespersen i Keroiajn Sperdžen smatraju da je Šekspir bio gotovo sasvim nezainteresovan za biblijske teme, te primećuju da se reči Biblija, Sveto trojstvo ili Sveti duh nigde ne pojavljuju u njegovim delima - zaključak koji je nedavno potvrdio i britanski istoričar Ričard Dženkins. „Što više čitamo elizabetansku književnost“, piše on, „to nam upadljivije deluje oskudnost verskih

referenci kod Šekspira." Britanski stručnjak Stenli Vels, međutim, tvrdi da su Šekspirove drame „prepune biblijskih aluzija".

Ukratko, kao i obično, posvećeni čitalac može kod Šekspira pronaći osnov za bezmalo kakvo god uverenje želi. (Ili, kako je sam Šekspir kazao u često pogrešno citiranom stihu: „I đavo se može pozvati na Jevanđelje, kad mu to odgovara.“) Kako je primetio profesor Hari Levin sa Harvarda, Šekspir osuđuje samoubistvo u dramama poput *Hamleta*, gde se ono kosi sa hrišćanskom dogmom šesnaestog veka, ali ga predstavlja kao plemenito u svojim rimskim i egipatskim dramama, gde je umesno (i bezbedno) nagovestiti tako nešto. Na osnovu malobrojnih poznatih činjenica, kakva god bila njihova lična ubeđenja, svakako je očigledno, iz njihovih brakova, krštenja i tako dalje, da su Džon i Vilijam Šekspir bar naizgled bili prilježni, ako ne i naročito pobožni, protestanti.

Dejvid Tomas iz Nacionalnog arhiva u svakom slučaju ne smatra verovatnim da će se ikada pojaviti nedvosmislen odgovor na pitanja da li je Šekspir svoje izgubljene godine proveo u Lankeširu, kao katolik, ili negde drugde. „Sem ako bi se tamo oženio ili dobio decu, kupio imanje ili platio porez - a ljudi iz njegovog staleža u to vreme nisu plaćali tak - ili pak počinio zločin ili tužio nekoga, ne bi se pojavio u spisima. Koliko mi znamo, nije učinio ništa od toga.“ Jedini dokaz o Šekspirovom postojanju u tom razdoblju pruža nam uzgredna napomena u jednom pravnom dokumentu, koja nam pak ne otkriva čime se on tada bavio ni gde se nalazio.

Napetost između protestanata i katolika dostigla je vrhunac 1586, kada je škotska kraljica Meri bila umešana u zaveru protiv kraljice Elizabete, i Elizabeta ju je proglasila krivom. Pogubljena je 1587. Pogubljenje druge kraljice, ma koliko opravdano, ipak je bilo ozbiljan čin koji je izazvao snažne reakcije. U proleće naredne godine Španija je krenula sa moćnom flotom da preuzme engleski presto i zbaciti Elizabetu.

Najveća flota što je „ikad plovila morem“, španska armada, delovala je nepobedivo. U borbenoj formaciji širila se po pučini čitavih jedanaest kilometara, noseći moćno oružje: sto dvadeset tri hiljade topovskih đuladi i skoro tri hiljade topova, uz sve vrste pušaka i manjeg vatrenog oružja, kojim je baratalo trideset hiljada vojnika.

Španija je samouvereno očekivala brzi trijumf - bukvalno u slavu Boga. Pošto Engleska padne, i s engleskom flotom u rukama Španaca, postojala je stvarna mogućnost da čitava protestantska Evropa bude pokorena.

Međutim, blago rečeno, nije baš sve išlo po planu. Engleski brodovi bili su okretniji i imali su dublji gaz, zbog čega su bili nezgodne mete. Mogli su brzo da se kreću nanoseći štetu čas ovde čas onde dok su ih španski topovi, smešteni na visokim palubama, uglavnom prebacivali. Engleski brodovi imali su i bolju komandu (ili bar tako piše u svim engleskim istorijskim knjigama). Treba ipak reći da većina brodova iz španske flote nisu bili ratni, već veliki vojni brodovi pretovareni ljudstvom, te su zbog toga bili nespretni i predstavljali lake mete. Englezi su takođe imali i ključnu teritorijalnu prednost: mogli su da koriste odlično poznavanje lokalnih plima i struja i da se hitro vrate do domaćih luka radi okrepe i popravki. Iznad svega, imali su i presudno tehnološko preimućstvo: topove od livenog gvožđa, engleski izum koji ostali narodi još nisu bili usavršili, a koji su tačnije gađali i bili daleko stabilniji od španskih bronzanih topova, loše kalibriranih i nepreciznih, koje je trebalo hladiti posle svake dve do tri paljbe. Posada koja na to nije pazila - a bilo je lako zabrojati se u žaru bitke - često bi samu sebe digla u vazduh. U svakom slučaju, Španci nisu pažljivo obučavali svoju posadu za borbu topovima. Njihova strategija bila je da se približe neprijateljskim brodovima te da ih zauzmu i potuku protivnika u borbi prsa u prsa.

Poraz je bio spektakularan. Englezima je trebalo samo tri nedelje da potpuno razbiju protivničke snage. U jednom danu Španci su pretrpeli gubitak od osam hiljada vojnika. Uplašena i zbunjena, razbijena španska flota pobegla je uz istočnu obalu Engleske i oko Škotske ka Irskom moru, gde ju je sudbina dotukla snažnim vetrovima koji su potopili bar još dvadesetak brodova. Zabeleženo je da su tela oko hiljadu španskih vojnika izbačena na irsku obalu. Oni koji su uspeli da se živi dokopaju obale, često su ubijani zbog stvari i opreme. Pre no što je konačno uspela da se vrati u domovinu, armada je izgubila sedamnaest od ukupno trideset hiljada ljudi, koliko je krenulo u pohod. Engleska nije izgubila nijedan brod.

Poraz španske armade promenio je tok istorije. U Engleskoj je izazvao snažan talas patriotizma koji je Šekspir iskoristio za svoje

istorijske drame (gotovo sve napisane naredne decenije), i pružio joj samopouzdanje i moć da vlada morem i izgradi globalnu imperiju, počevši gotovo odmah, od Severne Amerike. Iznad svega, učvrstio je protestantizam u Engleskoj. Da je armada pobedila, ona bi sa sobom dovela i špansku inkviziciju, s bog zna kakvim sve posledicama po Elizabetansku Englesku - i po mladića iz Vorvikšira što se npravo spremio da preobrazi njeno pozorište.

Ovi događaji imaju i zanimljiv postskriptum. Vek i po posle smrti Džona Šekspira radnici su među krovnim gredama Šekspirovog porodičnog doma pronašli pisani testament - „Poslednju volju duše“, kako je nazvan - u kome se izražava Džonova vernost katoličkoj veri. Bila je to formalna izjava slična onima kakve je u Englesku prokrijumčario Edmund Kempion.

Naučnici još od tada raspravljaju da li je ovaj dokument autentičan, da li je potpis Džona Šekspira na njemu originalan i da li je to moglo uticati na verska uverenja Vilijama Šekspira. Prva dva pitanja verovatno će zauvek ostati bez odgovora, jer je dokument izvesno vreme posle pronalaska izgubljen, dok bismo o trećem ionako mogli samo da nagađamo.

Četvrto poglavlje U Londonu

Godine 1596, prilikom posete predstavi u novom pozorištu Labud u Londonu, holandski putnik po imenu Johanes de Vit uradio je nešto veoma korisno što, kako izgleda, nikome pre njega nije palo na pamet. Nacrtao je skicu - prilično grubu i bez naročitog osećaja za perspektivu - koja prikazuje unutrašnjost Labuda, posmatranu sa središnjeg mesta na gornjoj galeriji. Na crtežu se vidi velika isturena bina, delimično natkrivena, a iza nje kula u kojoj se nalazi prostor poznat kao oblačionica, odnosno *tiring* (skraćeno od *attiring*) *house* - termin koji je prvi zabeležio Vilijam Šekspir u drami *San letnje noći* - gde su se glumci presvlačili i uzimali rekvizite. Iznad te prostorije nalazile su se galerije za muzičare i publiku i prostor koji se mogao upotrebiti u drami, za scene na balkonu i slično. Čitava slika umnogome podseća na unutrašnjost kopije pozorišta Glob koja se danas nalazi na londonskom Benksajdu.

De Vitova rukotvorina je kasnije zagubljena, ali srećom je prethodno jedan njegov prijatelj verno precrtao njegov crtež u svoju beležnicu i ona se napokon našla u arhivima biblioteke Univerziteta Utrehta u Holandiji. Tamo je napuštena čamila gotovo trista godina. Međutim, 1888. Nemač po imenu Karl Gederc pronašao je beležnicu i grubu skicu i srećom - čudesnom srećom - prepoznao njen značaj, jer taj crtež je jedini nama poznati vizuelni prikaz unutrašnjosti jednog elizabetanskog pozorišta u Londonu. Bez nje, ne bismo znali praktično ništa o izgledu pozorišta tog vremena. Jedinostvenost tog crteža objašnjava zašto unutrašnjost nove kopije Globa liči na njega. Osim te skice, graditelji nisu ni imali ništa drugo na šta bi se mogli osloniti.

Dve decenije posle De Vitove posete još jedan Holanđanin, umetnik Klas Jan Visher, napravio je čuvenu graviru koja prikazuje panoramu Londona i na kojoj se vide pozorišta na Benksajdu, među kojima je i Glob. Kružnog oblika i sa slamnatim krovom, bilo je to pravo Šekspirovo „drveno O“, koje je zauvek ostalo tipična slika tog pozorišta. Međutim, 1948. naučnik po imenu Ajzak Ejvi Šapiro ubedljivo je dokazao da je Visher zasnovao svoju sliku na jednoj ranijoj graviri iz 1572, pre no što je ijedno od pozorišta koje je on na

svojoj slici prikazao uopšte izgrađeno. Zapravo, pokazalo se da Visher nikada nije bio u Londonu, zbog čega teško da je bio pouzdan svedok.

Tako preostaje samo jedna ilustracija iz tog doba za koju se sigurno zna da je nastala na osnovu neposrednog iskustva, a to je slika češkog umetnika Venceslase Holara, nastala oko 1640. Taj crtež, nazvan *Long View*, zaista je lep - „možda najlepša i najskladnija od svih londonskih panorama“, kako procenjuje Piter Akrojd - ali je pomalo neobična, jer prikazuje grad iz položaja nešto iznad i iza tornja katedrale u Sadarku (tada poznate kao crkva Svetog Spasa i svete Meri Overi), kao da je Holar gledao na katedralu s druge zgrade - koja zapravo nije postojala.

Stoga je to pogled - potpuno veran, koliko se može zaključiti - kakav nijedno ljudsko biće nikad nije videlo. Na toj slici se zapravo vidi drugi Glob, a ne prvi, koji je izgoreo 1613, tri godine pre Šekspirove smrti. Drugi Glob bio je ljupko zdanje i prava je sreća što imamo Holarov prikaz, jer je i ono uskoro srušeno, ali to svakako nije bilo pozorište u kome su *Julije Cezar*, *Magbet* i još desetak Šekspirovih drama (verovatno i gotovo sigurno) prvi put izvedene. U svakom slučaju, taj Glob je bio samo mali detalj kompozicije i prikazan je sa udaljenosti od trideset metara, te se na njemu ne vidi mnogo detalja.

To je dakle sveukupnost vizuelnih prikaza koje imamo o pozorištima iz Šekspirovog doba i nešto malo kasnije: jedna gruba skica unutrašnjosti pozorišta s kojim Šekspir nije imao nikakve veze, jedna sumnjiva panorama slikara koji možda nikad nije ni video London i jedan prikaz naslikan godinama pošto je Šekspir napustio pozorišnu scenu, na kojoj se nalazi pozorište za koje on nikada nije pisao. Najbolje što se može reći o svim tim prikazima jeste da oni možda imaju izvesne sličnosti s pozorištima koje je Šekspir poznavao, ali je sasvim moguće i da je nemaju.

Ni zapisi iz tog doba ne pružaju nam mnogo više pojedinosti. Ono što znamo o tome kako je izgledao odlazak u pozorište u Šekspirovo doba uglavnom potiče iz pisama i dnevnika putnika, kojima su londonski prizori bili dovoljno neobični da ih je vredelo zabeležiti. Ponekad je, međutim, teško reći šta treba misliti o njima. Godine 1587. jedan čovek koji je došao u London sa sela uzbuđeno je pisao

svom ocu o neočekivanom događaju kome je prisustvovao na pozorišnoj predstavi u izvođenju Admiralove družine: jedan glumac je digao musketu da puca u drugog, ali ga je puščano zrno „promašilo i ubilo jedno dete i ženu u odmakloj trudnoći, i još jednog čoveka gadno pogodilo u glavu“. Neverovatno zvuči pretpostavka da su glumci koristili prave puške - koje su u šesnaestom veku bile jedva išta bolje od eksplozivnih štapova - u zatvorenom prostoru poput pozorišta, ali ako je tako, možemo se zapitati gde su smatrali da zrno *treba* da završi. Admiralova družina nije dobila poziv da učestvuje na božićnoj proslavi na dvoru narednog meseca - što bi se inače moglo očekivati kao sasvim uobičajeno - te se čini da su tada bili u izvesnoj nemilosti.

Znali bismo još manje o načinu poslovanja i ustrojstvu elizabetanskog pozorišta da nije bilo dnevnika i ostalih spisa Filipa Hensloua, vlasnika pozorišta Ruža i Fortuna. Henslou je bio svestran čovek, mada ne i sasvim pozitivan lik. Bio je impresario, zelenaš, investitor, trgovac drvenom građom, farbar, proizvođač štirka i, u velikom stilu, vlasnik bordela i još štošta drugo. Među dramskim piscima bio je poznat po tome što im je davao izvesne male sume na ime avansa, a zatim ih održavao na određenom nivou siromaštva da bi što uspešnije od njih izmamljivao pozorišne komade. Međutim, uprkos svim svojim manama, Henslou se iskupio istorijskom zaslugom što je vodio precizne zapise, od kojih su sačuvani oni nastali između 1592. i 1603. Njegov „dnevnik“, kako se obično naziva, nije toliko bio dnevnik koliko svaštara: u njemu se nalaze i recept za lečenje gluvoće, beleške o bacanju čini, čak i savet kako najbolje napasati konja, ali on takođe sadrži i neprocenjive detalje o svakodnevnom radu pozorišta - ubrajajući tu i nazive drama koje je njegova družina izvodila - i o zaposlenim glumcima, uz iscrpne liste rekvizita i kostima (na kojima se našla i čarobno tajanstvena „odeća u kojoj se postaje nevidljiv“).

Henslouovi spisi sadržali su i detaljan ugovor o gradnji pozorišta Fortuna, po ugovorenoj ceni od četiristo četrdeset funti, 1600. godine. Mada Fortuna nije previše podsećala na Glob - bila je nešto veća i četvrtasta pre nego okrugla - i mada u ugovoru nema nikakvih crteža, u njemu nalazimo podatke o visini i dubini galerija, debljini drvene građe koju treba koristiti za izgradnju poda, sastavu maltera

u zidovima i druge pojedinosti koje su se pokazale kao izuzetno korisne u izgradnji kopije Globa na Benksajdu 1997.

Pozorišta su kao zdanja posvećena zabavi u Šekspirovoj Engleskoj predstavljala novinu. Prethodno su glumci izvodili predstave u dvorištima krčmi ili dvoranama velikih kuća, ili u zgradama obično namenjenim u druge svrhe. Čini se da je prvo londonsko pozorište bilo Kod crvenog lava, koje je 1567. u Vajtčepelu izgradio preduzimač Džon Brejn. O Crvenom lavu se gotovo ništa ne zna, kao ni o tome koliko je pozorište bilo uspešno, ali se čini da mu je vek bio kratak. Ipak, verovatno je dosta obećavalo, jer je devet godina nakon njegove izgradnje Brejn pokušao ponovo, ovog puta u saradnji sa svojim zetom Džejmsom Berbidžem, koji je po struci bio stolar, ali po opredeljenju impresario i glumac. Njihovo novo pozorište - nazvano Pozorište - otvoreno je 1576, nekoliko stotina metara severno od gradskih zidina u blizini Finsberi fildsa u Šordiču. Uskoro potom, Berbidžev doživotni suparnik Henslou otvorio je u neposrednoj blizini pozorište Kerten,³³ čime je London postao pravi pozorišni grad.

* * *

Vilijam Šekspir nije mogao odabrati bolji trenutak da sazri. U vreme kad je stigao u London, krajem prethodne decenije šesnaestog veka kako se obično smatra, na obodu grada već su se bila pojavila pozorišta, koja će nastaviti da niču tokom utave njegove karijere. Sva su morala da se smeste u oblastima zvanim „libertis“, uglavnom izvan zidina, gde zakoni i propisi koji su važili za prostor pod jurisdikcijom Sitija nisu dopirali. Te oblasti pozorišta su delila sa bordelima, zatvorima, skladištima baruta, neosvećenim grobljima, duševnim bolnicama (čuveni Bedlam nalazio se u blizini Pozorišta) i bučnim radionicama za izradu sapuna, bojenje i štavljenje kože - a one su znale da budu zaista bučne. Proizvođači sapuna i lepka izbacivali su ogromne količine kostiju i životinjske masti, ispunjavajući vazduh teškim mirisom koji je bio skoro vidljiv, dok su kožari natapali svoje proizvode u burad psećeg izmeta da bi im dali gipkost. Niko nije mogao stići do pozorišta a da ne istrpi poveću količinu smrada.

Nisu sva nova pozorišta podjednako napredovala. Tri godine posle otvaranja zgrada pozorišta Kerten koristila se za mačevanje, a i sva ostala londonska pozorišta, eventualno s izuzetkom Globa, oslanjala su se na druge vrste zabave, naročito borbe životinja, radi što veće zarade. Ovakve vrste zabave nisu bile tipične samo za Englesku, ali su se ipak smatrale engleskom specijalnošću. Kraljica Elizabeta često je zabavljala goste iz inostranstva draženjem medveda u Vajtholu. Klasično draženje medveda izgledalo je tako što su medveda uvodili u arenu, ponekad i vezivali za stub, i na njega puštali mastife; međutim, medvedi su bili skupi, tako da su se umesto njih koristile i druge životinje (na primer, bikovi i konji). Jedan vid ovakve zabave podrazumevao je da se majmun stavi konju na leđa, te da se na obojicu puste psi. Prizor majmuna koji vrišti, očajnički se držeći za raspomamljenog konja kojeg napadaju psi, smatrao se jednim od najraskošnijih oblika društvene zabave. To što se publika ganuta do suza predstavom *Doktora Fausta* sutradan vraćala na isto mesto i jednako se divila zabavi koja podrazumeva jezivu smrt bespomoćnih životinja, verovatno govori o tim vremenima više od ičega drugog.

To je doba, takođe, iznedrilo puritance, koji su se do te mere gnušali čulnih zadovoljstava da su radije odlazili da žive u dalekoj pustoši Novog sveta nego da razvijaju toleranciju. Puritanci su mrzeli pozorište i često su govorili da su pozorišta kriva za sve prirodne nepogode, pa i za zemljotres iz 1580. godine. Smatrali su ta mesta gde su se čule masne šale i gde su se muškarci preoblačili u žensku odeću prirodnim stecištima prostitutki i mračnih likova, leglom zaraznih bolesti, zabavom koja ljude odvraća od pobožnosti i izvorom nezdravog seksualnog uzbuđenja. Sve ženske uloge igrali su naravno dečaci - konvencija koja je potrajala sve do doba restauracije posle 1660. Shodno tome, puritanci su verovali da su pozorišta leglo sodomije - prestupa za koji je u Šekspirovo doba još uvek sledila smrtna kazna³⁴ - kao i svih oblika bludničenja.

Zapravo je u svemu tome bilo izvesne istine, o čemu svedoče i popularne priče iz tog doba. Jedna govori o mladoj ženi koja je molila muža da je pusti na popularnu predstavu. Suprug je nerado pristao, ali sa strogim upozorenjem da dobro pazi na lopove i da kesu sakrije duboko ispod podsuknje. Po povratku kući, žena je

briznula u plač i priznala da joj je kesa ukradena. Muž je, razumljivo, bio zaprepašćen. Zar žena nije osetila ruku ispod haljine? O da, odgovara ona iskreno, osetila je nečiju ruku - „ali nisam znala da *to* traži“.

Srećom po Šekspira i potomstvo, kraljica nije prihvatila nikakve pokušaje da se javne zabave zabrane, čak ni nedeljom. Kao prvo, i sama je uživala u njima, ali ništa manje nije bilo važno ni to što je njena vlada ubirala lepe prihode od izdavanja dozvola kuglanama, pozorištima, kockarnicama (mada je kockanje u Londonu zapravo bilo zvanično zabranjeno), kao i od prodaje i proizvodnje mnogih vrsta robe vezane za ono što se u njima dešavalo.

Međutim, mada su se pozorišne predstave tolerisale, bile su strogo kontrolisane. Ceremonijal majstor izdavao je dozvole za sve dramske predstave (po ceni od sedam šilinga po licenci) i vodio računa da sve družine izvode predstave dostojanstveno i pristojno. Oni koji bi mu se zamerili mogli su, teorijski, biti po njegovoj volji kažnjeni zatvorom na neograničeno vreme, i takve kazne nisu bile nepoznate. Godine 1605, ubrzo posle stupanja Džejsma I na presto, Ben Džonson i njegovi saradnici su u drami *Hajdemo na istok* napravili nekoliko sjajnih, ali nepromišljeno neumerenih šala o naglom prilivu neotesanih i prljavih Škota na kraljevski dvor, te su nakon toga uhapšeni i zaprećeno im je da će im biti odsečene uši i nosevi. Zbog svega toga (kao i zbog Zakona o lutalicama iz 1572, koji je doneo izričitu odredbu o bičevanju lutalica koji nemaju dozvole), pozorišne družine su se vezale za plemiće kao zaštitnike. Pokrovitelj je pružao glumcima izvesnu zaštitu, a oni su zauzvrat veličali njegovo ime, što mu je pružalo publicitet i prestiž. Izvesno vreme, patroni su skupljali glumačke družine na isti način kao što su bogataši iz kasnijeg doba skupljali trkaće konje ili jahte.

Pozorišne predstave izvodile su se oko dva po podne. Na ulicama su deljeni leci na kojima je pisalo kakva se predstava održava, a publiku su podsećali da predstava uskoro počinje isticanjem zastave na vrhu zgrade pozorišta i zvukom fanfara i truba koji se nadaleko čuo. Ulaznica za parter - gledaoce koji su stajali na zemlji oko bine - obično je iznosila jedan peni. Oni koji su želeli da sede plaćali su po još jedan peni, a oni koji su mogli da sede na jastučetu još jedan dodatni peni - sve to u vreme kad je dnevna zarada iznosila šiling

(12 penija) ili manje. Novac se ubacivao u kutiju koja se potom nosila na čuvanje u posebnu prostoriju - nazvanu *box office*.³⁵

Za one koji su mogli sebi da priušte i osveženje prodavale su se jabuke i kruške (pogodne i za gađanje glumaca u trenucima razočarenja), orasi, peciva, boce piva, i pomodna novotarija, duvan. Količina dovoljna za punjenje male lule koštala je tri penija - znatno više od cene ulaznice. Nije bilo toaleta - bar ne zvaničnih. Uprkos veličini, unutrašnjost pozorišta bila je kompaktna. Niko u publici nije bio više od petnaestak metara daleko od pozornice.

Scenografija je bila oskudna, a zavesa na bini nije bilo (čak ni u *Kertenu*³⁶), te nije bilo načina da se dan razlikuje od noći, magla od sunca, bojno polje od budoara, sem uz pomoć reči. Zato je scenu trebalo postaviti s nekoliko rečenica i uz pomoć mašte gledalaca. Kako primećuju Vels i Tejlor: „Oberon i Prospero treba samo da kažu da su nevidljivi pa da to zaista i postanu.”

Niko nije umeo da postavi scenu briljantnije i ekonomičnije od Šekspira. Pogledajte početak *Hamleta*:

Bernardo: Ko je to?

Francisko: Ne, odgovori ti meni. Stani i otkrij se.

Bernardo: Živeo kralj!

Francisko: Bernardo?

Bernardo: On.

U pet kratkih rečenica Šekspir objašnjava da je noć i da je hladno („otkrij se“ ovde znači „skini ogrtač“), da su likovi vojnici na straži i da je atmosfera napeta. Sa samo petnaest reči - od kojih su osam jednosložne - uspeva da pridobije punu pažnju publike.

Kostimi su bili raskošni i veoma vredni, ali se čini da se nije obraćala naročita pažnja na njihovu istorijsku vernost. Ovo znamo zahvaljujući tome što je čovek po imenu Henri Pičam (ili se bar tako pretpostavlja; ime je nažvrljano na margini) za vreme jedne predstave napravio skicu scene iz komada *Tit Andronik*. Kad i gde se to odigralo ne zna se tačno, ali skica pokazuje ključni trenutak u drami, kada Tamora preklinje Tita da joj poštedi sinove, i prilično detaljno prikazuje poze i iznenađujuće šarolike kostime glumaca (neke prigodno antičke, a druge nemarno tjudorovske). Čini se da je

i publici i glumcima blagi nagoveštaj starine bio dovoljan. Realizam se javlja uglavnom u vidu krvožednosti. Sitni trikovi i ovčiji ili svinjski organi omogućavali su vađenje srca iz grudnog koša u scenama ubistva, dok su mačevi i rane radi uverljivosti prskani ovčijom krvlju. Veštački udovi ponekad su bili razbacani preko bojnih polja na sceni - „što krvaviji“, kako otkriva jedno scensko uputstvo. Drame, čak i one ozbiljne, tradicionalno su završavane pesmama i poskočicama, uz malo dodatne zabave.

Bilo je to doba brzog razvoja pozorišne tehnike. Kako je zapisao Stenli Vels: „Drame su bile sve duže, ambicioznije, spektakularije, složenije, sa sve širim opsegom emocija i prilagođene iskazivanju darovitosti izvođača.“ Način glumljenja postao je manje bombastičan. Za Šekspirovog života zavladao je izraženiji naturalizam - čemu je i on sam mnogo doprineo. Šekspir i njegovi savremenici takođe su uživali u velikom rasponu tema i mesta radnje. Italijanski dramatičari, sledeći klasičnu rimsku tradiciju, morali su da smeštaju radnju drame na gradski trg. Šekspir je mogao da odabere mesto radnje koje god je želeo: na brdima, u zamkovima, utvrđenjima, na pustim ostrvcima, u začaranim dolinama, bilo gde kuda je maštovita publika mogla da ga prati.

Drame su, bar u obliku u kojem su zapisane, bile upadljivo različite dužine. Čak i odigran brzim tempom i bez pauza, *Hamlet* bi morao trajati barem četiri i po sata. *Ričard III*, *Koriolan* i *Troil i Kresida* tek su neznatno kraći. Izvođenje Džonsonovog *Vartolomejskog vašara* trajalo bi punih pet časova, osim sa ozbiljnim skraćenjima, koja su gotovo sigurno i primenjivana. (Šekspir i Džonson bili su poznati po opširnosti. Od dvadeset devet do danas sačuvanih dramskih komada sa tri hiljade i više stihova iz perioda 1590-1616, dvadeset tri su Džonsonova i Šekspirova.)

Poseban izazov podjednako za publiku i za izvođače sigurno je predstavljao običaj da ženske uloge igraju muškarci. Uzimajući u obzir koliko je snažnih i upečatljivih ženskih likova Šekspir stvorio - Kleopatra, Ledi Magbet, Ofelija, Iulija, Dezdemonna - glumci su zaista morali biti vešti. U komadu *Kako vam drago* Rozalindi pripada približno četvrtina ukupnog teksta: Šekspir je očigledno imao ogromno poverenje u nekog mladog glumca. Pa ipak, mada dosta znamo o izvođačima muških uloga u Šekspirovo doba, o

predstavljanju ženskih uloga ne znamo gotovo ništa. Džudit Kuk, u knjizi *Women in Shakespeare*, tvrdi da nije našla nijednu jedinu belešku o bilo kojoj ženskoj ulozi koju je glumio određeni dečak. Ne znamo mnogo čak ni o najopštijim pojedinostima u vezi sa njima, na primer, koliko su imali godina. Za mnoge konzervativnije ljude transvestizam na sceni bio je izvor iskrene nelagode. Strahovalo se da bi publiku mogao privući istovremeno ženski lik i dečak koji ga igra, što bi bio dvostruki blud.

Neprihvatanje žena kao glumaca vezano je za severno-evropsku tradiciju. U Španiji, Francuskoj i Italiji ženske uloge igrale su žene - što je zapanjivalo britanske putnike koji bi se, izgleda, često iskreno zapanjili videvši kako žene mogu da igraju ženske uloge na pozornici jednako ubedljivo kao i u životu. Šekspir je izvukao maksimum iz te polne konfuzije, neprestano stvarajući zaplete u kojima se ženski likovi - Rozalinda u drami *Kako vam drago*, Viola u *Bogojavljenjskoj noći* - preoblače u muškarce, izazivajući time prijatno zbunjujuću situaciju u kojoj mladić glumi ženu koja glumi mladića.

Zlatno doba pozorišta potrajalo je samo oko polovine pristojnog ljudskog veka, ali je to razdoblje bilo izvanredno plodno i uspešno. Smatra se da su, od otvaranja Crvenog lava 1567. do puritanskog zatvaranja svih pozorišta sedamdeset pet godina kasnije, londonska pozorišta privukla oko pedeset miliona gledalaca sa plaćenim ulaznicama, što iznosi približno deset puta više od ukupnog stanovništva cele zemlje u Šekspirovo doba.

Da bi moglo uspešno da radi, jedno londonsko pozorište moralo je da privuče čak dve hiljade gledalaca dnevno - oko jedan procenat gradskog stanovništva - otprilike dve stotine puta godišnje, i tako neprestano, uprkos žestokoj konkurenciji. Da bi publika često dolazila u pozorište, predstave su se morale stalno menjati. Većina družina izvodila je barem pet različitih komada nedeljno, ponekad i šest, a slobodno vreme su koristili da nauče i probaju nove.

Novi komad obično se izvodio oko tri puta u prvih mesec dana, potom bi usledila pauza od nekoliko meseci ili bi komad čak bio sasvim odbačen. Retko koji je izvođen desetak puta godišnje. Zbog toga se brzo javila neprestana potreba za novim materijalima. Zaista je neverovatno koliko je kvalitetnih komada stvoreno u tim

okolnostima. Međutim, malo je bilo dramskih pisaca koji su dobro zarađivali. Na uspešnom komadu moglo se zaraditi oko deset funti, ali u njihovom stvaranju često je učestvovalo i po pet-šest autora, te je pojedinačni udeo bio skroman (pri čemu nije bilo tantijema niti ikakvih kasnijih isplata). Tomas Deker je izbacio, sam iiii u saradnji s drugim piscima, čaktrideset i dva pozorišna komada za tri godine, ali nikad nije zarađivao više od dvanaest šilinga nedeljno, a veći deo karijere proveo je u dužničkom zatvoru. Čak je i Ben Džonson, koji je u svoje vreme bio veoma uspešan i uvažen, umro u bedi.

Komadi su pripadali pozorišnoj družini, a ne autoru. Završeni komad dobijao je licencu od ceremonijal majstora kojom je odobran za postavljanje na scenu, nakon čega ga je družina zadržavala. Ponekad se smatra čudnim što među Šekspirovim ličnim stvarima nisu pronađeni nikakvi rukopisi drama, niti bilo kakva pozorišna uputstva. Zapravo, bilo bi čudno da je toga bilo među njegovim stvarima.

I za autore i za glumce tempo pozorišnog života bio je sigurno veoma užurban i buran, a za nekog poput Vilijama Šekspira, ko je istovremeno bio pisac, glumac, deoničar u pozorišnoj družini, a verovatno *de facto* i režiser (u njegovo vreme nije bilo zvaničnih režisera), morao je povremeno biti gotovo mahnit. Družine su na aktivnom repertoaru ponekad imale i po trideset drama, te je glavni glumac u jednoj sezoni morao da pamti i po petnaest hiljada stihova - što je gotovo količina teksta koja se nalazi u ovoj knjizi - kao i da upamti svaki pokret plesa i mačevanja i promenu kostima. Čak ni najuspešnije družine nisu imale više od desetak glumaca, što je značilo da su mnogi od njih igrali po više uloga. U *Juliju Cezarur* na primer, ima četrdeset imenovanih likova, I pored većeg broja neimenovanih „slugu“, „drugih plebejaca“ i „senatora, vojnika i posluge“. Mada su oni uglavnom imali malo ili čak nimalo zahtevnih replika, ipak je u svakom slučaju bilo neophodno da budu u potpunosti upoznati sa svim rekvizitima, kretnjama, ulascima i izlascima sa scene, te da se pojave na vreme, u odgovarajućem kostimu. To je samo po sebi moralo biti naporno, jer je tada sva odeća imala ili komplikovane kopče - dvadesetak i više kopčica na standardnom prsniku - ili pak metre pantljika za vezivanje.

U takvoj uzavreloj košnici, pouzdanost je bila životno važna. Henslouovi zapisi pokazuju da su glumci bili vezani strogim ugovornim obavezama, sa odgovarajućim kaznama za nedolazak na probu, za pijančenje ili kašnjenje, za to što nisu bili „spremni i obučeni“ u pravom trenutku ili - zanimljivo - za nošenje pozorišnih kostima izvan pozorišta. Kostimi su bili izuzetno vredni, te je ta kazna iznosila zaista neverovatnih (i stoga verovatno nikad naplaćenih) četrdeset funti. Međutim, čak i najsitniji prestupi poput kašnjenja mogli su da koštaju glumca dvodnevne zarade.

Čini se da je Šekspir ostao glumac za sve vreme svoje karijere (za razliku od Bena Džonsona, koji je prestao da glumi čim je to mogao sebi da priušti), jer je bio naveden kao glumac u spisima 1592, 1598, 1603. i 1608 - što znači, u svim razdobljima karijere. Svakako nije bilo lako biti istovremeno glumac i pisac, ali mu je to sigurno omogućilo (pod pretpostavkom da je to želeo) mnogo veću kontrolu nad tekstom nego da je samo predavao svoj rukopis drugima, kao što je činila većina dramskih pisaca. Po tradiciji, Šekspir se specijalizovao za dobre ali prilično nezahtevne uloge u sopstvenim komadima. Najčešće se povezuje sa ulogom Duha u *Hamletu*. Zapravo ne znamo koje je uloge glumio, međutim, pretpostavka da one nisu bile posebno zahtevne deluje vrlo razumno, uzimajući u obzir obaveze koje je imao ne samo kao pisac komada, već najverovatnije i čovek koji je imao glavnu ulogu u njihovom postavljanju na scenu. Ipak, sasvim je moguće i daje on zaista voleo da glumi i da je uperiodima kada se nije bavio pisanjem težio značajnim ulogama. Naveden je kao glavni glumac u dramama Bena Džonsona *Koliko ljudi toliko čudi* 1598. i *Sejan* 1603.

Bilo bi sasvim razumljivo, čak i logično, zaključiti da je Šekspir po dolasku u London gravitirao ka Šordiču, severno od zidina Sitija. Tu su se nalazili i Pozorište i Kerten i tu su mnogi dramski pisci i glumci stanovali, pili, lumpovali, povremeno se tukli i ništa manje povremeno umirali. Upravo je u Šordiču, veoma blizu Kertena, septembra 1589. sve popularniji i uvek strastveni mladi pisac Kristofer Marlo, posle velikih uspeha koje je postigao dramom *Tamerlan veliki*, zapodenuo žestoku svađu s krčmarem po imenu Vilijam Bredli. Potegli su mačeve. Marloov prijatelj Tomas Votson, i

sam dramski pisac, umešao se među njih i, u neizbežno nejasnim okolnostima, ubo Bredlija u grudi. Rana je bila smrtonosna. Oba pisca odležala su neko vreme u zatvoru - Marlo vrlo kratko, Votson pet meseci - ali su oslobođeni na osnovu zaključka da ih je Bredli izazvao i da su postupali u samoodbrani. S velikom verovatnoćom možemo pretpostaviti da se te večeri o Bredlijevoj smrti pričalo po kraju, ali ne znamo da li je priča stigla i do Šekspira i da li je u tom trenutku i on bio u blizini. Ako nije, uskoro će biti, jer je ubrzo posle toga postao, prilično iznenada, veoma zapažena ličnost u londonskom pozorišnom životu.

Nismo, međutim, sasvim sigurni kada se to dogodilo. Nismo čak sigurni ni kada prvi put saznajemo nešto o njegovom radu. Marljivi Henslou u svom dnevniku beleži izvođenje predstave „*haley VI*“ u pozorištu Ruža, u prvoj nedelji marta 1592. Mnogi smatraju da je tu zapravo reč o Šekspirovom *Henriju VI, I deo*, što bi Šekspirovim poštovaocima išlo u prilog, jer je „*haley VI*“ doživeo ogroman uspeh. Zapisano je da je prilikom premijere ostvario zaradu od £3.16s.8d. - veoma znatna suma - i izveden je još trinaest puta u naredna četiri meseca, to jest više od gotovo svih ostalih komada iz tog doba. Takav uspeh drame, pogotovo na samom početku, neumitno postavlja pitanje: da li bi publika tako masovno pohitala na premijeru komada slabo poznatog autora, ili je možda reč o danas izgubljenoj drami na istu temu nekog poznatijeg pisca? Još jedan izvor nedoumica je to što Šekspir nije imao nikakvih zabeleženih veza s Henslouovom družinom ni kao glumac, ni kao pisac.

Prvo izvesno pominjanje Šekspira kao dramskog pisca potiče, prilično neočekivano, iz jednog neprijatnog komentara iz tankog i osobenog pamfleta napisanog u vreme kada je on već bio autor nekoliko komada - možda pet, možda i više - mada nije nimalo izvesno o kojim je komadima reč.

Puni, izdašno opisni naslov tog pamfleta je *Grinov groš³⁷ pameti kupljene po ceni od milion kajanja. Opisuje ludosti mladosti, licemerje prevrtljivih ulizica, bedu nepromišljenih i nevaljalstva pokvarenih kurtizana. Napisan uoči njegove smrti i objavljen po njegovoj samrtnoj želji*. Robert Grin, autor pamfleta, odista je ispunio obećanje iz naslova time što je umro dok je pamflet pripreman za objavljivanje. (Nekim čudom uspeo je istog tog meseca da napiše još

jednu svesku samrtničkih razmišljanja neodoljivog naslova *Grinova vizija, napisana u trenutku njegove smrti.*)

Grin je bio pamfletista i pesnik, predvodnik grupe dramskih pisaca koji su potomstvu ostali poznati pod nazivom Univerzitetski umovi. Inače je, međutim, uglavnom bio rasipnik i neotesanac. Bogato se oženio, ali je straćio sav ženin novac i napustio i nju i dete, te je s ljubavnicom na lošem glasu dobio i drugo dete kome je dao bombastično ime Fortunatus, i živio s njom u Daugejtu, u blizini Londonskog mosta. Tu se, jedne večeri, pošto se opio rajnskim vinom i prejeo usoljene haringe (tako je zabeleženo u svim spisima), Grin razboleo i počeo polako i neugledno da kopni, sav vašljiv i neprestano pijuckajući bilo šta što je svojim skromnim sredstvima uspevao da nabavi. Nekako je za tih poslednjih mesec dana uspeo (gotovo sigurno uz nečiju pomoć) da ostavi dve zbirke svojih misli, uglavnom zasnovane na sopstvenom životu i začinjene britkim komentarima o drugim piscima, pre no što je 3. septembra 1592. ispustio dušu. Imao je tada trideset jednu ili možda trideset dve godine - sasvim pristojan vek za jednog Londonca.

Sačuvana su samo dva primerka *Grinovog groša pameti*, a ni oni ne bi bili previše traženi da se u jednom od mnogih diskurzivnih pasusa ne krije jedna jedina zanimljiva rečenica: „Da, ne verujte im: jer jedna vrana početnica, ulepšana našim perjem, sa srcem Tigra umotanim u kožu Glumca, misli kako je u stanju da sroči bombastičan blankvers³⁸ poput najboljih među vama: i kao pravi *Johannes fac totum*, smatra sebe jedinim Sceno-trescem³⁹ u zemlji.“

Ako ova ne baš uljudna aluzija na „Sceno-tresca“ i nije odmah otkrivala o kome se radi, pominjanje „srca Tigra umotanog u kožu Glumca“ skoro sigurno jeste, jer je to zapravo parodija stiha iz drame *Henri VI, III deo*. Iz konteksta je jasno da se Šekspir već dovoljno istakao da probudi zavist kod čoveka na samrti, ali je još uvek i dovoljno neafirmisan da bude nazvan početnikom.

Niko zasigurno ne zna čime se Šekspir tako zamerio Grinu. Možda je, naravno, bila reč o nečemu sasvim ličnom, međutim, verovatnije je da je u pitanju profesionalna ljubomora. Grin je očevidno smatrao da Šekspir kao glumac ima pravo da izgovara stihove, ali ne i da ih stvara. Pisanje je, očigledno, bilo pre svega namenjeno univerzitetski obrazovanim ljudima, ma koliko razvratni bili. (Grin je bio najgora

vrsta snoba - univerzitetski obrazovan čovek skromnog porekla: otac mu je bio sedlar.) U svakom slučaju, Šekspir ili neko ko je govorio u njegovo ime morao se pobuniti, jer je uskoro potom Grinov izdavač i zapisivač Henri Četl ponudio izvanredno ponizno i skromno izvinjenje, hvaleći Šekspirovu iskrenost i karakter, „njegovu otmenu duhovitost u pisanju" i štošta drugo.

Četl se mnogo manje spremno izvinio Kristoferu Marlou, koji je bio daleko gore ocrnjen (mada, kako je već bio običaj u takvim spisima, nije bio poimence pomenut), jer je u Grinovoj sveščici optužen da je ateista - što je u ono doba bila vrlo ozbiljna optužba. Zašto je Četl prema Šekspiru osećao daleko više poštovanja (ili straha) nego prema Marlou koji je uvek bio prek čovek sa jakim vezama, zanimljivo je pitanje na koje je, međutim, nemoguće odgovoriti. U svakom slučaju, niko nikad više nije na sličan način napao Šekspira.

Upravo u trenutku kada Šekspir ulazi u pozorišne anale, pozorišta zamiru zbog izuzetno snažnog naleta kuge. Četiri dana posle smrti Roberta Grina izdato je zvanično naređenje o zatvaranju londonskih pozorišta koje je potrajalo skoro dve godine, s vrlo kratkim prekidima. Bili su to crni dani. U Londonu je za samo godinu dana umrlo bar deset hiljada ljudi. Za pozorišne družine to je značilo progon iz prestonice i sumorno lutanje po provinciji.

Ne zna se šta je sam Šekspir u to vreme radio. Kao i uvek neuhvatljiv, sada opet na dve godine nestaje iz svih zapisa. Naravno, postoje mnoge teorije o tome kako je proveo doba epidemije 1592. i 1593. Po jednoj od njih, u to vreme putovao je po Italiji, čime bi se mogao objasniti nastanak niza italijanskih drama po njegovom povratku - *Ukroćena goropad*, *Dva viteza iz Verone*, *Mletački trgovac*, *Romeo i Julija* - mada je bar jedna od njih nastala ranije, a ni za jednu pak nije bilo neophodno putovanje u Italiju da bi mogle biti napisane. Sigurno je jedino da je aprila 1593, uoči svog dvadeset devetog rođendana i nešto više od pola godine po zatvaranju pozorišta, Vilijam Šekspir napisao narativnu poemu pod naslovom *Venera i Adonis*, sa posvetom tako slatkorečivom i ulizičkom da čak i posle četiri stotine godina izaziva prigodno gnušanje. Posveta glasi:

Veleuvaženi, ne znam koliko ću vas povrediti posvećujući svoje neuglačane stihove vašem gospodstvu, niti koliko će me svet

*osuđivati što sam izabrao tako snažan oslonac da podrži tako slabašan teret, ali ako je samo vaša milost zadovoljna, smatraću sebe veoma pohvaljenim, pa se obavezujem da ću koristiti sve časove svoje dokolice dok vam ne odam počast nekim dostojnijim delom. Ali, ako se prvo čedo moga nadahnuća pokaže nagrđeno, biće mi žao što je imalo tako plemenitog kuma...*⁴⁰

I tako dalje.

Osoba kojoj je ovaj rečiti izliv bio upućen nije bio vremešni plemić već bledunjavi, vitki, izuzetno feminizirani mladić od devetnaest godina, Henri Rizli, treći erl od Sautemptona i baron od Tičfilda. Sautempton je odrastao u srcu dvora. Kad mu je bilo samo sedam godina izgubio je oca te se o njemu brinuo staratelj Vilijam Sesil, lord Bergli, kraljičin rizničar - zapravo, njen premijer. Bergli se starao o obrazovanju svog štićenika i, kada je Sautemptonu bilo tek sedamnaest godina, zaručio ga sa svojom unukom ledi Elizabetom de Ver, kćerkom Edvarda de Vera, sedamnaestog erla od Oksforda i jednog od omiljenih kandidata onih koji smatraju da Šekspir nije bio Šekspir. Sautempton je odbio da se oženi, zbog čega je morao da plati kolosalnu odštetu od pet hiljada funti (približno oko dva i po miliona funti u današnjem novcu). Očigledno stvarno nije želeo da se oženi Barglijevom unukom.

Čini se da je Sautempton uživao u intimnom društvu muškaraca podjednako kao i žena. Na dvoru je imao ljubavnicu, izvesnu Elizabetu Vernon, ali je isto tako, služeći u Irskoj kao lord-general konjice pod komandom svog bliskog prijatelja erla od Eseksa, delio stan sa kolegom oficirom kojeg je „grlio i požudno se igrao sa njim“, po rečima jednog zgranutog posmatrača. Sigurno je bio zanimljiv vojnik, jer je njegova najupadljivija osobina bio izrazito feminiziran izgled. Znamo tačno kako je izgledao - ili barem kako je želeo da bude upamćen - jer je Nikolas Hilijard, slavni portretista, naslikao njegovu minijaturu na kojoj mu crvenkastosmeđa talasasta kosa pada na levo rame, u vreme kada muškarci obično nisu nosili tako dugu kosu, niti tako koketne frizure.

Zanimljivo otkriće pojavilo se u proleće 2002, kada je u raskošnom domu Hačlends park u Sariju identifikovan još jedan Sautemptonov portret, na kojem je on obučen kao žena (ili barem kao izuzetno

ženskasto obučen muškarac), u pozi koja upadljivo podseća na prelepog mladića sa „ženskim licem, slikanim rukom Prirode“, opisanim s nežnim divljenjem u Dvadesetom sonetu. Smatra se da je ova slika nastala 1590-1593, upravo u vreme kada se Šekspir preporučivao Sautemptonu kao zaštitniku.

Ne znamo koliko se mnogo ili malo Sautempton divio poemi koja mu je posvećena, ali čitaocima se dopala. Bio je to najveći izdavački uspeh u Šekspirovoj karijeri - daleko veći u odnosu na štampana izdanja bilo koje njegove drame - i za njegovog života doštampana je bar deset puta (mada je sačuvan samo jedan primerak prvog izdanja, u Bodlijevoj biblioteci u Oksfordu). Sa svoja 1194 narativna stiha, *Venera i Adonis* je za ono doba bila raskošna i izrazito pikantna poema, mada zapravo sasvim blaga u poređenju s delom na kome je zasnovana, Ovidijevim *Metamorfozama* i njihovih, između ostalog, osamnaest silovanja i mnoštvom pljački. Šekspir je uglavnom izbacio nasilje ali je zadržao teme - ljubav, požuda, smrt, prolaznost lepote - koje su se obraćale elizabetanskom ukusu i poemi obezbedile popularnost.

Neki delovi su prema današnjim shvatanjima pomalo preterani - na primer:

Po grudima se udara i grca...

„O, jao! jao!“ - stoput grud joj para⁴¹

Međutim, takvi stihovi godili su elizabetanskoj publici i zahvaljujući njima poema je odmah postigla veliki uspeh. Prvobitni izdavač bio je Ričard Fild, s kojim je Šekspir odrastao u Stratfordu, ali je poema tako dobro prošla da ju je potom od Filda otkupio uspešniji izdavač, Džon Harison. Sledeće godine Harison je objavio još jednu Šekspirovu poemu, *Otmicu Lukrecije*, zasnovanu na Ovidijevom delu *Fasti*. Znatno duža od prethodne, sa 1855 stihova u strofama od po sedam stihova poznatim kao kraljevska rima, ova poema je pre svega oda čednosti i, kao ni sama čednost, nije bila naročito popularna.

I ona nosi kitnjastu posvetu upućenu nacifranom erlu:

Veleuvaženom Hetiriju Rotsliju, Erlu od Sautemptonai baronu od Tičfilda.

Ljubav koju posvećujem vashem gospodstvu je beskrajna; a ova knjižica bez početka samo je njen izlišan deo. Dokaz koji imam o vašoj uzvišenoj naklonosti, ne vrednost mojih neukih stihova, obezbeđuju joj prihvatanje. Ono što sam dosad uradio je vaše; ono što ću uraditi vaše je, budući da je kao deo svega što imam posvećeno vama. Da je moja vrednost veća, i izraz moga poštovanja bio bi dostojniji; međutim, ovakva kakva jeste, ona je u službi vašeg gospodstva, kome želim dug život ispunjen svakom srećom.

Vašem gospodstvu na usluzi u svemu

Vilijem Šekspir⁴²

Budući da su ove dve posvete jedine dve prilike u kojima se Šekspir svetu obraća neposredno, sopstvenim glasom, naučnici su ih, razumljivo, pažljivo analizirali, razmatrajući šta bi se iz njih moglo zaključiti. Mnogi veruju da druga posveta izražava više samopouzdanja i prisnosti - a možda i osećanja - od prve. Alfred Lesli Rauz, na primer, smatra da „nijedna druga elizabetanska posveta ne odaje veću bliskost“, a takav zaključak ponavlja se s manje-više podjednakim ubeđenjem u mnogim drugim procenama.

Ne znamo zapravo ništa o odnosu, ukoliko je on uopšte postojao, između Šekspira i Sautemptona. Međutim, kako kažu Vels i Tejlor u svom izdanju *Sabranih dela*, „toplina s kojom mu se Šekspir obraća u posveti *Lukrecije* nagoveštava jaku ličnu vezu“. Smatra se da je Sautempton bio lepi mladić sa kojim je Šekspir mogao biti u vezi, kako se naslućuje u sonetima - napisanim možda u približno isto vreme, mada neće biti objavljeni narednih petnaest godina. Ipak, po mišljenju Martina Viginisa sa Univerziteta Birmingema, posvećivanje dela nekom plemiću bilo je „uobičajeno kao spekulativna preporuka za pokroviteljstvo“. A Šekspir je bio samo jedan od nekolicine pesnika - uz Tomasa Neša, Gervasa Markama, Džona Klapama i Barnabija Barnsa - koji su se u istom razdoblju nadmetali za Sautemptonov blagoslov (u poređenju sa servilnim posvetama njegovih suparnika, naime, Šekspirove reči deluju uzdržano, iskreno i istinski dostojanstveno).

U svakom slučaju, Sautempton nije bio u mogućnosti da bude preterano velikodušan. Iako je uživao prihod od tri hiljade funti godišnje (približno oko milion i po funti u današnjem novcu) pošto je

postao punoletan, nasledio je takođe i velike troškove, a uz to je bio i rasipan. Štaviše, prema odredbama nasleđa trećinu prihoda morao je da daje majci. Za nekoliko godina je, da opet citiramo Viginisa, „praktično bankrotirao“. Zbog svega ovog neverovatno je da je Sautempton dao - ili da je uopšte bio u mogućnosti da da - Šekspiru hiljadu funti, kao što se tvrdi u priči koju je prvi zabeležio

Šekspirov biograf Nikolas Rou oko 1700. i koja je od tada iznenađujuće često ponavljana, između ostalog i kod šekspirologa Sidnija Lija u delu *Dictionary of National Biography*.

Tako je 1594. Šekspir očigledno bio na putu uspeha. Bio je autor dve veoma dobre poeme i imao je zaštitu visokog plemića. Međutim, umesto da iskoristi ovakav uspešan početak, napustio je poeziju i okrenuo se skoro isključivo pozorištu, što je moralo delovati bar kao blago ekscentričan, ako ne i svojeglav potez, jer profesija dramskog pisca nije bila priznata i u svakodnevnom životu, ma koliko da je autor bio uspešan, nije donosila veliki ugled.

Pa ipak, upravo to je bio svet koji je Šekspir prigrlio svim srcem. Nikada više nije posvetio nijedno delo Sautemptonu niti bilo kom drugom plemiću, niti je više tražio bilo čiju zaštitu. Koliko je nama poznato, samo je još jednom napisao delo namenjeno objavljivanju - poemu *Feniks i kornjača*, izdatu 1601. Ništa više pod njegovim imenom nije objavljeno s njegovim očiglednim pristankom, pa ni drame, kojima se sada gotovo isključivo posvetio.

Pozorišna scena koju je Šekspir zatekao bila je umnogome drugačija nego dve godine ranije. Pre svega, više nije bilo njegovog najvećeg takmaca, Kristofera Marloa, koji je ubijen prethodne godine. Marlo je bio samo dva meseca stariji od Šekspira. Mada i sam skromnog porekla - bio je sin obučara iz Kenterberija - studirao je u Kembridžu (zahvaljujući stipendiji), i stoga uživao viši status.

Bog zna šta je Marlo sve mogao postići, da nije 1593. zapao u velike nevolje. U proleće te godine po čitavom Londonu počele su da se pojavljuju vatrene antidoseljeničke poruke nadahnute popularnim dramama, u jednom slučaju u vidu zlobne parodije Marloovog *Tamerlana*. U to vreme vlada je bila do te mere opsednuta unutrašnjom bezbednošću da je trošila dvanaest hiljada funti godišnje - neverovatnu sumu - na uhođenje vlastitih građana. Bila

je to doba kada niko ne bi pozeleo da privuče pažnju vlasti. Među ispitivanima našao se i Tomas Kid, Marloov prijatelj i nekadašnji cimer, autor izuzetno popularne *Španske tragedije*. Na mukama (ili možda samo pod pretnjom mučenja), u zatvoru Brajdvel, Kid je optužio Marloa da je „nevernik, neumeren i okrutan“, ali iznad svega, bogohulnik i ateista. To su odista bile vrlo teške optužbe.

Marlo je izveden pred Krunski savet, ispitan i oslobođen pod uslovom da se ne udaljava više od dvanaest milja od kraljevskog dvora gde god se on nalazio, da bi se oni koji su ga optužili mogli brzo obračunati s njim ako bi tako pozeleli. Zaprećeno mu je, u najmanju ruku, da će mu odseći uši - to jest, ako ga ne zapadne nešto gore - te je sve to za njega moralo biti veoma neprijatno. Kako piše Marloov biograf Dejvid Rigs, „na tjudorovskim suđenjima nije bilo oslobađanja krivice“.

U takvoj situaciji Marlo se sa još trojicom ljudi sumnjivog karaktera zapio u kući udovice Elinor Bul u Deptfordu, u jugoistočnom Londonu. Tu su, prema kasnijim tvrdnjama mrtvozornika, izbile razmirice oko računa, te je Marlo - koji je oduvek bio sklon nasilju - potegao bodež i njime nasrnuo na izvesnog Ingrama Frajzera. Frajzer je, u samoodbrani, okrenuo oružje ka Marlou i ubo ga u čelo iznad desnog oka - pomislili biste da nije lako na taj način zadati smrtni udarac, međutim, Marlo je ostao na mestu mrtav. U svakom slučaju, to je zvanična verzija. Neki istoričari veruju da su Marloa napali predstavnici krune ili vlasti. Kakvi god bili uzroci, on je nastradao u dvadeset devetoj godini.

Šekspirove drame iz tog doba u poređenju s Marloovim deluju neupečatljivo - *Nenagrađeni ljubavni trud*, *Dva viteza iz Verone* i *Komedija pometnji* verovatno su nastale približno u to vreme. Za razliku od njega, Marlo je pisao ambiciozne i cenjene drame: *Jevrejin s Malte*, *Tragična istorija doktora Fausta* i *Tamerlan Veliki*. „Da je i Šekspir umro iste godine“, napisao je Stenli Vels, „danas bismo Marloa smatrali boljim piscem.“

Nema sumnje da je tako. Ali šta bi bilo da su obojica poživeli? Kako bi se nosili s međusobnim suparništvom? Čini se da s pravom možemo reći da je Šekspir dugoročno više obećavao. Marlo nije imao dara za komediju niti za, koliko se može videti, stvaranje upečatljivih ženskih likova - dok je Šekspir i u jednom i u drugom

blistao. Iznad svega, nemoguće je zamisliti da bi tako nasilan i hirovit čovek poput Marloa mogao dostići mudrost i plodnost zrelog životnog doba. Šekspirova darovitost razvijala se na duge staze.

Sledeće godine, sa samo trideset i šest, umro je i Kid, nikad se ne oporavivši od boravka u Brajdvelu. Grin je, naravno, već bio mrtav, a uskoro za njim umro je i Votson. Šekspir neće imati ozbiljnih takmaca sve do pojave Bena Džonsona 1598.

Za pozorišne družine, kužne godine predstavljale su pravu pošast. Beskrajna potraga za angažmanom u unutrašnjosti pokazala se suviše naporna za mnoge družine koje su se, jedna po jedna, raspuštale - Hertfordova, Saseksova, Derbijeve i Pembrokovu, manje-više netragom nestajući odmah potom. Do 1594. godine opstale su samo dve značajne trupe:

Admiralova družina, koju je predvodio Edvard Alejn, i nova družina lorda komornika (nazvana po poglavaru kraljičinog domaćinstva), na čijem je čelu bio Ričard Berbidž i u kojoj se našlo i nekoliko najtalentovanijih članova iz nedavno raspuštenih družina. Jedan od takvih bio je Džon Hemings, koji će postati Šekspirov blizak prijatelj i (tridesetak godina kasnije) jedan od urednika Prvog folija, kao i slavni komičar Vil Kemp za koga će Šekspir (kako se razložno pretpostavlja) napisati mnoge od svojih slavni komičnih uloga, poput Buce u *Mnogo buke ni oko čega*.

Šekspir će ostatak svog radnog veka provesti sa ovom družinom. Kako primećuju Vels i Tejlor: „On je jedini poznati dramski pisac svog vremena koji je imao tako stabilan odnos sa jednom družinom." Bila je to očigledno uspešna i plodna zajednica, a njeni članovi bili su uzorno - ili u najmanju ruku prilično - trezni, marljivi i uredni. Čini se da je Šekspir predstavljao izuzetak među njima, po tome što nije bio naročito privržen porodici. Berbidž je bio brižan muž i otac sedmoro dece u Šordiču. Hemings i Kondel bili su takođe pouzdani porodični ljudi koji su kao susedi stanovali u ljupkoj parohiji Sent Meri Oldermanberi, gde su bili stubovi crkve i očevi plodnih porodica, zajedničkim snagama izrodivši ništa manje nego dvadeset i troje dece.

Ukratko, živeli su primerno. Nisu potezali bodeže niti su se tukli u krčmama. Ponašali su se kao poslovni ljudi. A šest puta nedeljno su

se okupljali, oblačili kostime i šminku, i izvodili neke od najuzvišenijih i najsavršenijih predstava koje je ovaj svet ikad video.

Peto poglavlje Drame

Skoro svi se slažu da je Vilijam Šekspir počeo da piše drame oko 1590, međutim, postoje znatne razlike u mišljenjima o tome koji su njegovi prvi napisani pozorišni komadi. Zavisno od stručnog mišljenja kome se priklanjate, Šekspirov debi mogao je podrazumevati bilo koju od bar osam drama: *Komediju pometnji*, *Dva viteza iz Verone*, *Ukroćenu goropad*, *Tita Andronika*, *Kralja Džona* ili tri dela *Henrija VI*.

Američki stručnjak Silvan Barnet navodi *Komediju pometnji* kao prvu, a *Nenagrađeni ljubavni trud* kao drugu Šekspirovu dramu, ali nedavno su Stenli Vels i Gari Tejlor u oksfordskim *Sabranim delima* pripisali Šekspiru još deset drama - više od četvrtine njegovog ukupnog opusa - pre nastanka dva navedena komada. Vels i Tejlor svoju listu započinju dramom *Dva viteza iz Verone* - ne toliko na osnovu dokumentovanih izvora, kako sami priznaju, već jednostavno zato što je očigledno nedoterana (odnosno, odlikuje se „nesigurnom tehnikom koja nagoveštava neiskustvo“, kako su se prikladno izrazili). Ardenovo izdanje Šekspira, međutim, na prvo mesto stavlja *Ukroćenu goropad*, dok se u Riversajdovom izdanju na prvom mestu nalazi prvi deo *Henrija VI*. Gotovo da ne postoje dva ista redosleda.

Za mnoge drame sve što možemo sa sigurnošću utvrditi jeste *terminus ad quem* - datum posle kojeg nisu mogle biti napisane. Ponekad se dokazi o datumu nastanka traže u aluzijama na spoljašnje događaje, kao u *Snu letnje noći* gde se, kako izgleda, ukazuje na nepovoljne vremenske prilike i lošu žetvu (Engleska je imala veoma lošu žetvu 1594. i 1595), ili pak u *Romeu i Juliji* gde Dadilja pominje zemljotres koji se dogodio jedanaest godina ranije (kratak ali neočekivan zemljotres pogodio je London 1580); međutim, takvi nagoveštaji su retki i, u svakom slučaju, često nedovoljno jasni. Mnogi drugi zaključci izvedeni su praktično samo na stilu. Tako, po rečima Semjuela Šenbauma, *Komedija pometnji* i *Tit Andronik* „nose dah mladosti“, dok Barnet bez imalo ustručavanja tvrdi da je drama *Romeo i Julija* napisana pre *Otela* 5 jednostavno zato što se „oseća da je *Otelo* napisan kasnije“.

Prepirke bi išle još mnogo dalje da nije podeblje knjižice izvesnog Fransisa Mirsa pod nazivom: *Palladis Tamia: Wit's Treasury*. Ova knjiga, objavljena 1598, predstavlja kolekciju od sedam stotina stranica banalnosti i filozofskih razmišljanja među kojima je malo originalnih a još manje istorijski zanimljivih, osim jednog neprocenjivo korisnog pasusa koji su naučnici zapazili tek nekih dvesta godina posle Šekspirove smrti: „Kao što su Plaut i Seneka zaslužni za najbolje komedije i tragedije među Latinima, tako je Šekspir među Englezima najdarovitiji u oba vida drame. Što se tiče komedija, pogledajte njegova *Dva viteza iz Verone*, njegove *Pometnje*, njegov *Nenagrađeni ljubavni trud*, njegov *Nagrađeni ljubavni trud*, njegov *San letnje noći* i njegovog *Mletačkog trgovca*; što se tiče tragedije, njegovog *Ričarda Drugog*, *Ričarda Trećeg*, *Henrija Četvrtog*, *Kralja Džona*, *Tita Andronika* i njegove *Romea i Juliju*.“

To nabrojanje je zaista vrlo iscrpno. U njemu se prvi put u objavljenim zapisima pominju četiri Šekspirove drame - *Mletački trgovac*, *Kralj Džon*, *Dva viteza iz Verone* i *San letnje noći* - i dodatno, u posebnom odeljku, svedoči o tome da je u to vreme bio napisao bar neke od svojih soneta, mada oni neće biti zbirno objavljeni još jedanaest godina.

Zbunjujuće deluje pominjanje drame *Nagrađeni ljubavni trud*, o kojoj se ništa ne zna. Dugo se pretpostavljalo da je to alternativni naziv nekog od nama već poznatih komada - najverovatnije *Ukroćene goropadi*, koje nema na Mirsovom spisku. Šekspirovi komadi bili su ponekad poznati i pod drugim imenima: *Bogojavljenku noć* su nazivali *Malvolio*, a *Mnogo vike ni oko čega* ponekad su zvali *Benedikt i Beatrice*, tako da je mogućnost drugog naziva delovala uverljivo.

Zagonetka je dodatno produbljena 1953, kad je jedan trgovac antikvarnim knjigama u Londonu prilikom selidbe slučajno naišao na fragment knjižarskog inventara iz 1603. godine u kome se pominju i *Nagrađeni ljubavni trud* i *Ukroćena goropad* - što očigledno nagoveštava da ipak nije reč o istom komadu i pruža dodatne dokaze da je *Nagrađeni ljubavni trud* zaista bio zaseban komad. Ako je, što se takođe može zaključiti na osnovu pomenutog inventara, on bio i objavljen, moguće je da je nekada postojalo čak hiljadu i pet

stotina primeraka, tako da ima izgleda da bi se neki od njih mogao jednoga dana negde pojaviti (što se smatra veoma malo verovatnim kada je reč o drugom Šekspirovom izgubljenom komadu, *Kardenio*, koji je, kako se čini, postojao samo u rukopisu). Sve je to pomalo zbunjujuće. Ako je *Nagrađeni ljubavni trud* zaista postojao kao zasebna drama i ako je bio objavljen, prirodno se postavlja pitanje zašto ga Hemings i Kondel nisu uvrstili u Prvi folio. To niko ne može znati.

Kakvim god redosledom da su drame napisane, zahvaljujući Mirsu znamo da se do 1598, posle verovatno mnogo manje od decenije rada, Šekspir već dokazao kao darovit pisac komedija, istorijskih drama i tragedija, i učinio dovoljno - zapravo, mnogo više nego dovoljno - da stekne trajni ugled. Mora se reći da njegov uspeh nije bio postignut bez izvesnih prečica. Šekspir se nije ustručavao da krade zaplete, dijaloge, imena i naslove - šta god je odgovaralo njegovoj svrsi. Da parafraziramo Džordža Bernarda Šoa, Šekspir je bio izvanredan pripovedač, pod uslovom da je priču neko već pre njega ispričao.

Međutim, to bi se moglo prebaciti gotovo svim piscima tog doba. Elizabetanski dramski pisci smatrali su zaplete i likove opštim vlasništvom. Marlo je uzeo svog Doktora Fausta iz nemačkog dela *Historia von D. Johann Fausten* (preko jednog engleskog prevoda), a *Dido, Queen of Carthage* direktno iz Vergilijeve *Enejde*. Šekspirovom *Hamletu* prethodio je jedan raniji *Hamlet*, danas nažalost izgubljen, nepoznatog autora (mada neki veruju da je to bio rastrojeni genije Tomas Kid), zbog čega nam ostaje samo da nagađamo koliko Šekspirova verzija duguje originalu. Slično tome, Šekspirov *Kralj Lir* nadahnut je ranijim *Kraljem Lirom*. Njegova *Izuzetna i tužna tragedija Romea i Julije* (prema zvaničnom originalnom nazivu) slobodno je zasnovana na poemi *Tragična istorija Romea i Julije* darovitog mladog pesnika Artura Bruka, koji ju je napisao 1562, nakon čega se nesrećno utopio. Bruk je, naime, priču preuzeo od Italijana po imenu Mateo Bandelo. *Kako vam drago je* sasvim očigledno pozajmljena iz dela pod naslovom *Rozalinda* Tomasa Lodža, a *Zimska bajka* takođe predstavlja obradu *Pandosta*, zaboravljenog dela Šekspirovog ogorčenog kritičara Roberta Grina. Čini se da samo nekoliko Šekspirovih dela - posebno komedije *San*

letnje noći, Nenagrađeni ljubavni trud i Bura - nisu pozajmljene ni od koga.

Naravno, Šekspir je za osnov uzimao prosečna dela kojima je podario prefinjenost i, najčešće, veličinu. Pre nego što ga je on obradio, *Otelo* je bio plitka melodrama. U ranijim verzijama *Lira* kralj nije poludeo i priča je imala srećan kraj. *Bogojavljenjska noć* i *Mnogo vike ni oko čega* bile su beznačajne priče u zbirci popularnih italijanskih priča. Šekspirova darovitost sastojala se u tome što je preuzimao zanimljivu temu i doterivao je. U *Komediji pometnji* on od Plauta pozajmljuje jednostavnu ali efektnu tehniku zapleta - braću blizance koji se nikada ranije nisu sreli i koji se pojavljuju u istom gradu u isto vreme - ali višestruko pojačava komični potencijal tako što braći blizancima dodeljuje i sluge blizance, koji žive u sličnom neznanju.

Nešto manje primeren modernom senzibilitetu bio je Šekspirov običaj da preuzima gotovo doslovno odlomke teksta iz drugih izvora i ubacuje ih u svoje drame. I *Julije Cezar* i *Antonije i Kleopatra* sadrže značajne odlomke preuzete s tek neznatnim izmenama iz učenog prevoda Plutarha ser Tomasa Norta, dok je u *Buri* na sličan način upotrebljen popularni prevod Ovidija. Marloov stih iz *Heroje i Leandra* „Od prve voli ko voli bezumno“⁴³ pojavljuje se neizmenjen u Šekspirovoj drami *Kako vam drago*, dok se Marloov stih iz *Tamerlana*:

*Hej, vi trbušate rage Azije
Zar pukih dvadeset milja prelazite dnevno?*

obreo u *Henriju IV, Drugi deo*, kao:

*Konji i trbušate rage Azije,
Što ni trides't milja ne prelaze dnevno,*⁴⁴

U najgorim slučajevima, Šekspir je pozajmljivao „gotovo mehanički“, po rečima Stenlija Velsa, koji citira odlomak iz *Henrija V* u kome mladi kralj (i, što je još važnije, publika) slušaju lekciju iz francuske istorije manje-više doslovno citiranu iz Holinšedovih *Hronika. Koriolan*, u Prvom foliju, sadrži dva stiha koja nemaju nikakvog smisla dok ne pogledamo *The Lives of the Noble Grecians*

and Romans ser Tomasa Norta,⁴⁵ gde nalazimo iste stihove i stih koji im neposredno prethodi, a koji je Šekspir (ili, što je verovatnije, pisar ili slovoslagač) slučajno ispustio. Naravno, kako je već rečeno, ovakvo pozajmljivanje nije bilo nimalo neuobičajeno. Marlo je, na primer, preuzeo nekoliko redova iz Spenserove *Vilinske kraljice* i gotovo neizmenjene ih ubacio u *Tamerlana*, dok pak sama *Vilinska kraljica* sadrži odlomke koji su u celosti (premda prevedeni) preuzeti iz jednog dela italijanskog pesnika Lodovika Ariosta.

U naporima da se brojnoj publici obezbedi svakodnevna zabava, pravila predstavljanja postala su vrlo prilagodljiva. Klasični dramski komadi bili su strogo podeljeni na komedije i tragedije. Elizabetanski dramski pisci nisu pristali na tako krutu podelu, te su ubacivali komične scene čak i u najmračnije tragedije - na primer, u slučaju kada vratar odgovara na kucanje na vratima kasno noću u *Magbetu*. Na taj način stvorili su komične predahe. U klasičnoj drami, u datoj sceni mogla su da govore samo tri glumca, a nijedan lik nije smeo da razgovara sa sobom ni sa publikom - dakle, nije bilo nikakvih solilokvija niti teksta namenjenog isključivo gledaocima. Bez svega toga Šekspir nikada ne bi mogao postati Šekspir. Iznad svega, drame pre Šekspirovog doba bile su tradicionalno ograničene pravilom poznatim kao „tri jedinstva“ - tri načela dramskog predstavljanja izvedena iz Aristotelove *Poetike*, koja zahtevaju da se drame odvijaju u okviru jednog dana, na jednom mestu, i da imaju jedinstven zaplet. Šekspir je rado poštovao ta ograničenja kada su mu odgovarala (kao u *Komediji pometnji*), ali da ih se strogo pridržavao, nikada ne bi mogao da napiše *Hamleta*, *Magbeta* niti ijedno od svojih najvećih dela.

Druge pozorišne konvencije bile su još nepostojeće ili su tek uvedene. Pođela drama na činove i scene - u klasičnoj drami takođe strogo određena - u Engleskoj još nije bila ustaljena. Ben Džonson je ubacivao novu scenu i broj scene svaki put kad bi se na bini pojavio novi lik, ma koliko bio beznačajan ili ma koliko kratko se tu zadržao, dok drugi dramski pisci uopšte nisu delili predstavu na scene. Publici to nije bilo važno, pošto se radnja nije prekidala. Uspostavljanje pauza između scena nije počelo sve dok drame nisu počele da se izvode u zatvorenom prostoru, pred kraj Šekspirove karijere, te je

postalo neophodno s vremena na vreme napraviti pauzu radi popravljavanja svetla.

U londonskom pozorištu verno se poštovalo skoro jedino ono „pravilo“ koje sada, iz praktičnih razloga, zovemo pravilom ponovnog ulaska, prema kojem jedan lik nije mogao da ostane na pozornici u dve uzastopne scene, nego je morao da izađe i izvesno vreme pazira. Tako u *Ričardu II* Džon od Gonta naglo i nespretno izlazi samo da bi mogao da učestvuje u narednoj, ključnoj sceni. Zašto je od mnogih pravila baš , ovo strogo poštovano nikad nije, bar koliko sam uspeo da saznam, na zadovoljavajući način objašnjeno.

Ipak, čak i po veoma opuštenim merilima toga doba, Šekspir je poprilično odstupao od pravila. U *Juliju Cezaru*, na primer, ubija naslovni lik već u prvoj polovini komada (mada se, doduše, Cezar kasnije nakratko vraća kao duh). U *Hamletu* pak glavni lik sam izgovara 1495 stihova (gotovo isto koliko svi likovi zajedno u *Komediji pometnji*), ali i isto tako u uznemiravajuće dugim periodima odsustvuje sa scene - u jednom slučaju bezmalo pola sata. Šekspir je neprestano koketirao sa stvarnošću, podsećajući publiku da nije u stvarnom svetu već u pozorištu, kao kad u *Henriju V* pita: „Mogu l' se u ovo bojište petlova staviti ogromna polja Francuske?“, ili kada u istoj drami moli publiku: „popunite glumu gde prazine ima“.⁴⁶

Njegove drame bile su izvanredno raznovrsne. Broj scena varira od sedam do četrdeset sedam, a broj uloga sa tekstom od četrnaest do preko pedeset. Prosečan komad iz tog doba imao je oko 2700 stihova, pri čemu je predstava trajala približno dva i po sata. Šekspirovi komadi imaju od ispod 1800 (u *Komediji pometnji*) do preko četiri hiljade stihova (u *Hamletu*, čije je izvođenje moglo trajati gotovo pet sati, mada ga možda publika u to vreme nikada nije videla u celosti). U proseku, njegove drame se sastoje od oko sedamdeset procenata blankversa, pet procenata rimovanih stihova i dvadeset pet procenata proze, ali je Šekspir često menjao taj odnos prilagođavajući ga svrsi. Osim istorijskih drama, samo dve se izričito dešavaju u Engleskoj, *Vesele žene Vindzorske* i *Kralj Lir*, nijedna u Londonu, a nijedan zaplet nije iz savremenog doba.

Šekspir nije bio naročito plodan pisac. Tomas Hejvud napisao je, sam ili u saradnji s drugim autorima, više od dve stotine komada, pet puta više nego što je Šekspir stvorio u svojoj karijeri približno istog

trajanja. Uprkos tome u Šekspirovim delima, čak i onim najboljim, uočljivi su brojni tragovi žurbe. *Hamlet* je na početku drame student a na kraju ima trideset godina, mada priča vremenski ne traje ni izdaleka dovoljno dugo za tako nešto. U drami *Dva viteza iz Verone* vojvoda tvrdi da je u Veroni, dok zapravo sigurno misli na Milano. *Mera za meru* dešava se u Beču pa ipak, skoro svi likovi nose italijanska imena.

Šekspir je možda bio najveći genije koji je pisao na engleskom jeziku, ali to ne znači da je bio bez mane. Mnoga njegova dela odlikuju se izvesnom živahnom brljivošću. Ponekad jednostavno nije jasno šta je zapravo mislio. Džonatan Bejt u delu *The Genius of Shakespeare* primećuje da je uzgredni kompliment od šest reči na račun kraljice u *Snu letnje noći* („vestalku jednu divnu, na Zapadu ustoličenu“)⁴⁷ toliko podložen mogućim različitim tumačenjima da se ona u variorum izdanju⁴⁸ protežu na dvadeset stranica. Skoro u svakom komadu postoji poneki stih koji se opire tumačenjima, poput ovih iz drame *Nenagrađeni ljubavni trud*:

*Koješta! Crno je tama strašnoga pakla,
Boja tamnica i nauk noći...*⁴⁹

Šta je tačno Šekspir želeo da kaže rečima „*the school of night*“, zaista možemo samo da nagađamo. Slično tome, neodređen je i stih na početku *Mletačkog trgovca* u kome se kaže da je „moj bogati Andrej nasukan u pesku“, gde se f možda misli na brod, ali je moguće da se ove reči odnose i ; na osobu. Najdvosmisleniji od svih, međutim, jeste svakako stih iz *Kralja Lira*, koji se prvobitno pojavio (u Kvarto izdanju iz 1608) u obliku „*swithald footed thrice the old, a nellthu night more and her ninefold*“ Mada se ova rečenica u naredna četiri veka pojavljivala u mnogim verzijama, niko ni izdaleka nije uspeo da uverljivo objasni njeno značenje.⁵⁰

„Šekspir je umeo da bude preopširan, bespotrebno nejasan, da se nespretno izrazi, da niže banalne stihove ili nezgrapne reči“, piše Stenli Vels. „Čak i u njegovim najboljim komadima ponekad osećamo kako se bori sa zapletom na račun jezika, ili dozvoljava sebi da se raspiše u govorima koji su duži nego što to radnja zahteva.“ Ili, kako je još mnogo ranije rekao Čarls Lamb, Šekspir „gura stih u stih,

zapliće rečenice i metafore; još pre nego što se jedna misao rodi, druga se već začela i teži da se iskaže“.

Šekspir je među savremenikima bio slavljen zbog brzine kojom je pisao i urednosti svojih rukopisa, ili nam bar tako kažu njegove kolege Džon Hemings i Henri Kondel. „Ruka mu je pratila misao“, napisali su u predgovoru Prvom foliju, „a misli je izražavao s takvom lakoćom da u svojim spisima gotovo nikad nije precrtao ni retka.“ Na šta je Ben Džonson, u svom čuvenom odgovoru, zavapio: „Kamo sreće da ih je precrtao i hiljadu!“

Zapravo, možda i jeste. Jedina prilika u kojoj možda *stvarno* vidimo Šekspira na delu jeste rukopis drame o životu ser Tomasa Mora. Na njemu je mnogo rađeno i uočava se šest različitih vrsta rukopisa (od kojih jedna pripada Henriju Četlu, čoveku koji se ponizno izvinio Šekspiru za svoje objavljivanje *Grinovog groša mudrosti*). Drama nikad nije izvedena. Pošto je njen glavni lik odani, strastveni katolik koji se suprotstavio tjudorskom vladaru, možda je pomalo čudno što je tu temu uopšte iko mogao smatrati podobnom.

Neki stručnjaci veruju da je Šekspir napisao tri sačuvane strane ovog rukopisa. Ako je tako, one nam pružaju zanimljiv uvid, budući da na njima nema gotovo nikakvih pravopisnih znakova i da su izuzetno - zapanjujuće - šarolike kad je reč o načinu pisanja. Reč šerif (*sheriff*), kako primećuje Stenli Vils, napisana je na pet načina u pet stihova - kao *shreiff*, *shreef*, *shreeve*, *Shreiu* i *Shreue* - što je verovatno rekord čak i po opuštenim i maštovitim merilima elizabetanske ortografije. U tekstu takođe ima i precrtanih stihova i dodatih poveznica, što pokazuje da je Šekspir ipak precrtavao reči - ako je to zaista bio on. Dokazi da je reč o Šekspirovom rukopisu zasnivaju se na sličnosti načina pisanja slova *a* u Šekspirovom potpisu i u rukopisu drame o Moru, velikom broju reči pisanih sa *y* (na primer, *tyger* umesto *tiger*, način pisanja koji je smatran zastarelim i palanačkim), kao i činjenici da se veoma neobično pisanje reči *scilens* (umesto *silence*) javlja u rukopisu *Tomasa Mora* i u kvarto izdanju *Henrija IV, Drugi deo*. Ujedno se, razume se, pretpostavlja da je u tom slučaju štampar koristio Šekspirov rukopis i verno poštovao njegov način pisanja, što nipošto nije sigurno pa čak ni naročito verovatno. Osim toga, nema zapravo ničega čime bismo

se mogli rukovoditi osim unutrašnjeg nagona - osećaja da taj odlomak predstavlja prepoznatljivi Šekspirov glas.

Svakako treba primetiti i to da *ideja* da je Šekspir možda učestvovao u pisanju ove drame potiče tek iz 1871. Takođe treba dodati i da je ser Edvard Mond Tompson, čovek koji je ustvrdio da je reč o Šekspirovom rukopisu, bio penzionisani službenik Britanskog muzeja, a ne aktivni paleograf, i da u svakom slučaju nije bio formalno obučen u toj nepreciznoj nauci. U svakom slučaju, nijedan dokaz iz Šekspirovog doba ne povezuje samog Šekspira sa ovim delom.

Često se govori o Šekspirovom širokom obrazovanju - kako je bio učeniji od pravnika, doktora, državnika i drugih obrazovanih ljudi toga doba. Čak je i nagovešteno - kako izgleda, sasvim ozbiljno - da dva stiha iz *Hamleta* („Sumnjaj u kretanje sunca/Sumnjaj da li zvezda sja“⁵¹) nagoveštavaju kako je on poznao kretanje nebeskih tela bolje od svakog astronoma. Uz dovoljno žara i selektivnog tumačenja, moguće je kod Šekspira naći nebrojeno mnogo različitih talenata.

Nešto trezvenija procena, zapravo, pokazuje da je on ipak bio samo običan čovek.

Čini se da je donekle poznao francuski, a italijanski očigledno sasvim dobro (ili mu je barem pomagao neko ko je vrlo dobro govorio italijanski), jer su i *Otelo* i *Mletački trgovac* prilično verni originalnim italijanskim delima, čiji prevodi na engleski nisu postojali u Šekspirovo doba. Njegov vokabular svedoči o natprosečnom zanimanju za medicinu, pravo, vojna pitanja i prirodnu istoriju (Šekspir pominje sto osamdeset vrsta biljaka i koristi dve stotine pravničkih termina, u oba slučaja znatan broj), ali sem toga, Šekspirovo znanje nije bilo toliko izuzetno. Poznat je po svojim anatopizmima - to jest, pogrešnim geografskim podacima - naročito kad je reč o Italiji, u kojoj su smešteni mnogi njegovi komadi. Tako na primer u *Ukroćenoj goropadi* pominje majstora koji izrađuje jedra u Bergamu, otprilike najkontinentalnijem gradu u čitavoj Italiji, dok u *Buri* i *Dva viteza iz Verone* govori kako su Prospero i Valentin isplovili prvi iz Milana a drugi iz Verone, mada su oba grada dobrih dva dana putovanja od mora. Ako je i znao za venecijanske kanale, ničim to nije nagovestio ni u jednom od dva komada čija se radnja

odvija u Veneciji. Kakve god bile ostale njegove vrline, Šekspir nije bio izrazito svetski čovek.

Njegova dela takođe obiluju anahronizmima. Stari Egipćani igraju bilijar a sat se pojavljuje u Cezarovom Rimu, hiljadu i četiri stotine godina pre no što je tamo prvi put zakucao. Namerno ili iz neznanja, umeo je da bude neverovatno nemaran prema činjenicama, kad je to odgovaralo njegovom naumu. U *Prvom delu Henrija VI*, na primer, lord Talbot umire dvadeset i dve godine prerano, pre Jovanke Orleanke. U *Koriolanu* Larcije pominje Katona tri stotine godina pre Katonovog rođenja.

Šekspirov genije nije se, zapravo, odnosio na činjenice, već na ambiciju, spletku, ljubav, patnju - ono o čemu se ne uči u školi. Posedovao je osobenu asimilativnu inteligenciju koja mu je omogućila da objedini mnoštvo raznovrsnih fragmentalnih znanja, međutim, u njegovim dramama nema ničeg što ukazuje na duboku intelektualnost - za razliku od, na primer, Bena Džonsona, čija učenost visi sa svake reči poput zastave. Ništa kod Šekspira ne govori o tome da je poznao Tacita, Plinija, Svetonija ili druge koji su uticali na Džonsona i činili drugu prirodu Frensisu Bejkona. To je dobro - odista, veoma dobro - jer bi, da je bio najčitaniji, on svakako bio manje Šekspir a više razmetljivac. Kako je rekao Džon Draiden 1668: „Oni koji ga optužuju za nedostatak učenosti daju mu veći kompliment: bio je prirodno učen.“

O obimu Šekspirovog rečnika mnogo se pisalo. Nemoguće je reći koliko je reči Šekspir znao, a pokušaj da se tako nešto izračuna bio bi u svakom slučaju poprilično besmislen. Spivak je u svom veličanstvenom i ogromnom indeksu - najdetaljnijoj, da ne kažemo opsesivnoj proceni Šekspirovog idioma koja je ikad urađena - prebrojao kod Šekspira 29.066 različitih reči, ali je među njih prilično velikodušno uvrstio i promenske i skraćene oblike. Ako, međutim, sve oblike jedne reči - na primer, *take, takes, taketh, taking, tak'n, taken, tak'st, tak't, took, took'st* i *tookst*⁵² - računamo kao jednu reč (ili leksemu, da upotrebimo naučni termin), kao što se uobičajeno u praksi i radi, njegov vokabular svodi se na dvadesetak hiljada reči, što nije naročito impresivan broj. Smatra se da danas prosečna osoba zna oko pedeset hiljada reči. To nije zato što su danas ljudi rečitiji, maštovitiji ili se bolje izražavaju, već jednostavno stoga što

danas na raspolaganju imamo hiljade običnih reči - *televizija, sendvič, bezbednosni pojas, šardone, kinematograf* - koje Šekspir nije mogao znati jer još nisu postojale.

U svakom slučaju i očigledno, nije toliko važno koliko je reči koristio, već kako ih je koristio - a to nikad niko nije činio bolje. Često se kaže da je ono po čemu se Šekspir izdvaja njegova sposobnost da osvetli delanje duše i slično, i sam bog zna da on to radi izvanredno, ali prava odlika njegovih dela - svih redom, poema i drama, pa čak i posveta, u svakoj etapi njegovog stvaralaštva - jeste upečatljiv i snažan osećaj za čarobnu moć jezika. *San letnje noći* i posle četiri stotine godina ostaje opčinjavajuće delo, mada bi malo ko ustvrdio da ono zadire u suštinu ljudskog ponašanja. Ali svakako doseže i pruža vrhunsko uživanje u poletnim inogučnostima verbalnog izraza.

Nikad nije bilo povoljnijeg trenutka za uživanje u jeziku od šesnaestog veka, kada su se novotarije razletele po engleskom poput prolećnog razvigor. Nekih dvanaest hiljada reči, neverovatan broj, od kojih je polovina i danas u upotrebi, ušlo je u jezik između 1500. i 1650, dok su pak stare reči upotrebljavane na nove načine. Imenice su se pretvarale u glagole i priloge; prilozima su postajali pridevi. Izrazi koji ranije nisu mogli gramatički postojati - poput „*breathing one's last*“⁵³ i „*backing a horse*“⁵⁴ koje je skovao Šekspir - odjednom su nicali na sve strane. Dvostruki superlativi i dvostruke negacije - „*the most unkindest cut of all*“⁵⁵ - nikome nisu smetali i omogućavali su dodatno naglašavanje koje više ne postoji.

I način pisanja bio je raskošno raznovrstan. Bilo da ste napisali „*St Paul's*“ ili „*St Powles*“,⁵⁶ činilo se da to niko ne primećuje ili bar da nikome ne smeta. *Gracechurch Street*⁵⁷ ponekad je bila „*Gracious Street*“, a ponekad i „*Grass Street*“; *Stratford-upon-Avon* ponekad je postajao „*Stratford upon Haven*“. Čak su i lična imena veoma nemarno pisana. Jedini sačuvani potpis Kristofera Marloa glasi „*Christopher Marley*“, dok je u Kembridžu bio zaveden kao „*Christopher Marlen*“. Na drugim mestima, njegovo ime je zabeleženo kao „*Morley*“ i „*Merlin*“. Slično tome, impresario Filip Henslou nemarno se potpisivao sa „*Henslowe*“ ili „*Hensley*“, dok su drugi njegovo ime pisali kao *Hinshley, Hinchlow, Hensclow,*

Hynclowes, Inclow, Hinchloe i u još nekoliko drugih oblika.⁵⁸ Zabeleženo je više od osamdeset načina pisanja Šekspirovog prezimena, od *Shappere* do *Shaxberd*. (Verovatno vredi primetiti da ni speling koji danas svi koristimo nije onaj koji preporučuje Oksfordski rečnik engleskog jezika, to jest, *Shakspere*.) O raznovrsnosti načina pisanja tog doba možda najbolje govori činjenica da je u rečniku objavljenom 1604. pod naslovom *A Table Alphabeticall of Hard Words*, reč „*words*“⁵⁹ napisana na dva načina na naslovnoj strani.

Izgovor se, takođe, znatno razlikovao od današnjeg. Zahvaljujući Šekspiru znamo da su se reči *knees*, *grease*, *grass* i *grace*⁶⁰ rimovale (koliko-toliko), kao i da je u igri reči kombinovao *reason* sa *raisin*⁶¹ i *Rome* sa *room*.⁶² Prvih stotinak reči *Venere* i *Adonisa* nude nam neobične parove rima, poput *satiety* and *variety*, *fast* i *haste*, *hone* i *gone*, *entreats* i *frets*, *swears* i *tears*, *heat* and *get*. Na drugom mestu, *plague* se rimuje sa *wage*, *grapes* sa *mishaps*, *Calais*⁶³ sa *chalice* (ime francuskog grada se često pisalo kao „*Callis*“ ili „*Callice*“).

Da li je neophodno izgovoriti sva slova u jednoj reči - na primer *k* u *knight* i *knee*⁶⁴ - bila je tema oštih rasprava. Šekspir je u komičnom duhu pominje u drami *Nenagrađeni ljubavni trud*, kada dosadni Holofern napada „unakazivače jezika koji... će mesto telad reći talad, mesto polutka polotka, mesto komšija *vocatur* konšija, mesto rzati - ržati“.⁶⁵

Šekspirov jezik je za nas u velikoj meri nepristupačan bez dodatnih uputstava. U jednom eksperimentu 2005. u pozorištu Glob u Londonu održana je predstava *Troil i Kresida* na „ranom modernom engleskom“ ili sa „originalnim izgovorom“. Kritičar Džon Lar je, pišući o tome u *Njujorkeru*, procenio kako je uspeo da razume samo oko trideset procenata izgovorenog teksta. Čak i sa modernim izgovorom, značenje se često gubi. Retko koji moderni slušalac shvata da je u *Henriju V* francuska princeza Katarina pogrešno izgovarajući englesku reč „*neck*“ kao „*nick*“, zapravo izgovarala grub (i za šekspirovsku publiku urnebesno smešan) prostakluk - mada je Šekspirov jezik bio u celini prilično čist, čak do pedanterije. Dok je Ben Džonson svoje drame začinio čestim doskočicama poput „govno

ti u zubima“, „serem ti se na glavu“ i „prdim u tebe“, Šekspirovi gledaoci morali su da se zadovolje tek povremenim „kuga te spopala“ „božjeg mu 'leba“ i jednim „kurvinim majmunom“. (Posle 1606, prostakluci su kažnjavani visokim novčanim kaznama i tako u velikoj meri istrebljeni.)

Jezik koji je Šekspir koristio bio je po mnogo čemu sasvim moderan. On nikada nije koristio staromodni oblik *seeth* već radije pomodniji, noviji *sees*⁶⁶, i mnogo je radije upotrebljavao *spoke* nego *spake*⁶⁷, *cleft* umesto *clave*,⁶⁸ i *goes* umesto *goeth*.⁶⁹ Nasuprot tome, nova Biblija kralja Džejsma se u svim slučajevima opredelila za stariji oblik. Istovremeno, Šekspir je doživotno radije koristio *thou* nego *you*,⁷⁰ mada je krajem šesnaestog veka oblik *thou* već bio neuobičajen i staromodan - Ben Džonson ga gotovo nikad nije upotrebljavao. Šekspir je takođe bio veoma privržen provincijalizmima i nimalo se nije ustručavao da ih koristi, te su mnogi postali učestali u engleskom jeziku upravo zahvaljujući njegovom uticaju (među takvim rečima su *cranny*, *forefathers* i *aggravate*), iako su u prvi mah smetali prefinjenom uhu.

Šekspir je skovao - ili, da budemo precizniji, prvi u pisanom obliku zabeležio 2.035 reči, a zanimljivo je da je to činio od samog početka svoje karijere. U *Titu Androniku* i *Nenagrađenom ljubavnom trudu*, nekim od svojih najranijih radova, ima ukupno 140 novih reči.

Nisu se svi divili ovom stvaralačkom nagonu. Kada je Robert Grin rekao kako se Šekspir „ulepšava našim perjem“, zapravo se rugao Šekspirovim neologizmima rečju *beautified*.⁷¹ Šekspir je međutim, ne obraćajući pažnju na to, u nastavku svoje karijere čak pojačao tempo stvaranja novih reči. U dramama nastalim u njegovom najplodnijem i najnadahnutijem stvaralačkom razdoblju - *Magbet*, *Hamlet*, *Kralj Lir* - neologizmi se pojavljuju zaista zadivljujućim tempom od približno jednog na svaka dva i po stiha. Samo u *Hamletu* publika je čula šest stotina novih reči koje, prema svim ostalim dokumentovanim dokazima, nikada ranije nisu upotrebljene.

Među rečima koje prvi put srećemo kod Šekspira naći ćemo i: *abstemious*, *antipathy*, *critical*, *frugal*, *dwindle*, *extract*, *horrid*, *vast*, *hereditary*, *critical*, *excellent*, *eventful*, *barefaced*, *assassination*, *lonely*, *leapfrog*, *indistinguishable*, *well-read*, *zany* i bezbrojne druge,

uključujući i reč bezbrojan (*countless*). Gde bismo danas bili bez njih? Bio je naročito plodan, kako ističe Dejvid Kristal, u dodavanju prefiksa *un-*⁷² postojećim rečima, stvarajući nove kojih se niko ranije nije setio - *unmask, unhand, unlock, untie, unveil* i ništa manje nego 309 sličnih. Razmislite samo koliko su bespomoćno dugačke alternative bilo kojeg od ovih termina i shvatićete koliko je jezgrovitosti Šekspir podario engleskom jeziku.

Šekspir je stvorio takvu bujicu novih reči i značenja da mnoge od njih, kako je jednom duhovito primetio Oto Jespersen, „možda ni sam autor nije najbolje razumeo“. Svakako mnoge od njih nisu prihvaćene. *Undeaf, untent* i *unhappy* (kao glagol), *exsufflicate, bepray* i *insultment* neke su od onih koje se praktično više nikada nisu čule. Ipak, iznenađujuće veliki broj je zaživeo, a oko osam stotina koristi se i danas - veoma veliki udeo. Kako kaže Kristal: „Pretpostavljam da bi većina modernih autora bila ushićena kad bi makar jednom leksemom doprineli budućnosti jezika.“

Njegov istinski dar ispoljio se u stvaranju fraza. „Šekspirov jezik“, kaže Stenli Vels, „ima osobinu koju je teško opisati, da ostaje upamćen, zbog čega su mnogi njegovi izrazi ušli u svakodnevni govor.“ Među njima su: *onefell swoop, vanish into thin air, bag and baggage, playfast and loose, go down the primrose path, be in a pickle, budge an inch, the milk of human kindness, more sinned against than sinning, remembrance of things past, beggar all description, cold comfort, to thine own self be true, more in sorrow than in anger, the wish is father to the thought, salad days, flesh and blood, foulplay, tower of strength, be cruel to be kind, blinking idiot, with bated breath, pomp and circumstance, foregone conclusion* - i mnoge druge, tako neodoljive da su postale klišeji.

Bio je tako plodan da je umeo (u *Hamletu*) da ubaci čak dva takva izraza u jednu jedinu rečenicu: „*Though I am native here and to the manner born, it is a custom more honoured in the breach than the observance.*“⁷³

Ako pogledamo u *Oksfordski rečnik citata*, uverićemo se da je Šekspir stvorio približno deseti deo svih najčešćih govornih ili pisanih izreka u engleskom jeziku od samog njegovog nastanka - što je očigledno značajan udeo.

Pa ipak, začudo, engleski se tek borio za sopstveni ugled. Latinski je još uvek bio jezik zvaničnih dokumenata i ozbiljnih književnih i učenih dela. *Utopija* Tomasa Mora, *Novum Organum* Frensis Bejkona i *Principia Mathematica* Isaka Njutna napisane su na latinskom. Bodlijeva biblioteka u Oksfordu posedovala je 1605. gotovo šest stotina knjiga, od kojih je samo trideset šest bilo na engleskom. Privrženost latinskom bila je tolika da je 1568. izvesni Tomas Smit prvi jezički priručnik o engleskom jeziku na napisao latinskom.⁷⁴

Zahvaljujući umnogome delima Šekspira i njegovih kolega, engleski je konačno stekao ugled i u vlastitoj zemlji. »Mnogo nam govori podatak", primećuje Stenli Vels, „da je rođenje Vilijama Šekspira zabeleženo na latinskom jeziku, ali njegova smrt na engleskom, rečima - *William Shakespeare, gentleman.*“

Šesto poglavlje

Godine slave, 1596-1603.

Poslednje godine Elizabetine vladavine nisu u svakom pogledu bile zlatno doba. Istoričar Džojns Juings verovanje u elizabetansku ekstazu naziva „delom folklora naroda koji govore engleskim jezikom“, i dodaje da bi „retko koji čovek u Engleskoj krajem šesnaestog veka, izmučen bedom, nezaposlenošću i privrednom depresijom, rekao da je njihov svet bio bolji, ili da je ljudska inventivnost uspostavila bolje i pravednije društvo“.

Kuga je mnoge porodice ostavila bez glave i bez sredstava, a ratovi i druge pustolovine po belom svetu iznedrile su potklasu invalida i bogalja, praktično bez ikakvih prihoda. U to doba, slabima se nije poklanjalo previše pažnje. Dok je u Londonu zgrtao bogatstvo, ser Tomas Grešam je sistematski iseljavao skoro sve stanare sa svojih imanja u okrugu Daram, osudivši ih time na veoma stvarnu opasnost da pomru od gladi, da bi mogao obradivo zemljište da pretvori u pašnjake i tako zaradi što više novca. Na taj način je postao najbogatiji obični građanin u Engleskoj.

I prirodni uslovi su doprineli širenju siromaštva. Loše žetve uzrokovale su nestašice robe i ogroman skok cena. U Londonu su izbijale pobune gladnih, te je vojska morala da zavodi red. „Verovatno prvi put u tjudorskoj Engleskoj, veliki broj ljudi u određenim oblastima umirao je od gladi“, piše Juings. Izgladnelost je postala opšta pojava. Do 1597. prosečna zarada pala je na manje od trećine (u stvarnoj vrednosti) u odnosu na vek ranije. Namirnice kojima se hranila sirotinja - pasulj, grašak, žitarice svih vrsta - bile su dvostruko skuplje nego pre četiri godine. Vekna hleba još je koštala peni, ali dok se penijem nekad mogla kupiti vekna teška kilogram i po, 1597. standardna vekna spala je na manje od pola kilograma, često sa dodatkom sočiva, mlevenih žireva i svih ostalih zgodnih ali nedozvoljenih dodataka brašnu. Po Stivenu Invudu, za radnike to nije bila samo najgora godina koju su pamtili, već i najgora u istoriji.

Čudno je da je u to doba ijedan radnik mogao da priušti sebi odlazak u pozorište, pa ipak, skoro svi pouzdani savremeni dokumenti jasno tvrde da je pozorište bilo veoma popularno među radničkom klasom u godinama depresije. Kako su uspevali da ga

posećuju, čak i kad su odlazili na posao, ostaje tajna, jer su u Londonu u šesnaestom veku radni ljudi zaista radili - od šest sati izjutra do šest uveče zimi i osam uveče leti. Pošto su se predstave izvodile sredinom radnog dana, čini se da radnicima pozorište nije bilo naročito dostupno. Na neki način su ipak uspevali da idu na predstave.

Za Šekspira je ta decenija bila posebno nesrećna. Avgusta 1596. u Stratfordu mu je, u jedanaestoj godini i od nepoznatih uzroka, umro sin Hamnet. Ne znamo ništa o tome kako je Šekspir podneo taj gubitak, ali ako u njegovim dramama postoji trenutak kada možemo dopreti do ličnog izraza, on se svakako krije u ovim stihovima iz drame *Kralj Džon*, napisane verovatno iste godine:

*Tuga mi uze mesto mog nestalog deteta,
Leži mu u postelji, ide sa mnom svud;
Uzima na sebe njegov lepi lik,
Ponavlja mu reči, seća me na tu ljupkost,
Puni prazno ruho njegovim obličjem.*⁷⁵

Međutim, istina je takođe, kako je još davno primetio pozorišni istoričar ser Edmund Čembers, da je „u naredne tri-četiri godine posle tog gubitka Šekspir napisao svoja najvedrija dela: stvorio je Falstafa, princa Hala, kralja Henrija V, Beatriču i Benedikta, Rozalindu i Orlanda. Zatim su se pojavili Viola, ser Tobi Štucalo i leđi Štucalo." Ta protivrečnost je naizgled nepomirljiva.

Kakvo god bilo njegovo raspoloženje, za Šekspira je ovo bilo razdoblje sve veće slave i profesionalnih uspeha. Do 1595. njegovo ime počelo je da se pojavljuje na naslovnim stranama kvarto izdanja njegovih drama - što je bio siguran znak njegove komercijalne vrednosti. Iste godine ga je Fransis Mirs hvalio u delu *Palladis Tamia*. Godine 1599. objavljena je zbirka poezije pod naslovom *Zaljubljeni poklonik* na čijoj se naslovnoj strani nalazi Šekspirovo ime, premda joj je on doprineo (verovatno mimo svoje volje) sa svega nekoliko soneta i tri poetska odlomka iz drame *Nenagrađeni ljubavni trud*. Nešto kasnije (datum nije tačno utvrđen) studenti su na Kembridžu izveli predstavu pod nazivom *Povratak s Parnasa: prvi deo*, u kojoj se kaže: „O, slatki gospodin Šekspir! Držaću njegovu

sliku u svojoj radnoj sobi!" iz čega se može zaključiti da je u to vreme Šekspir bio neka vrsta književne zvezde.

Prvo pominjanje Šekspira u Londonu koje nije vezano za pozorište potiče takođe iz ovog razdoblja i veoma je zbunjujuće. Godine 1596. on i još troje ljudi - Fransis Langli, Doroti Soer i Ana Li, sudski su obavezani da ne uznemiravaju izvesnog Vilijama Vajta koji ih je optužio da je zbog njih „u smrtnom strahu“. Langli je bio vlasnik pozorišta Labud i stoga Šekspirov kolega, mada koliko nam je poznato njih dvojica nikada nisu radili zajedno. Ne zna se ko su bile pomenute žene; uprkos brojnim istraživanjima, njihov identitet ne samo što nikada nije ustanovljen, nego čak nije bilo ni uverljivih pretpostavki. Ne zna se o kakvom se trvenju među njima radilo, niti pak kakvu je ulogu Šekspir imao u tome.

Poznato je da je Vajt bio nezgodan čovek - u jednom drugom slučaju opisan kao „raspusnik bez imalo savesti ili merila“ - ali je nemoguće reći na šta se tačno žalio. Jedino što povezuje četvoro pomenutih jeste to što su stanovali u istom kraju, tako da je moguće da je, kako nagoveštava Šenbaum, Šekspir bio samo nedužni svedok uvučen u tuđu raspravu. To, u svakom slučaju, dobro ilustruje koliko malo znamo o pojedinostima Šekspirovog života, i kako ono malo što znamo naizgled uvek više doprinosi njegovoj tajanstvenosti nego što je rasvetljava.

Posebno je pitanje zašto se Šekspir u to vreme preselio u Benksajd, ne naročito prijatan kraj, kada je poslom još uvek bio vezan za Pozorište, koje se nalazilo na suprotnom kraju grada. Verovatno nije bilo lako neprestano ići tamo-amo (uz večiti rizik da oстане zaključan ispred gradskih kapija uveče), jer je Šekspir u to vreme bio vrlo zauzet. Pored pisanja i prepisivanja drama, učenja teksta, učestvovanja na probama, glume i učešća u poslovima družine, mnogo je vremena provodio i u privatnim poslovima - suđenjima, kupovini nekretnina i, čini se veoma verovatnim, putovanjima kući.

Devet meseci posle Hamnetove smrti, maja 1597, Šekspir je kupio raskošnu premda pomalo oronulu kuću u Stratfordu, na uglu Čepel strita i Čepel lejna. Nju plejs bila je druga po veličini kuća u gradu. Sagrađena od cigle i drveta, imala je deset kamina, pet lepih zabata i okućnicu dovoljno prostranu za dva ambara i voćnjak. Ne zna se

kako je tačno izgledala u Šekspirovo doba, jer je jedini njen prikaz skica koju je, gotovo vek i po kasnije, po sećanju nacrtao izvesni Džordž Vertju, ali je svakako bila upečatljivo zdanje. Pošto je bila pomalo zapuštena Šekspir ju je pazario po veoma razumnoj ceni od šezdeset funti - mada nas Šenbaum upozorava da su takve cifre često bile doterivane s ciljem da se izbegne plaćanje poreza, te je punu cenu možda činila i dodatna, nedokumentovana isplata.

U tek nešto malo više od decenije Vilijam Šekspir je očigledno postao imućan čovek - a svoj položaj je učvrstio i time što je (u ime svog oca i po ne maloj ceni) kupio porodični grb, koji je obezbedio ocu i sinu kao i svim njihovim budućim naslednicima da se nazivaju gospodom - mada je Hamnetova smrt značila da više neće biti muških naslednika. Kupovina grba može iz današnje perspektive delovati kao pomalo banalan, *arriviste* čin, a možda je to zaista i bio, ali je među pozorišnim ljudima on bio sasvim uobičajen. Džon Hemings, Ričard Berbidž, Ogastin Filips i Tomas Poup takođe su kupili grb i sva prava koja su uz to išla. Trebalo bi imati na umu da su to bili ljudi čiji je posao bio na ivici ugleda, u vreme kada je društveni ugled zaista mnogo značio.

Džon Šekspir nije dugo uživao u gospodskim privilegijama. Umro je 1601, u približno sedamdesetoj godini, pošto je poslednjih dvadeset pet godina bio neuspešan u poslu - više od trećine svog života.

Nemoguće je tačno proceniti koliko se tačno Šekspir obogatio u to vreme. Veći deo njegovih prihoda poticao je od udela u vlasništvu pozorišne družine. Od samih drama zarađivao je verovatno srazmerno malo - u Šekspirovo doba za završen rukopis plaćalo se oko šest funti, možda do deset za vrhunska dela. Ben Džonson je za života od svojih drama zaradio manje od dvesta funti, a ni Šekspir nije mogao zaraditi mnogo više.

Različite učene procene nagoveštavaju da njegova zarada u godinama najvećih uspeha nije bila manja od dve stotine funti godišnje, a mogla je dostići čak i sedam stotina. Šenbaum smatra da je prva cifra bliža istini, i da Šekspir nije uvek mogao zaraditi ni toliko. U godinama kuge, kad su pozorišta bila zatvorena, prihodi su morali biti značajno smanjeni.

Ipak, nema sumnje da je s tridesetak godina Šekspir već bio prilično imućan čovek - mada bolju sliku o njegovoj zaradi od dve do

sedam stotina funti godišnje možemo imati kada je uporedimo sa tri hiljade trista koliko je dvoranin Džejms Hej potrošio na jedan jedini banket, ili sto devedeset hiljada funti, koliko je erl od Safoka uložio u Odli end, svoje seosko imanje u Eseksu, ili pak šest stotina hiljada funti vrednosti plena koji je ser Fransis Drejk doneo sa samo jednog plodnog pomorskog pohoda 1580. Šekspir jebio imućan, ali svakako ne i finansijski gorostas. Čini se da je, koliko god da je imao, zauvek ostao tvrdica. Iste godine kada je kupio Nju plejs, u Londonu je osuđen jer je propustio da plati porez u visini od pet šilinga; i naredne godine isto.

Mada ne možemo znati koliko je vremena u to doba provodio u Stratfordu, sigurno je da je bio prisutan u gradu, kao investitor a povremeno i kao parnična strana. Susedi su ga očigledno znali kao imućnog čoveka. Oktobra 1598. Ričard Kvini iz Stratforda (čiji će se sin kasnije oženiti jednom od Šekspirovih kćeri) pisao je Šekspiru tražeći mu zajam od trideset funti - približno petnaest hiljada funti u današnjem novcu. U ovom slučaju, čini se da se Kvini predomislio ili zbog nečeg odustao od svog nauma, jer izgleda da pismo nikada nije poslato. Pronađeno je među Kvinijevim papirima posle njegove smrti.

Pomalo je neobično što se razdoblje u kome se Šekspir netipično nemarno razmetao bogatstvom poklapa s vremenom koje je za Družinu lorda komornika moralo biti finansijski veoma neizvesno. Januara 1597. Džejms Berbiž, njihova uzdanica i najvažniji član, umro je u šezdeset sedmoj godini, baš kad je družini isticao ugovor o najmu Pozorišta. Berbiž je nedavno bio uložio dosta novca - bar hiljadu funti - u kupovinu i opremanje starog manastira Blekfrajers u Sitiju, s namerom da ga pretvori u pozorište. Nažalost, stanovnici tog kraja uspešno su peticijom osujetili njegov plan.

Sin Džejmsa Berbižda, Katbert, nastavio je pregovore za obnavljanje najma Pozorišta - što je obično bio jednostavan proces - ali se vlasnik u ovom slučaju ponašao odbojno i neobično nepredusretljivo. Verovatno je imao drugačije namere sa svojim imanjem i zgradom koja se na njemu nalazila. Posle godinu dana neuspešnih pregovora, članovi družine odlučili su da pređu sa reči na dela.

Dvadeset osmog decembra 1598. uveče Družina lorda komornika tajno je uz pomoć desetak radnika rasformirala zgradu Pozorišta i prenela je na drugu obalu zaleđene Temze gde je, prema legendi, novo pozorište sagrađeno preko noći. Zapravo (i nimalo čudno) gradnja je trajala mnogo više od jedne noći, mada se ne zna tačno koliko. Ugovor za gradnju suparničkog pozorišta Fortuna nagoveštava vreme izgradnje od šest meseci, iz čega se pak može zaključiti da nije mnogo verovatno da je pozorište bilo spremno da počne s radom pre leta (upravo u vreme kada se pozorišna sezona u Londonu završavala).

Novo pozorište, nazvano Glob, nalazilo se tridesetak metara od reke, nešto malo ka zapadu od Londonskog mosta i palate vestminsterskih biskupa. (Kopija Globa izgrađena 1997. ne stoji na originalnom mestu, kako posetioци često prirodno pretpostavljaju, već u njegovoj blizini.) Mada se Sadark obično opisuje kao mesto puno bordela, lopova i ostalih gradskih užasa, treba primetiti da je i na Visharovom i na Holardovom crtežu taj kraj olistao, a da je Glob prikazan na ivici ljupke i spokojne poljane na kojoj pasu krave, kraj samih njegovih zidova.

Članovi Šekspirove družine bili su vlasnici Globa. Zemljište na kojem je pozorište sagrađeno iznajmljeno je, ugovorom sklopljenim februara 1599, na trideset i jednu godinu Katbertu Berbidžu, njegovom bratu Ričardu i još petorici članova družine: Šekspiru, Hemingsu, Ogastinu Filipsu, Tomasu Poupu i Vilu Kempu. Šekspirov udeo se vremenom menjao - od jedne četrnaestine do jedne desetine pozorišta - dok su ostali investitori kupovali i prodavali svoje deonice.

Za Glob se ponekad kaže da je to „pozorište koje su glumci izgradili za glumce“ i naravno u tome ima dosta istine. U *Henriju V* se ono naziva „ovim drvenim O“, a i drugi savremeni opisi prikazuju ga kao kružnu građevinu, mada nije mnogo verovatno da je zaista bila sasvim okrugla. „Tjudorski stolari nisu umeli da savijaju hrastovinu“, primetio je istoričar pozorišta Endru Gur, a izgradnja okruglog zdanja svakako bi zahtevala savijanje drvene građe. Stoga je Glob verovatno bio višestрани poligon.

Glob je bio osoben po tome što je bio namenjen isključivo pozorišnim predstavama i nije zarađivao na borbama petlova,

medveda i drugim uobičajenim vidovima zabave. Prvi put se u spisima pominje u ranu jesen 1599, kad je mladi švajcarski putnik po imenu Tomas Plater detaljno opisao sve što je video - između ostalog i predstavu *Julija Cezara* 21. septembra u Globu, za koju je rekao da ju je „veoma dopadljivo izvela“ grupa od petnaestak glumaca. Tada se prvi put u zapisima pojavljuje ne samo Glob, već i drama *Julije Cezar*. (Plateru i njegovom dnevniku veoma mnogo dugujemo kad je reč o saznanjima u vezi sa elizabetanskim pozorišnim predstavama u Londonu - ironija je da je on vrlo slabo govorio engleski, te najveći deo onoga što je čuo nije mogao razumeti.)

Novo pozorište je odmah nadmašilo svog glavnog takmaca, Ružu, dom Edvarda Alejna i Admiralove družine. Ruža se nalazila nedaleko od Globa i postojala je tek sedam godina, ali je bila izgrađena na močvarnom zemljištu, zbog čega je u njoj uvek bilo vlažno i neprijatno. Ne mogavši da se izbori sa konkurencijom, Alejnova družina povukla se na novo mesto na suprotnoj obali reke, na Golden lejn, Kriplgejt vidaut, gde su izgradili Fortunu, još veću od Globa. To je jedino londonsko pozorište iz tog razdoblja za koje postoje arhitektonski podaci, te se naše „znanje“ o Globu zapravo najvećim delom zasniva na njima. Fortuna je izgorela za samo dva sata 1621, nakon čega je Admiralova družina „potpuno propala“.

Ni sam Glob nije dugo potrajao. I on je izgoreo, 1613, kada su varnice sa topa ispaljenog na bini zapalile slamnati krov. Ali kakve su to godine bile! Nijedno pozorište - možda nijedan ljudski poduhvat uopšte - nije doživeo više slave za tek nešto više od jedne decenije od Globa u svom prvobitnom izdanju. Za Šekspira je ovo razdoblje obeleženo talasom briljantne kreativnosti bez premca u engleskoj književnosti. Iz njegovog pera izvirale su, jedna za drugom, drame nedostižne raskoši: *Julije Cezar*, *Hamlet*, *Bogojavlјanska noć*, *Mera za meru*, *Otelo*, *Kralj Lir*, *Magbet*, *Antonije i Kleopatra*.

Danas se oduševljavamo ovim komadima. Ali kako li su tek morali izgledati kad su bili sasvim novi, kada je svaka reč njihovog teksta bila oštra i umesna i nikad ranije čuvena? Zamislite kako je bilo gledati *Magbeta* ne znajući ishod, među zanemalom publikom po prvi put slušati Hamletov solilokvij, gledati Šekspira kako izgovara

sopstvene stihove. U čitavoj istoriji nije moglo postojati mnogo toliko obožvanih mesta.

U to je vreme Šekspir takođe objavio (mada ju je, naravno, mogao napisati i ranije) alegorijsku poemu bez naslova, koja će postati poznata kao *Feniks i kornjača*, u knjizi pesama iz 1601. pod naslovom *Ljubavni mučenik ili Rozalindina tužbalica*, koje je prikupio Robert Čester i posvetio svojim zaštitnicima, ser Džonu i leđi Solzberi. Nije poznato kakav je bio Šekspirov odnos sa Česterom ili Solzberijevima. Poema ima šezdeset sedam stihova, složena je i ne pominje se previše često u biografijama (Grinblat u knjizi *Will in the World* i Šenbaum u svom *Compact Documetary Life* uopšte je, začudo, ne pominju), ali joj Frenk Kermod daje visoku ocenu, nazivajući je „izuzetnim delom, očito bez premca u celom kanonu“, i hvali njen sjajan jezik i bogati simbolizam.

Ali - a kod Šekspira uvek postoji neko „ali“ - upravo dok je grozničavo stvarao neke od svojih najboljih komada i uživao na vrhuncu uspeha, činilo se da u Šekspirovom privatnom životu sve ukazuje na trajnu čežnju za Stratfordom. Najpre je kupio Nju plejs - neverovatna poduhvat za nekoga ko nikada ranije nije imao sopstveni dom - potom kućicu i imanje preko puta Nju plejsa (verovatno za nekog slugu; bila je suviše mala da bi predstavljala korisnu investiciju). Potom je pazario i 107 ari naseljenog obradivog zemljišta severno od Stratforda, za trista dvadeset funti. Potom je, u leto 1605, uložio znatnu sumu od četiri stotine četrdeset funti u kupovinu pedeset procenata udela u desetinama „žita, pšenice, ječma i slame“ u tri susedna sela, od čega je mogao očekivati zaradu od oko šezdeset funti godišnje.

Usred svih tih kupovina, početkom zime 1601, Šekspir i njegovi drugovi suočili su se s velikim neprijatnostima, budući da su uzgredno ali pogibeljno bili umešani u pokušaj svrgavanja kraljice. Začetnik ovog opasnog poduhvata bio je Robert Devero, drugi erl od Esekse.

Eseks je bio posinak erla od Lestera, Elizabetinog dugogodišnjeg miljenika i većim delom njene vladavine supružnika, po mnogo čemu sem po imenu. Mada trideset godina mlađi od Elizabete, i Eseks je nešto kasnije postao njen ljubimac,⁷⁶ iako je bio tvrdoglav,

bezobziran i mladalački nepromišljeno neposlušan. Neprestano je iskušavao njeno strpljenje, ali se 1599. kraljičino nezadovoljstvo konačno pretvorilo u bes kada je Eseks, kao lord-poručnik u Irskoj, bez odobrenja zaključio primirje sa irskim pobunjenicima, a zatim se protivno naređenjima vratio u Englesku. Razjarena kraljica naredila je da se Eseks stavi pod strogi kućni pritvor. Bilo mu je zabranjeno da komunicira sa svojom ženom, pa čak i da se šeta po sopstvenoj bašti. Što je bilo još gore, uskraćeni su mu unosni prihodi od kojih je ranije živeo. Pritvor mu je ukinut narednog leta, ali su u to doba njegov ponos i džep već bili bespovratno oštećeni te je počeo, s nekoliko najvernijih sledbenika, da kuje plan za podsticanje pobune i svrgavanje kraljice. Među tim vernim sledbenicima našao se i erl Sautempton.

U tom trenutku, februara 1601, jedan od Eseksovih saradnika, ser Geli Mejrik, zatražio je od Družine lorda komornika da izvedu *Ričarda II* za posebnu nadoknadu od dve funte. Prema detaljnim Mejrikovim uputstvima, komad je trebalo izvesti u Globu, javno, a družini je izričito naloženo da u predstavu uvrsti i scene u kojima se monarh svrgava s vlasti i ubija. Bio je to izričito podstrekački čin. Te scene su ionako u to vreme bile do te mere politički osetljive da se nijedan štampar ne bi usudio da ih objavi.

Važno je imati na umu da za elizabetansku publiku istorijska drama nije bila emocionalno udaljeni prikaz nečega što se dešavalo u davnoj prošlosti, već više svojevrsno ogledalo savremenog stanja. Stoga je postavljanje *Ričarda II* na scenu moralo biti shvaćeno kao namerno provokativan pobunjenički čin. Nešto pre toga se mladi autor Džon Hejvord obreo u Taueru pošto je saosećajno pisao o abdikaciji Ričarda II u *Prvom delu života i vladavine kralja Henrija IV* - počinivši dodatnu grešku time što je svoje delo posvetio erlu od Esekse. To nije bilo doba u kome se pisac smeo igrati kraljevskim osećanjima.

Ipak, sedmog februara Družina lorda komornika poslušno je izvela predstavu. Narednog dana je erl od Esekse, uz podršku tri stotine ljudi, krenuo iz svog doma na Strandu ka Sitiju. Nameravao je da zauzme Tauer, zatim Vajthol, a potom da uhapsi kraljicu. Bio je to veoma nepromišljen potez. Naum mu je očigledno bio da umesto Elizabete na engleski presto postavi škotskog kralja Džejmsa VI, i

bio je potpuno ubeđen da će na svom pohodu prikupiti pristalice. Zapravo, niko mu se nije pridružio - ni jedan jedini čovek. Njegovi ljudi su jahali sablasno pustim ulicama, a nemi 'posmatrači nisu se odazivali njihovim povcima. Bez podrške naroda, nisu se mogli nadati pobedi. Ne znajući šta dalje da preduzme Eseks se zaustavio da ruča, a zatim je sa svojom malom vojskom (koja se brzo osipala) produžio ka Strandu. U Ladgejtu su naleteli na grupu iznenađenih vojnika koji su zbunjeno potegli oružje i uspeali da ispale nekoliko metaka. Jedan je pogodio Esekse u šušir.

Pošto se njegova revolucija pretvorila u farsu Eseks je pobjegao kući, gde je vreme do hapšenja utrošio na očajničke - i prilično nesvršishodne, moglo bi se reći - pokušaje da uništi optužujuće dokaze. Uskoro potom pojavili su se vojnici koji su uhapsili njega i njegovog glavnog saradnika, Sautemptonu.

U istrazi koja je usledila u ime Družine lorda komornika govorio je Ogastin Filips. O njemu ne znamo mnogo sem da je bio odani član družine, ali je morao biti ubedljiv, budući da je očigledno uspeo da uveri sud kako je družina naivno uvučena u događaje ili da je pak radila pod pritiskom, jer su bili oslobođeni svih optužbi - pa čak i pozvani da održe još jednu predstavu pred kraljicom u Vajtholu, istog dana kad je ona potpisala Eseksovu smrtnu presudu, na pokladno večer 1601.

Eseks je sutradan pogubljen. Pogubljeni su takođe Mejrik i još pet njihovih pristalica. Sautempton se suočio sa istom nesrećnom sudbinom, ali mu je zahvaljujući majčinom uticaju život ipak pošten. Proveo je dve godine u londonskom Taueru, premda u relativnoj udobnosti, zahvaljujući prostorijama čije ga je iznajmljivanje koštalo devet funti mesečno.

Eseks bi spasao glavu i prištedeo svima mnogo nevolja da je samo bio malo strpljiviji. Svega dve godine posle njegove smešne pobune kraljica je umrla - a njen naslednik je bio upravo čovek kojeg je Eseks želeo da dovede na presto svojim pokušajima koji su ga koštali života.

Sedmo poglavlje

Vladavina kralja Džejmsa, 1603-1616.

Ako je verovati zapisima francuskog izaslanika Andrea Irola, u zimu 1603. kraljica Elizabeta I izgledala je vrlo neobično. Lice joj je neprestano bilo oblepljeno gustom maskom bele šminke, zubi joj behu pocrnili ili poispadali, a stekla je i nezgodnu naviku da razlabavljuje korset, te su joj haljine povazdan bile razdrljene. „Prsa su joj bila sasvim razgolićena“, pisao je začuđeno Irol.

Ubrzo posle Bogojavljenke noći dvor se povukao u kraljevsku palatu u Ričmondu, a početkom februara Družina lorda komornika, u kojoj je verovatno bio i Šekspir, poslednji put je nastupila pred kraljicom (ne zna se koji su komad tom prilikom izveli). Uskoro potom Elizabeta se prehladila i zapala u tmurnu, sumornu bolest od koje se nikad nije oporavila. Dvadeset četvrtog marta, poslednjeg dana u godini po starom julijanskom kalendaru, umrla je u snu, „krotko kao jagnje“. Imala je šezdeset devet godina.

Na gotovo sveopštu radost mirno ju je nasledio rođak sa severa, Džejms, sin škotske kraljice Meri. Tada mu je bilo trideset i šest godina i bio je oženjen danskom katolikinjom, ali je sam bio odani protestant. U Škotskoj se zvao kralj Džejms VI, ali je u Engleskoj postao Džejms I. Do tada je u Škotskoj vladao već skoro dvadeset godina, a u Engleskoj će vladati još dvadeset dve.

Po svemu sudeći, Džejms nije bio naročito naočit čovek. Nespretno se kretao, čudnim naglim pokretima, i imao je neprijatnu naviku da se manje-više stalno igra zaliskom na svojim pantalonama. Jezik kao da mu je bio prevelik u ustima, „zbog čega je pio vrlo neugledno“, pisao je jedan savremenik, „kao da jede svoje piće“. Kažu da mu je jedina higijenska navika bila da s vremena na vreme umoči prste u vodu. Pričalo se da se po mrljama i masnim flekama na njegovoj odeći videlo sve što je jeo otkad je postao kralj, jer je svoju odeću nosio „dok se sva ne pretvori u krpe“. Njegovu neobičnu građu i način hoda dodatno je naglašavalo i to što je uvek nosio debelo postavljene kapute i pantalone da bi se zaštitio od mogućeg napada bodežom.

Prema ovakvim svedočenjima mogli bismo, doduše, biti i pomalo sumnjičavi. Takve zamerke su, iskreno govoreći, uglavnom iznosili

nezadovoljni dvorani koji su imali sve razloge da kralja svedu na karikaturu, te je teško reći koliko je u tome zaista bilo istine. Za pet godina kupio je dve hiljade pari rukavica, a 1604. potrošio je neverovatnih četrdeset sedam hiljada funti na dragulje, što očigledno ne nagoveštava potpuni nemar u oblačenju.

Ipak, nema sumnje da je bio osobenjak, naročito u seksualnom pogledu. Gotovo od samog početka izazvao je zgražanje na dvoru grickajući zgodne mladiće dok je slušao izveštaje svojih ministara. Uprkos tome, prilježno je izvršavao svoju kraljevsku dužnost izrodivši osmoro dece sa svojom ženom kraljicom Anom. Sajmon Tarli beleži da su 1606. kralj Džejms i njegov šurak, danski kralj Kristijan IV, pošli u „pijano orgijanje“ po raskošnim kućama u dolini Temze, pri čemu je ovaj drugi u jednom trenutku pao, „sav umazan želeom i kremom“. Dan-dva kasnije, međutim, obojica su dostojanstveno sedeli i gledali *Magbeta*.

Šta god još da je bio, Džejms je bio velikodušni zaštitnik pozorišta. Jedan od njegovih prvih poteza pošto je došao na vlast bio je da nagradi Šekspira i njegove kolege kraljevskim povlasticama i proglasi ih za Kraljevu družinu. To je za jednu glumačku družinu bila najveća moguća čast. Time su dobili titule kraljevskih komornika, i pravo da se odenu u četiri i po jarda skerletnog platna koje im daruje kruna. Džejms je ostao zaštitnik Šekspirove družine, koju je često pozivao da održi predstave i dobro je plaćao. Za trinaest godina od njegovog dolaska na vlast do Šekspirove smrti, družina je nastupala pred kraljem 187 puta, više od svih ostalih glumačkih družina zajedno.

Mada se Šekspir obično smatra elizabetanskim piscem, zapravo je najvećim delom jakobinski, jer je najviše dela napisao za Džejmsove vladavine, kada je iznedrio niz vrhunskih tragedija - *Otelo*, *Kralj Lir*, *Magbet*, *Antonije i Kleopatra*, *Koriolan* - i nekoliko manje značajnih dela, pre svega *Timona Atinjanina*, dramu tako složenu i naizgled nepotpunu da se danas retko izvodi. Džejms je, takođe, dao lični doprinos književnom potomstvu kao pokrovitelj nove „autorizovane verzije“ Biblije - Biblije kralja Džejmsa, na kojoj je odbor odabranih učenih ljudi predano radio sedam godina, od 1604. do 1611, a čiji je rad Džejms nadzirao s velikim interesovanjem. Bilo je to književno delo te epohe koje se po trajnoj slavi moglo meriti sa Šekspirovim - i

koje je, nimalo slučajno, igralo najuticajniju ulogu u standardizovanju načina pisanja i upotrebe jezika u Britaniji i njenim novostečenim prekomorskim dominionima.

U vreme Džejmsove vladavine u Engleskoj je ostalo relativno malo odanih katolika. Dok je Šekspir rođen u unutrašnjosti u kojoj je još tada verovatno (mada neupadljivo) dve trećine stanovništva bilo rimokatoličko, već 1604. preostalo je veoma malo ljudi koji su ikada čuli misu ili prisustvovali ikakvom katoličkom verskom obredu. Možda je svega dva posto stanovništva (premda nešto veći procenat plemića) aktivno ispovedalo katoličku veru. Smatrajući takav potez bezbednim, Džejms je 1604. suspendovao zakon o verskoj poslušnosti, pa čak dozvolio i održavanje mise u privatnim kućama.

Zapravo, u to vreme upravo se pripremala najozbiljnija katolička pretnja protestantskoj vlasti, kad je grupa zaverenika postavila uoči državnog otvaranja Parlamenta trideset šest buradi baruta - približno pet hiljada kilograma - u podrum ispod Vestminsterske palate. Tolika količina eksploziva bila je dovoljna da u vazduh digne palatu, Vestminstersku opatiju, Vestminster hol, većinu obližnjih zgrada i, naravno, kralja, kraljicu i njihova dva sina, kao i većinu vodećih verskih poglavara, aristokrata i uglednih građana. Posledice takvog događaja u suštini su nesagledive.

Jedini nedostatak ovog plana bio je taj što bi prilikom eksplozije neizbežno stradali i nedužni katolički parlamentarci. U nadi da će ih tako poštediti, zaverenici su obavestili vodećeg katolika, lorda Montigla. Beznadežno kompromitovan i u strahu od strašne odmazde, Montigl je predao pismo vlastima, koje su ušle u podrum palate i zatekle izvesnog Gaja Foksa kako sedi na buradima i čeka znak da ih zapali. Sve od tada svaki peti novembar proslavlja se spaljivanjem Foksovih lutaka, mada je nesrećni Foks zapravo bio jedan od manje važnih učesnika Barutne zavere, kako je u ono vreme nazvana. Glavni organizator bio je Robert Kejtsbi, čija je porodica posedovala imanje samo petnaestak kilometara od Stratforda i koji je bio u daljoj rodbinskoj vezi sa Šekspirom, preko tazbine, mada nigde nema nagoveštaja da su u životu ikada imali značajnijih kontakata. U svakom slučaju, Kejtsbi je proveo veći deo života kao odani protestant i u katoličanstvo je prešao tek posle smrti svoje žene, pet godina ranije.

Mere donesene protiv katolika bile su hitre i odlučne. Prognani su iz svih važnih profesija i izvesno vreme bilo im je zabranjeno da putuju više od pet milja daleko od kuće. Bilo je čak i predloga da se donese zakon po kojem bi bili obavezni da nose upadljive i smešne šešire, da bi bili lako uočljivi, međutim, oni nikada nisu usvojeni. Kazne za rekuzante, međutim, obnovljene su i nemilosrdno naplaćivane. Katoličanstvo u Engleskoj više nikada neće predstavljati pretnju. Verski izazov će se sada pojaviti sa suprotne strane spektra - od puritanaca.

Mada je Šekspir postajao sve imućniji i već bio jedan od najbogatijih ljudi u Stratfordu, sačuvani dokazi pokazuju da je u Londonu nastavio da živi štedljivo. Ostao je u iznajmljenom stanu, a vrednost njegovih zemaljskih dobara izvan Stratforda poreski službenici procenili su na skromnih pet funti. (Mada je čovek tako patološki nesklon plaćanju poreza poput Šekspira svakako preduzeo izvesne korake da ukloni dokaze bogatstva.)

Zahvaljujući predanim istraživanjima Čarlsa i Hilde Volis i dokumentima iz slučaja Belot-Mauntđođ, znamo da je Šekspir u to doba stanovao u domu hugenota Kristofera Mauntđođa, na uglu ulica Silver i Monksvel u Sitiju - mada tamo možda nije stalno boravio, jer je kuga ponovo zatvorila vrata londonskih pozorišta na godinu dana, od maja 1603. do aprila 1604. Prisetićemo se takođe da se u to vreme Mauntđođ posvađao sa svojim zetom, Stivenom Belotom, oko finansijskog dogovora koji se ticao Belotovog braka sa Mauntđođevom kćerkom - što je moralo izazivati dosta žuči u kući, sudeći po njihovim kasnijim tvrdnjama. Zabavno je zamišljati iscrpljenog i sigurno premorenog Šekspira kako pokušava da napiše *Meru za meru* ili *Otela* (obe drame nastale su verovatno te godine) u sobi na spratu iznad porodičnih rasprava. Ali naravno, on je mogao pisati i negde drugde, a Belotovi i Mauntđođevi su se možda svađali šapatom. Znamo da je jedan od ostalih stanara, pisac po imenu Džordž Vilkins, bio prek čovek, te su se možda ukućani ustručavali da dignu glas.

Čuveni šekspirolog Stenli Vels smatra da je Šekspir možda neko vreme odsustvovao iz družine i vratio se u Stratford da piše drame. „Celog života održavao je bliske veze sa Stratfordom i ništa ne

nagoveštava da s vremena na vreme nije odlazio tamo da piše na miru“, kazao mi je Vels. „Članovi družine bi mu možda rekli: 'Treba nam novi komad - idi kući i napiši ga.' Imao je prilično veliku kuću. Nije neosnovano pretpostaviti da je želeo da u njoj provodi vreme.“

Osim da je bio plodan u stvaralačkom smislu, ništa više ne možemo sa sigurnošću reći za period u Šekspirovom životu od 1603. do 1607. i 1608, kada su mu umrli najpre brat Edmund a zatim i majka, oboje od nepoznatih uzroka. Edmundu je bilo dvadeset sedam godina i bio je glumac u Londonu. Šekspirovoj majci bilo je preko sedamdeset – što se smatralo dubokom starošću. Više od toga ne znamo ni o jednome ni o drugome.

Iste godine kada je Šekspiru umrla majka, Kraljeva družina je konačno obezbedila dozvolu za otvaranje pozorišta Blekfrajars. Belkfrajars je postao uzor svim potonjim pozorištima u zatvorenom prostoru, tako da je za potomstvo možda bilo čak i važnije od Globa. Moglo je da primi svega oko šest stotina posetilaca, ali je donosilo veću zaradu od Globa jer je cena ulaznice bila visoka: šest penija za najjeftinije mesto.

To je bila dobra vest za Šekspira, koji je u tom poduhvatu imao šestinu udela. Manje pozorište je takođe obezbedilo veću intimnost glasa i muzike - gudački instrumenti i frule umesto bučnih truba.

Prozori su obezbeđivali izvesno osvetljenje, ali se pozorište uglavnom osvetljavalo svećama. Posmatrači su mogli, uz dodatnu naplatu, da sede na bini - što u Globu nije bilo dozvoljeno - gde su mogli efektno da pokažu svoje toalete. Ovakva praksa, premda unosna, očigledno je nosila i rizik od ometanja. Stiven Grinblat pominje kako je jednom prilikom neki plemić koji je sedeo na pozornici uočio prijatelja kako ulazi u pozorište sa suprotne strane i krenuo *kroz* predstavu da ga pozdravi. Kad ga je jedan glumac prekorio zbog te neuviđavnosti, plemić je ošamario drznika, a publika je podivljala.

Osim same bine, najbolja mesta bila su u parteru (ili se tako bar pretpostavlja), jer su viseći lusteri bar delimično zaklanjali pogled onima koji su sedeli na galerijama. Pošto je proradio Blekfrajars, Glob je preko zime zatvoren.

Dvadesetog maja 1609. u prodaji se pojavilo kvarto izdanje pod naslovom *Šekspirovi soneti, nikad ranije štampani*, po ceni od pet penija. Izdavač je bio izvesni Tomas Torp, što je bilo pomalo čudno, jer nije posedovao ni štampariju ni prodavnicu. Imao je, međutim, sonete. Kako ih je nabavio i šta je Šekspir o tome mislio, možemo samo da nagađamo. Nemamo nikakvih zapisa o tome da li je Šekspir na bilo koji način javno reagovao na objavljivanje soneta.⁷⁷

„O Šekspirovim sonetima verovatno je uzalud napisano i izrečeno više besmislica i na njih potrošeno više emotivne i intelektualne energije nego i na jedno drugo književno delo na svetu“, ispravno primećuje V. H. Odn. O njima ne znamo gotovo ništa određeno - kada su napisani, kome su upućeni, pod kakvim su okolnostima objavljeni, ni da li su skupljeni barem približno tačnim redosledom.

Po mišljenju nekih kritičara, soneti predstavljaju vrhunac Šekspirovog dostignuća. „Nijedan pesnik nije pronašao više lingvističkih formi kojima bi odrazio ljudska osećanja nego Šekspir u sonetima“, napisala je harvardska profesorka Helen Vendler u knjizi *The Art of Shakespeare's Sonnets*. „U svojim najboljim sonetima on s lakoćom spaja visoke imaginativne domete sa vrhuncem tehničke invencije... suštinski uzor elegancije.“

Oni svakako sadrže neke od Šekspirovih najčuvenijih stihova, kao na početku Osamnaestog soneta:

*Sa letnjim danom ne znam da li da te
Poredim, kad si - lepši, čari tiše?
Pupoljke maja strašni vetri smlate
I vreme leta kratko je odviše.*⁷⁸

Kod ovih stihova, kao i mnogih drugih još otvorenijih i direktnijih, neobično je to što nisu upućeni ženi, već muškarcu. Najčudnije je od svega to što je Šekspir, tvorac najnežnijih i najdirljivijih scena heteroseksualne ljubavi u brojnim dramama, sa svojim sonetima postao najuzvišeniji gej pesnik u engleskoj književnosti.

Moda pisanja soneta bila je kratka i spektakularna, a začeli su je *Astrofil i Stela* Filipa Sidnija 1591, ali su već 1609. soneti uglavnom izašli iz mode, što bez sumnje objašnjava zašto Šekspirova zbirka nije doživela veći tržišni uspeh. Mada su se njegove dve poeme

dobro prodavale, soneti su privukli srazmerno malo pažnje i ponovo su štampani samo jednom za čitav vek nakon objavljivanja.

Prema prvom izdanju, sto pedeset i četiri soneta podeljena su u dve nejednake celine: soneti od 1 do 126 posvećeni su naočitom momku (ili možda momcima), tradicionalno poznatom kao „lepi mladić“, u kojeg je pesnik iskreno zaljubljen; soneti od 127. do 154. upućeni su takozvanoj „crnoj dami“ (mada ona ni u jednom primeru nije zaista tako nazvana), koja je pesnika prevarila sa obožavanim mladićem iz soneta 1-126. (Rizikujući da dosađujem zagrada, moram da napomenem da sonet 126 zapravo nije sonet, već zbir rimovanih kupleta.) Tu je takođe i nejasni lik često nazivan „pesnikom suparnikom“. U ovoj knjizi takođe se našla, kao svojevrsna koda, i jedna zasebna pesma, koja nema oblik soneta, nazvana „Jadovanje zaljubljene“. Ona sadrži veći broj reči (po nekim beleškama osamdeset osam) kojih inače kod Šekspira nema, što je neke navelo na zaključak da je zapravo nije on napisao.

Mnogi stručnjaci veruju da je Šekspir bio uznemiren i iznenađen - „užasnut“, po Odnovom mišljenju - što su soneti odštampani. Soneti se tradicionalno svrstavaju u ljubavnu poeziju, ali u ovoj zbirci mnogi su bili puni samouniženja i teške gorcine. Mnogi su takođe upadljivo homoerotični i puni iskaza poput „moj lepi dečak“ i „gospodar-gospa moje žudnje“, „gospodar moje ljubavi“, „ti moj, ja tvoj“, i sličnih odvažnih i opasno netipičnih ljubavnih izjava. Bilo je, u najmanju ruku, neuobičajeno uputiti ljubavnu pesmu osobi istog pola. Bez obzira na kraljevo ponašanje na dvoru, homoseksualnost nije bila dozvoljena u stjuartovskoj Engleskoj, a sodomija je još uvek zvanično predstavljala smrtni greh (mada to što su se kazne tako retko primenjivale nagoveštava da je diskretno tolerisana).

Gotovo sve je u ovim sonetima pomalo čudno, počev od posvete, koja je zbunjivala i uzbuđivala naučnike gotovo od samog objavljivanja. Ona glasi: „Jedinom začetniku ovih soneta, gospodinu V. H., svu sreću i večnost koju obećava naš svestremeni pesnik, želi dobronamerni pustolov, objavljujući ih.“ Posveta je potpisana sa „T. T.“ - što je, razumljivo, shvaćeno kao Tomas Torp - ali ko je zagonetni „gospodin V. H.“? Kao kandidat se iznenađujuće često pominje Henri Rizli, sa obrnutim inicijalima⁷⁹ (iz razloga koji još ni po čijem tumačenju nisu ni izdaleka uverljivi). Drugi je Vilijam Herbert, treći erl

od Pembroka, čiji su inicijali barem navedeni ispravnim redosledom i koji je bio u izvesnoj vezi sa Šekspirom: Hemings i Kondel će četrnaest godina kasnije posvetiti Prvi folio njemu i njegovom bratu.

Sa obojicom ovih kandidata nevolja je u tome što su plemići, dok je posveta upućena „gospodinu“. Nagađalo se da Torp možda nije umeo da im se obrati kako treba, ali se zapravo iste godine u drugoj knjizi obratio Pembroku lično, i to uobičajenim poniznim i nacifranim stilom: „Veleuvaženom Vilijamu, erlu od Pembroka, lordu komorniku njegovog veličanstva, članu najuvaženijeg Krunskog saveta i vitezu plemenitog reda podvezice...“, itd. Torp je znao kako se treba obraćati velikašima. Prema prozaičnijem tumačenju, „gospodin V. H.“ bio je trgovac pisaćim priborom po imenu Vilijam Hol, koji se specijalizovao za neovlašćena izdanja.

Posebno pitanje jeste da li je „jedini začetnik“ osobakoj se pesnik obraća u sonetima, ili jednostavno onaj ko je nabavio tekst soneta - da li je ta osoba začela nadahnuće, ili pak jednostavno knjigu. Većina stručnjaka smatra da je reč o ovom drugom, ali je posveta neodređena do istinske neobičnosti. „Zaista“, napisao je Šenbaum, „čitava posveta... tako je sintaksički dvosmislena da osujećuje svaku mogućnost jednoglasnog tumačenja.“

Ne znamo kada je Šekspir pisao sonete, ali ih je koristio u drami *Nenagrađeni ljubavni trud* - po nekim mišljenjima, jednoj od svojih najranijih drama - i u *Romeu i Juliji*, gde se razgovor između dvoje ljubavnika maštovito (i dirljivo) odvija u formi soneta. Tako je sigurno da je svakako razmišljao o sonetukao formi poetskog izraza između 1590. i 1595, približno u vreme kad je mogao biti u vezi sa Sautemptonom (ako je takve veze uopšte bilo). Međutim, određivanje datuma nastanka soneta veoma je složeno. Za jedan jedini stih iz soneta 107 („Preživeo je mesec pomračenje“) pronađeno je bar pet različitih istorijskih tumačenja: pomračenje, smrt kraljice, bolest kraljice, poraz španske armade ili pak horoskopsko proročanstvo.⁸⁰ Čini se da su drugi soneti napisani još ranije. Sonet 145 sadrži igru reči na temu imena Hatavej⁸¹ („*I hate from hate away she threw*“), što nagoveštava da ga je mogao napisati prilikom udvaranja u Stratfordu. Ako je sonet 145 zaista autobiografski, on takođe ukazuje i na to da Šekspir nije bio naivni

momak kojeg je zavela zrela žena, već da je bio odbijan i morao da se trudi da osvoji njeno srce.

Soneti su izludeli naučnike jer su tako otvoreni u izrazu, a ipak tako nejasni. U prvih sedamnaest Šekspir nagovara mladića da se oženi, što navodi biografe da se zapitaju jesu li bili upućeni Sautemptonu, koji je, kao što znamo, bio vrlo nerad da stane pred oltar. U tim pesmama pesnik govori mladiću da treba da ostavi potomstvo, da bi deca nasledila njegovu lepotu - na način koji je istovremeno mogao uticati na Sautemptonovu sujetu i osećanje nasledne aristokratske dužnosti. Postoji i mogućnost da je neko (Berli, ili Sautemptonova majka, ili oboje) naručio sonete od Šekspira, te da se tom prilikom on upoznao sa Sautemptonom i zaljubio u njega i u takozvanu crnu damu.

Ta mogućnost deluje privlačno, ali je zasnovana na pukom nizu mogućih pretpostavki. Nemamo nikakvih dokaza da se Šekspir ikada i zvanično, a kamoli intimno upoznao sa Sautemptonom. Treba takođe reći i to da se neke specifične reference u sonetima ne uklapaju uvek najbolje u poznate činjenice. Sautempton se, na primer, veoma ponosio svojom kestenjastom kosom, pa ipak, mladić kome se Šekspir divi u svojim sonetima ima „zlatne uvojke“.

Tragati za biografijom - Šekspirovom ili bilo čijom - u sonetima gotovo je izvesno uzaludan poduhvat. Zapravo, ne znamo ni da li je svih prvih 126 soneta posvećeno istom mladiću - pa čak ni da li je svaki od njih zaista upućen muškarcu. U mnogim se sonetima pol osobe kojoj se pesnik obraća i ne pominje. Smatramo ih povezanim samo zbog toga što su objavljeni u određenom nizu - i to verovatno neautorizovanom.

„Shvatanje da je svako 'ja' u sonetima stabilno predstavlja ; ogromnu pretpostavku“, rekao mi je prilikom posete Stratfordu Pol Edmondson iz Zadužbine Šekspirovog rodnog i mesta i koautor knjige *Shakespeare's Sonnets* sa Stenlijem i Velsom. „Ljudi olako pretpostavljaju da su soneti odštampani upravo onako kako su napisani. Jednostavno ne znamo da li je tako. Takođe, 'ja' ne mora predstavljati Šekspirov lični glas; može postojati mnogo imaginarnih 'ja'. Mnogi zaključci o rodu zasnovani su isključivo na kontekstu i rasporedu.“ Edmondson primećuje da se za samo dvadeset soneta

može sa sigurnošću reći da se obraćaju muškarcu, a samo sedam ženi.

Ni crna dama nije ništa manje zagonetna. A. L. Raus - koji, mora se priznati, nikada nije dopuštao odsustvu izvesnosti da spreči zaključivanje - identifikovao je 1973. crnu damu kao Emiliju Basano, kćerku jednog kraljičinog muzičara, i sa izvesnom učenom nadmenošću ustvrdio kako se njegovi zaključci „ne mogu poreći, jer oni predstavljaju odgovor“, iako ih ne podupire ništa što bi se moglo razložno nazvati dokazom. Često pominjana kandidatkinja je i Meri Fiton, ljubavnica erla od Pembroka. Međutim, opet izvesne slike u samim sonetima - „grudi su joj sive... /vlasu joj se kose crne među crnima“⁸² - nagoveštavaju ženu još tamnije puti.

Gotovo je sigurno da to nikada nećemo pouzdano saznati, a možda to nije ni neophodno. Odn je, na primer, verovao da izvesnost ne bi ničim doprinela lepoti soneta. „Mada mi se čini da je smešno tračiti toliko vremena na nagađanja koja se ne mogu ni dokazati ni poreći“, pisao je on, „ono sa čime se zaista ne slažem jeste njihova iluzija da bi, ukoliko bi uspeli, ukoliko bi identitet Prijatelja, Crne dame, Pesnika suparnika i tako dalje, mogao biti izvan svake sumnje utvrđen, to na bilo koji način rasvetlilo naše razumevanje samih soneta.“

Pitanje Šekspirove seksualnosti - kako samog njenog postojanja, tako i mogućnosti da je bila usmerena u neočekivanom pravcu - oduvek je mučilo njegove poštovaoce. Jedan od najranijih izdavača soneta rešio je problem jednostavno tako što je sve muške zamenice pretvorio u ženske, jednim potezom uklanjajući svaku mogućnost kontroverze. Naravno, viktorejance su soneti najdublje uznemiravali. Mnogi su stoga zapali u uporno poricanje i ubeđivali sebe da su soneti puke „poetske vežbe“ ili „profesionalno uvežbavanje pesničkih veština“, kako ih je nazvao biograf Sidni Li, tvrdeći da ih je Šekspir napisao u nekoliko različitih glasova, „verovatno na predlog autorovih bliskih prijatelja“. Tako je svaku žudnju za milovanjem muškarca Šekspir zapravo iskazivao ženskim glasom, izražavajući raznovrsnost svoga genija. Šekspirova prava prijateljstva, insistira Li, bila su „zdrava muška prijateljstva“, a svako drugačije tumačenje

„baca ljagu na dostojanstvo pesnikovog imena o kojoj se jedva može i raspravljati“.

Ova nelagodnost zagazila je duboko u dvadeseti vek. Mačet Čut, u popularnoj biografiji iz 1949, odbacuje sve rasprave o sonetima u kratkom dodatku u kome objašnjava: „Renesansni pesnici su prijateljstvo između muškaraca opisivali snažnim, čulnim terminima koji su u kasnijim pokolenjima namenjeni isključivo seksualnoj ljubavi. Šekspirova upotreba termina 'gospodar-gospa'⁸³ zvuči nenormalno slušaocu iz dvadesetog veka, ali to nije bio slučaj na kraju šesnaestog.“ Ni ostali biografi nisu se mnogo podrobnije pozabavili tom temom. Istoričar Vil Djurant je još 1961. primetio da Dvadeseti sonet sadrži „erotsku igru reči“, ali nije se odvažio da zalazi u pojedinosti.

Mi ne moramo biti baš toliko stidljivi. Stihovi o kojima on govori glase: „Za uživanje stvorila te ženi, /Daj njoj grljenje, ali ljubav meni.“⁸⁴ Većina kritičara smatra da ovi stihovi otkrivaju da Šekspirova naklonost lepom mladiću nikada nije konzumirana. Ali, kako primećuje Stenli Vels: „Ako sam Šekspir nije, u najpotpunijem značenju te reči, voleo muškarca, svakako je razumeo to osećanje.“

Možda najvažnije pitanje od svih glasi, ako Šekspir nije želeo da objavi sonete, čemu su oni bili namenjeni? Soneti su zahtevali mnogo rada, koji je možda potrajao i godinama, i predstavljaju najviši nivo stvaralaštva. Da li zaista nije želeo da ih predstavi publici? U Pedeset petom sonetu on se hvali:

*Ni mermer, a ni ploča što se zlati
Kneževska - stih moj neće nadživeti.*⁸⁵

Je li Šekspir zaista verovao da sonet napisan na hartiji i skriven u nekoj fioci može da nadživi mermer? Možda je samo reč o pozerskom razmetanju ili pak o privatnoj šali. Više nego kod ijednog drugog pisca, Šekspirove su reči odvojene od njegovog života. Taj čovek je tako dobro umeo da krije osećanja da čak ne možemo biti sigurni ni da ih je imao. Znamo da je Šekspir umeo vešto da koristi reči i možemo s pravom pretpostaviti da je imao osećanja. Ono što ne znamo i o čemu jedva možemo i da nagađamo jeste da li je između to dvoje bilo ikakvih dodirnih tačaka.

U svojim poznijim godinama Šekspir je počeo da saraduje sa drugim piscima - verovatno sa Džordžom Vilkinsom oko 1608. u drami *Perikle* i sa Džonom Flečerom na dramama *Dva plemenita rođaka*, *Henri VIII* (ili *Sve je istina*) i na izgubljenom komadu *The History of Cardenio*, koji su svi prvi put izvedeni oko 1613. Vilkins je, čini se, bio izuzetno neprijatan lik. Vodio je krčmu i bordel i često dolazio u sukob sa zakonom - jednom zato što je trudnu ženu šutnuo u stomak, a drugi put zbog toga što je pretukao i izgazio ženu po imenu Džudit Volton. Međutim, bio je takođe i uspešan autor drama koje je pisao samostalno - njegov komad *Miseries of Enforced Marriage* (*Jadi nametnutog braka*) izvela je Kraljeva družina 1607 - i u saradnji sa drugim piscima. O njegovom odnosu sa Šekspikom zna se jedino da su neko vreme zajedno stanovali u Mauntđojevoj kući.

Flečer je poticao iz nešto otmenije sredine. Petnaest godina mlađi od Šekspira, bio je sin londonskog biskupa (koji je, između ostalog, bio predsedavajući sveštenik prilikom pogubljenja škotske kraljice Meri). Flečerov otac je neko vreme bio miljenik kraljice Elizabete, ali pošto mu je prva žena umrla izazvao je kraljičino nezadovoljstvo time što se ubrzo opet oženio, te je udaljen sa dvora. Umro je prilično osiromašen.

Mladi Flečer je obrazovan na Kembridžu. Kao pisac - i kao čovek - bio je u veoma bliskoj vezi sa Fransisom Bomontom, s kojim je imao neobičan odnos. Od 1607. do 1613. bili su bukvalno nerazdvojni. Spavali su u istom krevetu, delili istu ljubavnicu pa se čak i odevali identično, kako tvrdi Džon Obri. U ovom periodu zajednički su napisali desetak komada, među njima *The Maid's Tragedy* (*Sluškinjina tragedija*) i veoma uspešnu *A King and No King* (*Kralj i onaj koji nije kralj*). Partnerstvo je naglo prekinuto kada se Bomont iznenada oženio. Flečer je nastavio da saraduje s mnogim drugim piscima, pre svega Filipom Masindžerom i Vilijamom Roulijem.

O Šekpirovom i Flečerovom odnosu ništa se ne zna. Moguće je da su radili zasebno, ili da je Flečer dobio nezavršene rukopise da ih dovrši pošto se Šekspir povukao. Vels, međutim, smatra da glatki tok drama nagoveštava da su blisko saradivali.

Drama *Dva plemenita rođaka*, mada je skoro sigurno izvedena za Šekspirovog života, nije bila poznata pre 1634, kad je objavljena sa

naslovnom stranom na kojoj se kao autori navode Flečer i Šekspir. *Henri VIII* i *Kardenio* takođe se navode kao zajednička dela. *Kardenio* je zasnovan na jednom liku iz Don Kihota i čini se da nikada nije objavljen, mada je registrovan za objavljivanje 1653. kao komad „gospodina Flečera i Šekspira“. Smatra se da je rukopis ovog komada čuvan u muzeju u Kovent gardenu u Londonu, ali je nažalost čitav muzej izgoreo 1808, a sa njim i rukopis. Flečer je umro 1625, od kuge, i sahranjen je - bukvalno - sa piscem i svojim nekadašnjim saradnikom Masindžerom. Danas leže u katedrali u Sadarku, pored groba Šekspirovog mlađeg brata Edmunda.

Šekspir je možda pisao u saradnji i mnogo ranije, dramu *Edvard III*, anonimno objavljenu 1596. Neki stručnjaci smatraju da je bar deo ovog komada napisao on, mada je to pitanje veoma sporno. Dramu *Timon Atinjanin* verovatno je napisao s Tomasom Midltonom. Stenli Vels smatra da je mogući datum njenog nastanka 1605, mada naglašava da to nije nimalo izvesno. Džordž Pil se takođe često pominje kao mogući Šekspirov saradnik na *Timonu Atinjaninu*.

„U zrelijim godinama Šekspir je postao drugačiji pisac - još uvek briljantan, ali izazovniji“, rekao mi je Stenli prilikom jednog razgovora. „Jezik mu postaje jezgrovitiji i eliptičniji. Manje je vodio računa o željama i potrebama tradicionalne publike. Njegovi komadi postaju manje dramski, a više introvertni. Možda je pred kraj života pomalo izašao iz mode. Čak i danas, njegovi kasniji komadi - *Simbelin*, *Zimska bajka*, *Koriolan* - nisu toliko popularni kao oni nastali u srednjem periodu.“

Očigledno je pisao sporijim ritmom. Čini se da posle 1613. godine, kadaje Glob izgoreo, nije više napisao ništa. Ali je očigledno i dalje odlazio u London. Godine 1613. kupio je kuću u Blekfrajarsu u koju je uložio znatnih sto četrdeset funti, očigledno kao investiciju. Zanimljivo je da je ovu kupovinu bespotrebno zakomplikovao hipotekom koja je podrazumevala nadzor trojice poverenika - njegovog kolege Džona Hemingsa, prijatelja Tomasa Poupa i Vilijama Džonsona, vlasnika čuvene taverne *Sirena* (ovo je naime, bez obzira na legendu, jedina poznata Šekspirova veza s tom čuvenom tavernom). Posledica ovakve kupovine jeste i to što je time sprečeno da Šekspirova udovica Ana nasledi kuću posle njegove

smrti. Umesto nje, nasledili su je poverenici. Zašto je Šekspir tako želeo, kao i obično, možemo samo da nagađamo.

Osmo poglavlje Smrt

Krajem marta 1616. Vilijam Šekspir je donekle izmenio svoj testament. Primamljivo zvuči pretpostavka da je bio bolestan i možda na umoru. Svakako se čini da nije bio sasvim pri sebi. Potpisivao se drhtavom rukom a testament odaje utisak pometenosti: očigledno nije mogao da se seti imena svog zeta Tomasa Harta ni jednog od Hartovih sinova - mada je podjednako čudno i to da niko od pet prisutnih svedoka nije znao te pojedinosti. Zašto je, kad smo već kod toga, Šekspiru trebalo pet svedoka, takođe ostaje tajna. Uobičajena su bila dva.

To razdoblje Šekspirovog života bilo je ispunjeno nemilim događajima. Mesec dana ranije njegova kćerka Džudit udala se za mesnog trgovca vinom sumnjivog karaktera po imenu Tomas Kvini. Džuditi je tada bila trideset jedna godina i njeni bračni izgledi su po svemu sudeći brzo kopneli. U svakom slučaju, čini se da je napravila loš izbor, jer je samo mesec dana posle njihovog venčanja Kvini platio kaznu od pet šilinga zbog preljubničkog odnosa sa izvesnom Margaretom Viler - što je svakako predstavljalo veliko poniženje za njegovu nevestu i njenu porodicu. Što je bilo još gore, gospođa Viler je umrla rađajući Kvinijevo dete, te je posle skandala usledila i tragedija.

Kao da sve to nije bilo dovoljno, sedamnaestog aprila Vilov zet Hart, šeširdžija, umro je ostavljajući obudovelu Vilovu sestru Džoan. Šest dana kasnije i sam Vilijam Šekspir umro je od nepoznatih uzroka. Gorih mesec dana u životu jedne porodice teško bi se moglo zamisliti.

Šekspirov testament danas se čuva u jednoj kutiji u posebnoj, zaključanoj prostoriji Britanskog nacionalnog arhiva u Kjuu, u Londonu. Napisan je na tri stranice pergamenta različitih veličina i na njemu se nalaze tri od šest Šekspirovih poznatih potpisa, po jedan na svakoj strani. Reč je o izuzetno suvoparnom dokumentu, „apsolutno lišenom i najmanjih tragova Duha koji je Nadahnuo Našeg velikog Pesnika“, napisao je velečasni Džozef Grin iz Stratforda, antikvar koji je 1747. otkrio testament i koji je bio iskreno razočaran njegovom banalnošću.

Šekspir je za sobom ostavio trista pedeset funti u gotovini, četiri kuće sa celokupnim nameštajem i veliko imanje - u ukupnoj vrednosti, kako se procenjuje, od tek nešto manje od hiljadu funti - znatan i pristojan imetak, premda nipošto basnoslovan. Odredbe njegovog testamenta bile su uglavnom vrlo jednostavne: sestri je ostavio dvadeset funti gotovine i porodičnu kuću u Ulici Henli na korišćenje do kraja njenog života; svakom od njeno troje dece (takođe i onome čijeg imena nije mogao da se seti) ostavio je po dvadeset pet funti. Džoani je takode ostavio i svoju odeću. Mada je odeća imala izvesnu vrednost bilo je, po mišljenju Dejvida Tomasa, veoma neobično ostavljati je osobi suprotnog pola.

Verovatno Šekspir nije mogao da se seti nikog drugog ko bi želeo da je nasledi.

Čuvena odredba ovog testamenta zapisana je na trećoj strani, gde se među originalnim redovima teksta nalazi i jedan umetnuti u kojem se kratko kaže: „Svojoj ženi ostavljam svoju postelju drugu po vrednosti, sa opremom“ (to jest, posteljinom). Sem toga, Šekspirova supruga se u testamentu ne pominje. Naučnici su dugo raspravljali o tome šta se iz toga može zaključiti o njihovom odnosu.

Kreveti i posteljina bili su u to vreme vredni predmeti i često su se pominjali u testamentima. Ponekad se tvrdi da je druga po vrednosti postelja bila njihova bračna postelja - pošto je prva bila rezervisana za važne goste - i stoga povezana s nežnim sećanjima. Ali Tomas kaže da to ne zvuči uverljivo, jer su muževi praktično uvek ostavljali najbolju postelju supruzi ili najstarijem sinu. Druga postelja po vrednosti, veruje on, neizbežno je značila ponižavajuću zaostavštinu. Neki ističu da bi kao udovica Ana automatski dobila trećinu Šekspirovog imetka, te stoga nije bilo neophodno da je on posebno pominje u testamentu. Međutim, čak i kada se to uzme u obzir, veoma je neobično da se supruga pominje tako šturo, i to u naknadno umetnutoj rečenici.

Tomasova koleginica Džejn Koks, koja je sad u penziji, otkrila je radeći studiju o testamentima iz šesnaestog veka da su u njima muževi tipično beležili nežnosti o svojim suprugama - to su uradili i Kondel, Hemings i Ogastin Filips - i često im ostavljali neku posebnu uspomenu. Šekspir nije učinio ni jedno ni drugo, ali kako primećuje Semjuel Šenbaum, on „s nežnošću ne pominje ni druge članove

porodice“. Što se tiče Ane, Tomas smatra da je možda bila mentalno onesposobljena. Međutim, moguće je i da je on jednostavno bio suviše bolestan da bi ikoga posebno pominjao. Tomas misli da je moguće da su Šekspirovi potpisi na testamentu falsifikovani - verovatno ne s lošom namerom, već jednostavno zato što je on bio suviše bolestan da se sam lati pera. Ako ovi potpisi nisu originalni, to bi bilo veliko razočarenje za istoričare, jer oni čine polovinu od Šekspirovih šest sačuvanih potpisa.

Deset funti je ostavio stratfordskoj sirotinji, što se ponekad smatra pomalo škrtim, ali zapravo je, prema Tomasu, sasvim velikodušno. Uobičajenija suma za čoveka na njegovom položaju iznosila je dve funte. Takođe je ostavio dvadeset šilinga svom kumčetu i manje sume raznim prijateljima, između ostalog i (u još jednom umetnutom dodatku) po dvadeset šest šilinga Hemingsu, Kondelu i Ričardu Berbidžu, da kupe sebi prstenje za uspomenu - takođe uobičajen gest. Ostatak imovine ostavio je svojim dvema kćerkama, uglavnom Suzani.

Osim druge postelje po vrednosti i odeće koju je ostavio Džoani, pominju se samo još dve lične stvari - pozlaćena srebrna zdela i ceremonijalni mač. Zdelu je dobila Džudit. Ona danas najverovatnije, neprepoznatljiva, čuči u nekom seoskom kredencu; takve stvari obično se ne bacaju. Mač je ostavio prijatelju iz Stratforda Tomasu Kombu; potonja sudbina mača takođe je nepoznata. Obično se pretpostavlja da je Šekspirov udeo u pozorištima Glob i Blekfrajars već bio prodat, jer se u testamentu ne pominje. Kompletan inventar njegovog imetka, gde bi bile pobrojane knjige i drugi predmeti od istorijske vrednosti, verovatno bi bio poslat u London, gde je najverovatnije nestao u Velikom požaru 1666. O njemu se ništa ne zna.

* * *

Šekspirova žena umrla je avgusta 1623, uoči objavljivanja Prvog folija, a kćerka Suzana poživela je do 1649, kada je umrla u šezdeset šestoj godini. Mlađa kćerka, Džudit, živela je do 1662. i umrla sa sedamdeset i sedam godina. Imala je troje dece, među njima i sina po imenu Šekspir, ali su svi umrli pre nje i bez potomaka. „Džudit je predstavljala sjajnu mogućnost“, kaže Stenli Vels. „Da ju

je iko od Šekspirovih prvih biografa potražio, mogla im je reći štošta što bismo sad veoma rado znali. Međutim, čini se da se niko nije potrudio da porazgovara s njom.“ Šekspirova unuka Elizabeta, koja je takođe mogla rasvetliti mnoge šekspirovske tajne, poživila je do 1670. Dva puta se udavala ali nije imala dece, te je s njom Šekspirova loza izumrla.

Pozorišta su u godinama posle Šekspirove smrti doživela još veći procvat nego za njegovog života. Godine 1632. u Londonu i okolini bilo ih je čak sedamnaest. Zlatne godine, međutim, nisu potrajale. Pošto su 1642. puritanci zatvorili pozorišta, preostalo ih je samo šest - tri amfiteatra i tri dvorane. Pozorišta više nikada neće privući tako šaroliku publiku, niti predstavljati tako univerzalan vid zabave.

I Šekspirova dela mogla su lako biti izgubljena da nije bilo junačkih napora njegovih bliskih prijatelja i kolega Džona Hemingsa i Henrija Kondela, koji su sedam godina posle njegove smrti objavili folio izdanje njegovih sabranih dela. Tada se u štampi prvi put našlo osamnaest Šekspirovih drama: *Magbet*, *Bura*, *Julije Cezar*, *Dva viteza iz Verone*, *Mera za meru*, *Komedija pometnji*, *Kako vam drago*, *Ukročena goropad*, *Kralj Dion*, *Sveje dobro što se dobro svrši*, *Bogojavljenjska noć*, *Zimska bajka*, *Henri VI, prvi deo*, *Henri VIII*, *Koriolan*, *Simbelin*, *Timon Atinjanin* i *Antonije i Kleopatra*. Da Hemings i Kondel to nisu uradili, verovatno bi sva ova dela bila izgubljena. To je pravi podvig.

Hemings i Kondel bili su poslednji prvobitni članovi Družine lorda komornika. Kao i o gotovo svim ostalim likovima ove priče, i o njima znamo veoma malo. Hemings (Kermod njegovo ime piše *Heminge*, a ostali *Heming* ili *Heminges*)⁸⁶ bio je poslovni menadžer družine, ali takode i nekadašnji glumac i, bar prema predanju, prvi je glumio Falstafa - mada takođe kažu i da je zamuckivao, što je „nezgodna mana za jednog glumca“, kako primećuje Vels. U svom testamentu sebe je proglasio za „londonskog građanina i bakalina“. Bakalin je u Šekspirovo vreme bio trgovac naveliko, a ne neko ko prodaje bakaluk u prodavnici (razmišljajte o reči *gross*, ne *ogroceries*).⁸⁷ U svakom slučaju, to je značilo samo da pripada bakalinskom esnafu, a ne i da se aktivno bavi tim poslom. Imao je trinaestoro, možda čak i četrnaestoro dece sa ženom Rebekom, udovicom glumca Vilijama Nela, posle čijeg je ubistva u Tejmu 1587, prisetimo se, ostalo

upražnjeno mesto u Kraljičinoj družini, koje neki stručnjaci zdušno popunjavaju Vilijamom Šekspirom.

Kondel (ponekad i *Cundell*, kao u njegovom testamentu)⁸⁸ bio je glumac očigledno veoma cenjen kao komičar. Poput Šekspira, i on je mudro ulagao novac i postao dovoljno bogat da se nazove „gospodinom“ ne strahujući da će to neko poreći, kao i da poseduje kuću na selu, u tadašnjem Fulamu, izvan Londona. Testamentom je ostavio Hemingsu velikodušnih pet funti - znatno više nego što je Šekspir u svom testamentu ostavio Hemingsu, Kondelu i Berbidžu zajedno. Kondel je imao devetoro dece. On i Hemings živeli su kao susedi u parohiji Sent Meri Oldermanberi, u okviru gradskih zidina, čitavih trideset dve godine.

Posle Šekspirove smrti, njih dvojica su zajednički počeli da sakupljaju njegova dela - što nije bio nimalo lak zadatak. Sigurno su bili nadahnuti primerom Bena Džonsona koji je u godini Šekspirove smrti, 1616, izdao lepo opremljen folio sopstvenih dela - svakako tašt i odvažan poduhvat, pošto drame obično nisu smatrane vrednim da budu tako raskošno ovekovene. Džonson je pomalo nadmeno naslovio knjigu „Dela“, izazvavši jednog duhovitog posmatrača da se zapita shvata li Džonson razliku između dela i drame.

Ne znamo koliko je pripremanje tog izdanja trajalo, ali je u jesen 1623, kada je knjigabila spremna za objavljivanje, Šekspir već sedam godina bio mrtav. Zvanični naslov ove knjige glasio je *Mr. William Shakespeare's Comedies, Histories and Tragedies*, ali je u čitavom svetu još od tada - pa, gotovo još od tada - postala poznata kao Prvi folio.⁸⁹

Objavili su ga Edvard Blaunt i tandem sastavljen od oca i sina, Vilijama i Ajzaka Džagarda - neobičan izbor, pošto je Džagard stariji ranije objavio knjigu pesama *Zaljubljeni poklonik* na čijoj se naslovnoj strani nalazi ime Vilijama Šekspira, mada su jedini Šekspirovi stihovi koji se u njoj nalaze tri pesme u celini preuzete iz drame *Nenagrađeni ljubavni trud*, što nagoveštava da ovaj poduhvat možda nije bio autorizovan i stoga je možda bio protivan Šekspirovoj volji. U svakom slučaju, u vreme objavljivanja Prvog folija Vilijam Džagard bio je toliko bolestan da gotovo sigurno nije ni učestvovao u štampanju knjige.

Objavljivanje knjige nije bilo mala stvar. Folio knjige bile su velike i skupe, te je Prvi folio veoma ambiciozno prodavan po ceni od jedne funte (za izdanje u kožnom povezu; primerci bez poveza bili su nešto jeftiniji). Radi poređenja, primerak knjige soneta koštao je samo pet penija - odnosno, jednu četrdeset osminu cene folija. Uprkos tome, Prvi folio se dobro prodavao te je usledilo drugo, treće i četvrto izdanje, 1632, 1663-64. i 1685.

Ideja Prvog folija nije bila samo da se objave drame koje nikada ranije nisu štampane, već i da se koriguju i srede one koje su se pojavile u iskvarenim ili nemarno odštampanim verzijama. Hemings i Kondel su imali tu veliku prednost da su radili sa Šekspirovom tokom čitave njegove karijere i bili su veoma dobro upoznati s njegovim delima. Imali su na raspolaganju i dosta pomoćnog materijala - pozorišne knjige, „*foul papers*“ (kako su nazivani grubi nacrti ili originalne kopije) napisane Šekspirovom rukom i tekstove drama koji su pripadali družini - a koji su sada svi izgubljeni.

Pre Prvog folija Šekspirove drame bile su štampane samo u jeftinim kvarto izdanjima izuzetno šarolikog kvaliteta - dvanaest ovih kvarto izdanja tradicionalno se smatra „dobrim“, a devet „lošim“. Dobra kvarto izdanja očigledno su zasnovana na uglavnom vernim kopijama dramskih tekstova; za loša se misli da uglavnom predstavljaju „rekonstrukcije po sećanju“ - to jest, verzije zapisane po sećanju (često vrlo lošem, kako se čini) glumaca ili pak pisara koji su odlazili na predstave i zapisivali ih kako su znali i umeli. Loši kvarto tekstovi umeju zaista da paraju uši. Evo jednog primera Hamletovog solilokvija iz lošeg kvarta:

*Biti, il' ne biti, da, u tom'je stvar,
Umreti, spavati, je li to sve? Da, sve.:
Ne, spavati, sanjati, da, tako to ide,
Jer u tom snu samrtnom kad se probudimo,
I pred sudiju večnoga stanemo,
Odakle se nijedan putnik vratio nije...*

Hemings i Kondel ponosno tvrde da su skupili sve te -„kojekakve ukradene i krišom zapisane primerke, osakaćene prevarama i krađama pogubnih varalica“, kako su napisali u svom predgovoru - i prilježno vratili Šekspirove drame u „verno prvobitno“ stanje. Drame

su sad bile, po njihovim neobičnim rečima, „izlečene i isceljenih udova“ - bar su se tako oni hvalili. Zapravo je, međutim, Prvi folio bio izrazito hirovito izdanje.

Čak i neukom oku primetne su njegove tipografske osobenosti. Zalutale reči nalaze se na čudnim mestima - krupno i upadljivo suvišno „THE“ stoji pri dnu 38. stranice, na primer - brojevi strana su sumanuto nedosledni i ima mnogo uočljivih štamparskih grešaka. U jednom delu, strane 81. i 82. pojavljuju se dvaput, ali strana 77-78, 101-108 i 157-256 uopšte nema. U drami *Mnogo vike ni oko čega*, ispred stihova koje izgovaraju Buca i Prca odjednom prestaju da se pojavljuju imena likova, a umesto njih stoje „Vil“ i „Richard“, imena glumaca koji su igrali u prvobitnoj postavci - razumljiv propust u vreme izvođenja drame, ali teško da svedoči o uredničkoj marljivosti u trenutku kad je drama godinama kasnije štampana.

Drame su ponegde podeljene na činove i scene, ponegde ne; u *Hamletu* podela činova na scene prestaje negde na polovini. Spisak lica ponekad se nalazi na početku drame, ponekad na kraju, a ponegde ga uopšte nema. Scenska uputstva su ponegde opširna, dok ih na drugim mestima uopšte nema. Ispred ključnog stiha u dijalogu iz *Kralja Lira* stoji skraćeno ime lika, „Kor.“, ali je nemoguće odrediti da li se to „Kor.“ odnosi na Kornvola ili na Kordeliju. I jedno i drugo je moguće, ali svaka mogućnost daje drugačiji ton drami. To pitanje je oduvek mučilo režisere.

Međutim, sve su to, mora se priznati, tričavi prigovori kada se prisetimo šta se inače moglo dogoditi. „Bez Folija“, napisao je Entoni Džejms Vest, „Šekspirove istorijske drame ne bi imale ni početak ni kraj, njegov jedini komad iz rimske istorije bio bi *Tit Andronik*, a postojale bi samo tri, umesto četiri 'velike tragedije'.⁹⁰ Bez tih osamnaest komada, Šekspir ne bi bio najveći dramatičar, kao što je danas.“

Hemings i Kondel su van svake sumnje najveći književni junaci svih vremena. To zaista vredi ponoviti: iz Šekspirovog doba sačuvano je svega oko dvesta trideset drama, od čega Prvi folio čini otprilike petnaest procenata, tako da su Hemings i Kondel ne samo sačuvali čovečanstvu polovinu drama Vilijama Šekspira, već i znatan udeo svih elizabetanskih i jakobinskih drama.

Drame su svrstane u komedije, istorije i tragedije. *Bura*, jedan od Šekspirovih poslednjih komada, predstavljena je prva, verovatno zbog toga što je bila relativno nova. *Timon Atinjanin* odštampan je kao nezavršeni nacrt (ili pak završeni komad koji pati od „izrazite nekoherencije“, po rečima Stenlija Velsa). *Perikia* uopšte nema - i on neće biti uključen u folio izdanje narednih četrdeset godina, možda zato što je napisan u saradnji s drugim piscem. Iz istog razloga, verovatno, Hemings i Kondel su izostavili i *Dva plemenita rođaka* i *Kardenija*, što je zaista šteta, jer je ovaj drugi komad danas izgubljen.

Umalo su izostavili i *Troila i Kresidu*, ali su ih u poslednjem trenutku uvrstili u zbirku. Ne zna se šta je bio razlog te neodlučnosti. Nesentimentalno su sredili sve naslove istorijskih drama, prikačivši im opisne naslove koji su im oduzeli svu poetičnost. U Šekspirovo vreme nije postojao *Henri VI, drugi deo*, već *Prvi deo sukoba između dve slavne kuće Jorka i Lankastera*, dok se *Henri VI, treći deo* zvao *Istinska tragedija Ričarda, vojvode od Jorka, i dobrog kralja Henrija Šestog* - što, po rečima Gerija Tejlora, zvuči „zanimljivije, jasnije i rečitije“.

Uprkos raznim osobenostima i nedoslednostima, Hemings i Kondel su se, a za to im pripadaju večne zasluge, zaista potrudili, bar u velikoj većini slučajeva, da predstave najpotpuniju i najtačniju moguću verziju teksta. *Ričard II* je, na primer, štampan uglavnom iz pouzdanog kvarto izdanja, ali uz dodatni sto pedeset i jedan stih brižljivo prenesen iz drugog, lošijeg kvarta i pozorišnih tekstova, a na sličan način su u Prvom foliju upotpunjene i druge drame.

„Kod nekih tekstova su se izuzetno potrudili“, tvrdi Stenli Vels. „U *Troilu i Kresidi* ima prosečno osamnaest izmena po strani - što je ogroman broj. Kod drugih tekstova bili su daleko manje pažljivi.“

Zbog čega su bili tako nedosledni - ovde prilježni, tamo nemarni - još jedno je pitanje na koje niko ne ume da odgovori. Zašto Šekspir nije za života objavio svoje drame, takođe je pitanje na koje nije lako dati odgovor. Često se tvrdi da je u njegovo vreme drama pripadala družini a ne piscu, i da stoga on nije imao pravo da je koristi. To je bez sumnje istina, ali Šekspirov blizak odnos s kolegama svakako znači da bi njegove želje bile uslišene da je poželeo da objavi verni zapis svojih dela, naročito s obzirom na to da su mnoga od njih već

postojala u nelegalnim izdanjima. Pa ipak, ništa od dokaza koje posedujemo ne nagoveštava da se Šekspir posebno zanimao za svoja dela pošto bi jednom bila izvedena u pozorištu.

To je neobično, jer imamo razloga da verujemo (ili barem da podozrevamo) da su neki od njegovih komada možda pisani ne samo za pozorišno izvođenje, već i za čitanje. Posebno su četiri drame - *Hamlet*, *Troil i Kresida*, *Ričard III* i *Koriolan* - bile izuzetno dugačke, sa po tri hiljade dvesta i više stihova, i verovatno retko ili nikada izvođene u celosti. Sumnja se da su dodatni delovi teksta predstavljali svojevrsni dodatak namenjen onima koji su želeli da ih čitaju kod kuće. Šekspirov savremenik Džon Vebster u predgovoru za *Vojvotkinju od Malfija* primećuje da je u tekstu ostavio veći deo originalnog materijala koji nije izvođen na sceni, u korist svoje čitalačke publike. Možda je isto činio i Šekspir.

Nije sasvim tačno da Prvi folio predstavlja konačnu verziju svakog teksta. Neka kvarto izdanja, podrazumevajući tu i ona loša, ponekad sadrže kasnije popravke i doterivanja ili, nešto ređe, nude jasniji tekst na mestima gde je verzija iz Folija nejasna ili neodređena. Čak i najgori kvarto može da posluži kao korisna osnova za poređenja između različitih verzija teksta. Gvin Blejkmor Evans navodi stih iz *Kralja Lira* koji je u različitim ranijim izdanjima navođen kao „*My Foole usurps my body*“, „*My foote usurps my body*“ i „*My foote usurps my head*“ (a jedino što zapravo ima smisla jeste verzija „*A fool usurps my bed*“).⁹¹ Kvarto verzije takode često sadrže i opširnija scenska uputstva, zbog čega su veoma korisna i naučnicima i režiserima.

Ponekad su razlike između kvarto i folio izdanja takve da je nemoguće razrešiti ih ili utvrditi koju bi verziju Šekspir, u krajnjem slučaju, radije odabrao. Najpoznatiji primer je *Hamlet*, koji postoji u tri verzije: „loše“ kvarto izdanje iz 1603. sa 2200 stihova, mnogo bolji kvarto iz 1604. sa 3800 stihova, i folio verzija iz 1623, sa 3570 stihova. Imamo razloga da verujemo da od te tri verzije „loš“ prvi kvarto zapravo najpribližnije predstavlja dramu onakvu kakva je izvođena u pozorištu. Svakako je kraća od ostalih. Štaviše, kako ističe En Tompson s Kraljevskog koledža u Londonu, u njoj je Hamletov čuveni solilokvij postavljen na drugačije, bolje mesto, kada razmišljanja o samoubistvu deluju umesnije i primerenije.

Još je problematičniji *Kralj Lir*, kod koga kvarto izdanje ima tri stotine stihova i čitavu scenu koje nema u Prvom foliju, dok ova druga verzija ima stotinak stihova kojih nema u kvartu. Te dve verzije pripisuju određene odlomke različitim likovima, menjajući time karakter tri središnja lika - Vojvode od Olbenija, Edgara i Grofa od Kenta - a kvarto nudi i materijalno drugačiji završetak. Razlike su takve da su izdavači oksfordskog izdanja Šekspira uneli oba u sabrana dela, sa obrazloženjem da to nisu toliko dve verzije istog komada koliko dva različita komada. Slično tome, i verzije *Otela* se razlikuju u više od stotinu stihova u kvarto i Prvom folio izdanju, ali što je još važnije, dve verzije imaju stotine različitih reči, što ukazuje na opsežniju kasniju reviziju.

Niko ne zna koliko je primeraka Prvog folija odštampano. Procene se uglavnom kreću oko hiljadu primeraka, ali to je zaista puko nagađanje. Piter Blajni, vrhunski stručnjak za Prvi folio, smatra da ih je verovatno bilo manje. „Činjenica da je knjiga ponovo štampana posle samo devet godina“, piše Blajni, „nagoveštava relativno mali tiraž - verovatno ne više od sedamsto pedeset primeraka, a možda i manje.“ Od tog prvog tiraža sačuvano je, u celosti ili delimično, tri stotine komada - izuzetno veliki procenat.

Današnja velika riznica primeraka Prvog folija nalazi se u skromnoj zgradi u ljupkoj ulici u blizini Kapitola u Vašingtonu - Foldžerovoj Šekspirovoj biblioteci. Ime je dobila po Henriju Kleju Foldžeru, koji je bio predsednik *Standard oila* (i nešto manje značajan član porodice čuvene po kafi), koji je počeo da skuplja primerke Prvog folija početkom dvadesetog veka, kada su se još mogli kupiti srazmerno jeftino od osiromašenih plemića i finansijski propalih ustanova.

Kao što to već ponekad biva sa strastvenim kolekcionarima, Foldžerovi apetiti su vremenom rasli, te je počeo da skuplja ne samo Šekspirova i dela o Šekspiru, već i dela ljudi ili o ljudima koji su voleli Šekspira, tako da njegova zbirka ne sadrži samo mnoštvo dragocenog materijala o Šekspiru već i neke neočekivane kuriozitet: rukom Tomasa de Kvinsija zapisanu belešku o tome kako se pravi zobena kaša, na primer. Foldžer nije doživeo da vidi biblioteku koja nosi njegovo ime. Umro je od iznenadnog srčanog napada, 1930, dve nedelje posle polaganja kamena-temeljca.

Zbirka se danas sastoji od 350.000 knjiga i drugih predmeta, ali njen suštinski deo čini zbirka Prvih folija. U Foldžerovoj biblioteci ima ih više nego i u jednoj drugoj svetskoj ustanovi - mada, začudo, niko ne ume da kaže tačan broj.

„Zapravo nije lako proceniti šta je Prvi folio a šta nije, jer većina Folija više nisu sasvim izvorni, a mali broj je celovit“, rekla mi je kustos Džordžijana Zigler prilikom moje posete biblioteci u leto 2005. „Počev od kasnog osamnaestog veka postalo je uobičajeno popunjavati nekompletne primerke ubacivanjem strana preuzetih iz drugih, ponekad u veoma radikalnoj meri. Primerak 66 u našoj kolekciji sadrži oko šezdeset posto preuzetih delova iz drugih kopija. Tri naša 'fragmenta' Prvog folija zapravo su celovitija od njega.“ „Obično kažemo“, dodaje njena koleginica Rejčel Doget, „da imamo približno jednu trećinu sačuvanih Prvih folija.“ Uobičajeno se smatra da Foldžerova biblioteka ima sedamdeset devet kompletnih Prvih folija i delove nekolicine drugih, mada je u stvari samo trinaest od sedamdeset devet „kompletnih“ primeraka zaista kompletno. Piter Blajni, međutim, veruje da Foldžerova biblioteka može s pravom da tvrdi kako poseduje osamdeset dva celovita primerka. To je, zapravo, umnogome semantičko pitanje.

Ziglerova i Dogetova odvele su me do dobro obezbeđene prostorije bez prozora, u podrumu, gde se čuvaju najvažniji i najređi primerci iz Foldžerove kolekcije. Prostorija je rashlađena, jarko osvetljena i deluje pomalo antiseptično. Da sam imao povez na očima, verovatno bih pomislio da se nalazim na mestu gde se vrše autopsije. Umesto toga, ugledao sam nizove modernih polica na kojima se nalazi ogroman broj veoma starih knjiga. Primerci Prvog folija ležali su položeni postrance na dvanaest plitkih polica uz zid pozadi. Njihove dimenzije su približno četrdeset pet puta trideset pet centimetara, slično veličini tomova *Enciklopedije Britanike*.

Vredi se osvrnuti na to kako su ove knjige nastajale u prvim danima štampanja knjiga. Zamislite uobičajenu čestitku kod koje je jedan komad hartije presavijen napola, čime se dobijaju četiri zasebne površine - prednja, unutrašnja leva, unutrašnja desna i zadnja. Ubacite još dve na isti način presavijene čestitke u prvu i dobićete knjižicu od dvanaest strana koja se obično naziva tabak - to je otprilike polovina dužine dramskog komada, ili približno količina

teksta sa kojom je obično radila štamparija. Sa stanovišta štampara teškoća je u tome što, da bi stranice imale pravilan redosled kada se spoje, moraju uglavnom biti štampane preko reda. Spoljašnji list tabaka, na primer, imaće strane broj 1 i 2 na listu s leve strane, ali stranice 11 i 12 sa desne strane. Samo će dve srednje unutrašnje strane tabaka (stranice 6 i 7) zapravo biti štampane jedna za drugom. Sve ostale za susedne strane imaju bar po neku stranicu koja zapravo ne sledi po redosledu.

To je značilo da je pri štampanju knjiga trebalo unapred odrediti koji će se deo teksta pojaviti na svakoj od tih dvanaest stranica. Taj proces je bio poznat kao slaganje, a kada bi se u njemu dogodila neka greška, što se veoma često dešavalo, slovoslagači su morali da se dovijaju da bi redovi i stranice završili na pravom mestu. Ponekad su morali tu i tamo nešto da skrate - da, na primer, upotrebe „ye“ umesto „the“ - međutim, povremeno su bile neophodne i radikalnije mere. Ponekad su izbacivani i čitavi redovi.

Primerci Prvog folija štampani su u tri različite štamparije, a u svakoj su radile ekipe štampara različite spretnosti, iskustva i prilježnosti, što je prirodno uslovalo razlike od jednog primerka do drugog. Ako bi se greška uočila prilikom štampanja stranice, što se često dešavalo, bila bi ispravljena u toku rada. Niz ispravki bi tako doveo do osobenih razlika kod gotovo svakog primerka. Štampari su u Šekspirovo doba (a, kad smo već kod toga, i mnogo kasnije) bili poznati po tvrdoglavosti i svojeglavosti i retko kad su se ustručavali da unose izmene po sopstvenom nahođenju. Po sačuvanim rukopisima poznato je da su, kad je Ričard Fild objavljivao knjigu pesnika Džona Haringtona, njegovi slovoslagači uneli više od hiljadu izmena u načinu pisanja i samim frazama.

Pored svih namernih izmena u toku štampanja, postoje takođe i mnoge sitne razlike u kvalitetu različitih delova štampe, naročito iz različitih slovnika. Uzimajući sve to u obzir, Čarlton Hinman je oko 1950. izvršio mikroskopsku analizu pedeset pet Foldžerovih Prvih folija, koristeći specijalno povećalo koje je sam konstruisao. Kao rezultat njegovog rada nastalo je delo pod naslovom *The Printing and Proof-Reading of the First Folio of Shakespeare* (1963), jedno od najneobičnijih književnoistraživačkih dela prošloga veka.

Pažljivim proučavanjem i upoređivanjem pojedinačnih štamparskih rešenja i mikroskopskih grešaka na pojedinim slovima u svakom od pedeset i pet primeraka, Hinman je uspeo da ustanovi koji je slovoslagač radio na kom delu teksta. Konačno je identifikovao devet različitih slovoslagača koji su radili na štampanju Prvog folija i nazvao ih A, B, C, D i tako dalje.

Mada je u radu učestvovalo devet različitih ruku, njihov doprinos je očigledno bio vrlo neujednačen: samo je radnik B odgovoran za gotovo polovinu objavljenog teksta. Moguće je da je jedan od tih slovoslagača bio izvesni Džon Šekspir, koji je u prethodnoj deceniji šegrtovao kod Džagarda. Ako je tako, njegova veza s ovim poduhvatom sasvim je slučajna; nije poznato da je imao ikakve veze s Vilijamom Šekspirovom. Ironijom sudbine, slovoslagač čiji se identitet može utvrditi s najvećom tačnošću - jedan mladić iz Harslija u Hempširu, po imenu Džon Lison, kojeg je Hinman nazvao radnikom E - bio je daleko najgori. On je bio šegrt - i to, kako bi se reklo po kvalitetu njegovog rada, ne naročito nadaren.

Uz mnogo šta drugo, Hinman je ustanovio da ne postoje dva potpuno ista primerka Prvog folija. „Zaključak da se svaki primerak razlikuje od svakog drugog bio je neočekivan i očigledno je bilo potrebno dosta primeraka da bi se došlo do njega“, kaže Rejčel Doget s izrazom istinskog zadovoljstva. „Tako se Foldžerovo opsesivno sakupljanje Folija pokazalo kao zaista dragoceno za nauku.“

„Pomalo iznenađuje“, nastavlja Ziglerova, „što se tolika prašina podigla oko knjige koja zapravo nije bila naročito dobro odštampana.“ Da bi potkrepila svoje reči spušta na sto jedan primerak Prvog folija i pored njega primerak sabranih dela Bena Džonsona. Razlika u kvalitetu je upadljiva. U Šekspirovom Prvom foliju upadljivo je loše korišćenje mastila; mnogi odlomci su bleđi ili blago zamrljani.

„Hartija je ručno pravljen“, dodaje ona, „ali ipak osrednjeg kvaliteta.“ Nasuprot tome, Džonsonova knjiga je uzor prefinjenosti i urednosti. Divno je osmišljena, s dekorativnim slovima i štamparskim ukrasima, a u nju su unesene i mnoge korisne pojedinosti, kao što su datumi prvog izvođenja drama, kojih u Šekspirovom foliju nema.

* * *

U vreme Šekspirove smrti teško se moglo pretpostaviti da će on jednoga dana biti smatran najvećim engleskim dramskim piscem. Fransis Bomont, Džon Flečer i Ben Džonson bili su popularniji i ugledniji od njega. Prvi folio sadrži samo četiri poetske pohvale - izrazito skroman broj. Kada je 1643. godine umro danas nepoznati Vilijam Kartrajt, šezdesetak obožavatelja potrudilo se da napiše pesme njemu u čast. „Ugled je promenljiva kategorija“, uzdiše Šenbaum u svom delu *Documentary Life*.

To ne bi trebalo preterano da nas iznenadi. Savremeno doba je najčešće prilično nesposobno da proceni sopstvene vrednosti. Koliko bi ljudi danas glasalo za dodelu Nobelove nagrade za književnost Perl Bak, Henriku Pontopidanu, Rudolfu Ojkenu, Selmi Lagerlef ili mnogim drugima, čija slava će jedva potrajati do kraja veka u kome su živeli?

U svakom slučaju, Šekspir nije naročito oduševljavao publiku u doba restauracije i njegovi komadi su, ukoliko su uopšte izvođeni, redovno u velikoj meri adaptirani. Samo četiri decenije posle njegove smrti, Semjuel Pepis je rekao kako je drama *Romeo i Julija* „najgora koju je ikad u životu čuo“ - naime, sve dok nije pogledao predstavu *San letnje noći*, koji je smatrao „najbljutavijim i najglupljim komadom koji sam ikad u životu video“. Većini posmatrača su se ipak nešto više sviđali, ali u celini, publika je tada više volela složene zaplete i uzbudljive obrte u dramama Bomonta i Flečera, poput *Maid's Tragedy*, *A King and No King* i drugima, koje su danas uglavnom zaboravili svi osim teoretičara književnosti.

Šekspir nikad nije sasvim zaboravljen - kao što svedoče Drugo, Treće i Četvrto folio izdanje - ali nije ni toliko slavljeno kao danas. Posle njegove smrti neki komadi veoma dugo nisu izvođeni. *Kako vam drago* nije obnovljen sve do osamnaestog veka, drama *Troil i Kresida* morala je da čeka sve do 1898. da bi bila ponovo postavljena na scenu, u Nemačkoj, mada je Džon Drajden u međuvremenu bio tako ljubazan da svetu ponudi potpuno prerađenu verziju. Uradio je to jer je, kako sam objašnjava, veliki deo Šekspirovog teksta gramatički nepravilan, ponegde grub i u celini „tako preopterećen figurativnim izrazima da je izveštačen koliko i

nejasan“. Gotovo svi su se složili da je Drajdenova verzija, s podnaslovom *Prekasno otkrivena istina*, donela veliko poboljšanje. „Pronašao si blato i pretvorio ga u zlato“, oduševljavao se pesnik Ričard Djuk.

I poeme su, takođe, izašle iz mode. Soneti su „bili praktično zaboravljeni čitav vek i po“ po rečima V. H. Onda, a *Venera i Adonis* i *Otmica Lukrecije* takođe su bili gurnuti u zapećak sve dok ih nisu ponovo otkrili Semjuel Tejlor Kolridž i ostali romantičari početkom devetnaestog veka.

Šekspirov status se do te mere menjao da je vremenom svet počeo da zaboravlja šta je on tačno napisao. U Trećem foliju, objavljenom četrdeset godina posle prvog, našlo se šest drama koje zapravo nisu Šekspirove - *A Yorkshire Tragedy*, *The London Prodigal*, *Lochrine*, *Sir John Oldcastle*, *Thomas Lord Cromwell* i *The Puritan Widow* - mada je u njega konačno uvršten i *Perikle*, na veliku radost pozorišne publike jednako kao i naučnika. Ostale zbirke njegovih drama sadržale su i druga dela - *The Merry Devil of Edmonton*, *Mucedorus*, *Iphis and lanthe* i *The Birth of Merlin*. Bilo je potrebno gotovo dve stotine godina da se uglavnom razreše pitanja autorstva, a u nekim pojedinostima nisu raščišćena ni dan-danas.

Prošao je skoro čitav vek od smrti Vilijama Šekspira do prvih, makar i najuopštenijih pokušaja zapisivanja njegove biografije, pri čemu su mnoge pojedinosti iz njegovog života zauvek zaboravljene. Prva priča o Šekspirovom životu pojavila se 1709, kada je Nikolas Ro, engleski dvorski pesnik, i sam dramatičar, objavio skicu od četrdeset strana kao uvod u novo izdanje Šekspirovih sabranih dela u šest svezaka. Ona se uglavnom zasniva na legendama i predanjima i uglavnom je netačna. Šekspir je, po Roovim rečima, imao tri kćerke umesto dve, i napisao jednu dugu poemu, *Venera i Adonis*, budući da Ro očigledno nije znao za *Otmicu Lukrecije*. Rou dugujemo i privlačnu ali izmišljenu priču o Šekspiru kao lovokradici koji je uhvaćen prilikom lova na jelene u Šarlkotu.⁹² Kako je kasnije rekao proučavalac Edmond Maloun, od jedanaest činjenica koje je Ro izneo o Šekspirovom životu, osam je netačno.

Šekspiru nisu mnogo pomogli ni oni koji su nastojali da vaspostave njegovu slavu. Nastavljajući tradiciju koju je započeo Drajden pesnik Aleksandar Poup objavio je 1723. obimno izdanje Šekspirovih dela,

ali je u njemu slobodno obradio sve što mu se nije dopalo, a čega je bilo podosta. Izbacio je odlomke koje je smatrao nedostojnim (tvrdeći da su tvorevine glumaca, a ne samog Šekspira), zamenio arhaične reči koje nije razumeo modernim koje je znao, izbacio gotovo sve igre rečima i neprestano menjao izraze i metriku u skladu sa svojim nepokolebljivo probirljivim ukusom. Tamo gde, na primer, Šekspir kaže kako treba krenuti oružjem na more muka, Poup je reč *more* izmenio u *opsada*, da bi izbegao nejasnu metaforu.⁹³

Delom i kao odgovor na Poupove napore usmerene u pogrešnom pravcu, pojavila se čitava poplava novih izdanja i naučnih studija. Luis Teobald, ser Tomas Hanmer, Vilijam Vorbaton, Edvard Kejpel, Džordž Stivens i Semjuel Džonson napisali su sopstvena dela koja su, u celini, mnogo doprinela obnovi Šekspirovog ugleda.

Još je uticajni bio glumac i upravnik pozorišta Dejvid Gerik koji je u petoj deceniji osamnaestog veka započeo dugotrajan, strastven i unosan odnos sa Šekspirovim delima. Gerikove produkcije imale su svoje osobenosti. *Kralju Liru* je podario srećan kraj i bez oklevanja izbacio tri od pet činova *Zimske bajke* da bi radnja postala življa, mada ne i sasvim koherentna. Uprkos tim svojim hirovima, Gerik je izveo Šekspira na put koji se i dalje kreće uzlaznom linijom. Više nego iko drugi on je usmerio interesovanje turista ka Stratfordu -što je veoma uznemirilo velečasnog Fransisa Gastrela, vikara koji je u to vreme bio vlasnik Nju plejsa i kome su nasrtljivi turisti toliko dosadili da je 1759. srušio kuću, radije nego da vidi još neko ljubopitljivo lice na prozoru.

(Barem je Šekspirova rodna kuća izbegla sudbinu koju joj je bio namenio cirkuski impresario Fineas Tejlor Barnum koji je oko 1840. bio došao na ideju da je prebaci u Sjedinjene Države, postavi na točkove i pošalje na turneju po čitavoj zemlji - što je Britance toliko uznemirilo da su brzo prikupili novac da se kuća sačuva, kao muzej i svetilište.)

Može se reći da je povoljan odnos kritike prema Šekspirovim delima započeo od Vilijama Doda, koji je bio sveštenik i veoma učen - njegovo delo *Beauties of Shakespeare* (1752) ostalo je veoma uticajno čitav vek i po - ali i pomalo pustolovan čovek. Posle 1770. zapao je u dugove i bespravno pribavio četiri hiljade dvesta funti

krivotvoreći potpis lorda Česterfilda na jednoj menici. Zbog tih svojih prestupa završio je na vešalima - čime je započeo dugu tradiciju šekspirologa koji su bili barem pomalo ekscentrični, ako ne i istinski problematične ličnosti.

Prava nauka o Šekspiru počinje od Edmonda Malouna. Irski advokat Maloun bio je po mnogo čemu veliki naučnik, mada oduvek pomalo neobuzdan. Uskoro pošto je napunio dvadesetu, Maloun se 1763. preselio u London, gde se zainteresovao za sve što je povezano sa Šekspirovim životom i delom. Sprijateljio se s Džejsom Bosvelom i Semjuelom Džonsonom i uspeo da se umili svima onima koji su raspolagali korisnim dokumentima. Upravnik Dalvič koledža pozajmio mu je sve zapise Filipa Hensloua i Edvarda Alejna. Vikar iz Stratforda na Ejvonu dozvolio mu je da pozajmi parohijske registre. Džordž Stivens, još jedan izučavalac Šekspira, bio je tako oduševljen Malounom da mu je dao čitavu svoju zbirku starih drama. Uskoro potom, međutim, i njih dvojica su se gadno posvađali i do kraja svoje karijere Stivens jedva da je napisao išta što nije sadržalo, kako tvrdi *Dictionary of National Biography*, „mnogo uvredljivih primedbi na Malounov račun“.

Maloun je dao neprocenjiv doprinos nauci o Šekspiru. Pre nego što je on stupio na scenu, niko nije znao mnogo o najbližoj porodici Vilijama Šekspira. Problem je donekle bio i u tome što je u Stratfordu u dve poslednje decenije šesnaestog veka živeo još jedan Džon Šekspir, koji nije bio ni u kakvom srodstvu s Vilijamom, obućar koji se dva puta ženio i imao barem troje dece. Maloun je brižljivo istražio koji je Šekspir pripadao kojoj porodici - napor nesumnjivo trajne vrednosti za nauku - i još mnogo čime doprineo otkrivanju pojedinosti o Šekspirovom životu.

Ponesen ushićenjem zbog svojih izvanrednih detektivskih otkrića, Maloun je odlučio da razreši jedno još složenije pitanje te je posvetio godine rada svom *Pokušaju ustanovljenja redosleda kojim su napisane Šekspirove drame*.⁹⁴ Nažalost, njegova knjiga je sasvim pogrešna i usmerena u pogrešnom pravcu. Ko zna zašto, Maloun je zaključio da Hemingsu i Kondelu ne treba verovati i počeo da izbacuje drame šekspirovskog kanona - pre svega, *Timona Atinjanina* i sva tri dela *Henrija VI* - na osnovu tvrdnje da nisu naročito dobre i da mu se ne sviđaju. Približno u isto vreme uspeo je

da ubedi crkvene vlasti u Stratfordu da prekrene spomenbistu Vilijama Šekspira u crkvi Svetog trojstva, time praktično uklanjajući s nje sve korisne detalje, u pogrešnom uverenju da bista izvorno nije bila oslikana.

U međuvremenu, vlasti u Stratfordu i Dalviču postajale su sve nervoznije zbog Malounovog neobjašnjivog izbegavanja da vrati dokumente koje je pozajmio. Stratfordski vikar je morao da mu zapreti tužbom da bi povratio svoje parohijske registre. Vlasti iz Dalviča nisu morale da idu tako daleko ali su, kad su im dokumenti vraćeni, sa užasom otkrili da je Maloun isekao neke njihove delove da bi mogao da ih zadrži. „Jasno je“, napisao je Redžinald Fouks, „da su neki delovi teksta odstranjeni zbog toga što nose potpise dobro poznatih dramatičara“ - čin nečuvenog vandalizma, koji nimalo nije doprineo Malounovom ugledu.

Pa ipak, mora se priznati da je Maloun bio uzor uzdržanosti u poređenju s nekim drugima, na primer Džonom Pejnom Kolijerom, koji je takođe bio darovit naučnik, ali tako frustriran nemogućnošću da pronađe fizičke dokaze u vezi sa Šekspirovim životom da je počeo sam da ih krivotvori da bi potkrepio svoje tvrdnje ako ne i, u krajnjem slučaju, svoj ugled. Konačno je raskrinkan kada je kustos odeljenja mineralogije u Britanskom muzeju nizom vešto osmišljenih hemijskih testova dokazao da su neka od Kolijerovih „otkrića“ napisana olovkom a zatim podebljana mastilom, te da tragovi mastila u krivotvorenim odlomcima svakako nisu dovoljno stari. Bio je to, u suštini, začetak forenzičke nauke. To se dogodilo 1859.

Još je gori, na izvestan način, bio Džejms Orčard Halivel (kasnije Halivel-Filips), koji je od najranije mladosti bio izvanredno nadaren - još kao tinejdžer izabran je za člana kako Kraljevskog društva tako i Antikvarnog društva - ali istovremeno i opasan lopov. Između ostalog, ukrao je sedamnaest dragocenih svezaka rukopisa iz biblioteke Triniti koledža u Kembridžu (mada se mora reći da za to nikada nije osuđen) i uništio bukvalno stotine knjiga, među njima i kvarto izdanje *Hamleta* - jedno od svega dva postojeća. Posle njegove smrti, među njegovim stvarima pronađeno je oko 3600 stranica ili delova stranica iskidanih iz oko osam stotina rukopisa i starih štampanih knjiga, od kojih su mnoge nenadoknadive - neverovatno razoran čin. Njemu u prilog, može se reći da je u

devetnaestom veku tačno pisao o Šekspirovom životu i još mnogo čemu. Takođe, istine radi, treba napomenuti da je Halivel bio samo optužen, ne i osuđen za krađu, ali je svakako postojala neobična trajna povezanost između Halivelovih poseta biblioteci i nestajanja knjiga.

Vilijam Šekspir je sahranjen u crkvi Svetog trojstva, velikom i lepom zdanju pored Ejvona. Kao što bismo već mogli i pretpostaviti, njegov život se završava zagonetkom - zapravo, čitavim nizom zagonetki. Na njegovom spomeniku nije zapisano ime, već samo banalni stihovi:

*Dobri prijatelju,
Neka te Hrist naš uzdrži namah
Da iskopaš tu zatvoren prah.
Blagosloven ko te stene štedi zlosti,
A proklet ko pomeri moje kosti.* ⁹⁵

Pored njegovog nalaze se i grobovi njegove žene i članova porodice ali, kako primećuje Stenli Vels, grobovi su poređani izrazito čudnim redosledom. Čitajući sleva nadesno, godine smrti sahranjenih su: 1623, 1616, 1647, 1635. i 1649 - što se ne bi moglo nazvati logičkim redosledom. Raspored je takođe neobičan i kad se uzmu u obzir njihovi međusobni odnosi. Šekspir leži između svoje žene i Tomasa Neša, muža svoje unuke Elizabete, koji je umro trideset jednu godinu posle njega. Sledeći po redu su njegov zet Džon Hol i kćerka Suzana. Šekspirovi roditelji, braća i sestre i njegovi blizanci sigurno su sahranjeni na crkvenom groblju, ali ne u crkvi. Grupu zaokružuju još dva groba, Fransisa Votsa i Ane Vots; nije poznato da li oni imaju ikakve veze sa Šekspirovom, a njihov tačan identitet tek se utvrđuje. Takođe, iz nepoznatih razloga, Šekspirova nadgrobna ploča je upadljivo kraća - za skoro pedeset centimetara - od svih ostalih iz iste grupe.

Na severnom zidu iznad ovog niza grobova nalazi se čuvena bista u prirodnoj veličini koja je u osamnaestom veku prebeljena po uputstvima Edmonda Malouna, mada je kasnije ponovo oslikana. Ona prikazuje Šekspira izbečenog i s perom u ruci, i nosi zapis:

*Stani putniče, što tako hitaš sad?
Čitaj, kog' zlobne smrti krije hlad;
sa Šekspirovom je živa priroda umrla,
pa krasi grob, jer kraj je učinila.*

*Više no što vredi uzdahnite svi,
za tebe je on pisao svaki stih,
živu je umetnost napustio on,
al' svaki red služi duhu njegovom.*⁹⁶

Budući da Šekspir očigledno nikad nije bio sahranjen ispod tog spomenika,⁹⁷ mnogi su se pitali šta ti stihovi znače. Pol Edmondson posebno je proučavao Šekspirov grob i spomenik, ali se zdušno slaže da je manje-više nemoguće razložno rastumačiti ove stihove. „Pre svega, u njima se bista naziva grobom, mada ona uopšte nije grob, već spomenik“, kaže on. Mogućnost koja se često pominje jeste da se pod tim spomenikom ne nalaze Šekspirovi posmrtni ostaci, već njegova dela: njegovi rukopisi.

„Mnogi žarko žele da veruju da ti rukopisi još uvek negde postoje“, kaže Edmondson, „međutim, nema nikakvih dokaza na osnovu kojih bismo mogli pretpostaviti da se kriju pod spomenikom ili bilo gde drugde. Jednostavno moramo prihvatiti da su zauvek izgubljeni.“

Što se tiče junaka ovog poglavlja, Henri Kondel je umro četiri godine posle objavljivanja Prvog folija, 1627, a Džon Hemings tri godine kasnije. Sahranjeni su jedan blizu drugoga u istorijskoj londonskoj crkvi Sent Meri Oldermansberi. Ta crkva izgorela je u velikom požaru 1666. a na njenom mestu izgrađena je nova crkva po projektu Kristofera Rena, koja je srušena prilikom nemačkog bombardovanja u Drugom svetskom ratu.

Deveto poglavlje Kandidati

Veliki broj ljudi gaji izuzetnu - naizgled nezasitu - žudnju za uverenjem da je dela Vilijama Šekspira napisao neko drugi, a ne Vilijam Šekspir. Broj objavljenih knjiga koje to nagoveštavaju - ili bolje reći, uporno tvrde - do danas se procenjuje na znatno više od pet hiljada.

Smatra se da su Šekspirove drame tako pune stručnih znanja - iz oblasti prava, medicine, državnštva, dvorskog života, vojnih pitanja, moreplovstva, starina, života u inostranstvu - da jednostavno ne mogu biti delo jednog slabo obrazovanog provincijalca. Prema toj pretpostavci Vilijam Šekspir iz Stratforda bio je, u najboljem slučaju, dobroćudni poslušnik, glumac koji je svoje ime pozajmio nekom darovitijem ko nije mogao, iz bilo kog razloga, da se javno predstavi kao dramski pisac.

Ovim kontroverzama posvećena je znatna pažnja na vrlo uglednim mestima. Američka televizijska mreža PBS emitovala je 1996. jednočasovnu dokumentarnu emisiju u kojoj se nedvosmisleno tvrdi da Šekspir verovatno nije bio Šekspir.

Časopis *Harpers* i *Njujork tajms* velikodušno posvećuju značajan prostor razmatranju antistratfordskih argumenata. Smitsonov institut je 2002. održao seminar pod naslovom „Ko je napisao Šekspira?“ - pitanje koje bi većina akademika smatrala beznadežno tautološkim. Najčitaniji članak svih vremena u britanskom časopisu *Histori tudej* jeste onaj koji razmatra pitanje autorstva Šekspirovih drama. *Ameriken* se uključio u trku člankom u kome se iznosi pretpostavka da je osoba predstavljena na čuvenoj Drušautovoj graviri možda zapravo - suze mi idu na oči dok ovo pišem - kraljica Elizabeta I. Možda je najneobičnije od svega to što je Šekspirovo pozorište Glob u Londonu - izgrađeno kao spomenik njegovim dramama i s namerom da postane svetski naučni centar - pod upravom umetničkog direktora Marka Rajlansa postalo neka vrsta institucije za antistratfordske obračune.

Zato treba reći da gotovo sve antišekspirovske tvrdnje - zapravo, svaka pojedinačno - podrazumevaju manipulaciju naučnim dokazima ili bezobzirnu zloupotrebu činjenica. Šekspir „nikad nije posedovao

nijednu knjigu“, obaveštava ozbiljno čitaoca autor članka iz *Njujork tajmsa* iz 2002. Takva tvrdnja se zapravo ne može pobijati, ali mi ne znamo šta je sve Šekspir mogao posedovati. Međutim, autor članka je isto tako mogao da ustvrdi da Šekspir nikad nije imao nijedne cipele ni pantalone. Prema svim dokazima koje imamo, mogao je provesti život bez odeće od struka naniže, kao i bez knjiga, ali je verovatnije da nema nedostaju dokazi nego da je njemu nedostajala odeća, ili knjige.

Danijel Rajt, profesor na Konkordija univerzitetu u Portlandu u Oregonu, aktivni antistratfordovac, napisao je u *Harpersu* da je Šekspir bio „prost, neuk trgovac vunom i žitom“ i „sasvim običan čovek koji nije imao veze sa književnim svetom“. Takve tvrdnje jedino se mogu nazvati maštovitim. Slično tome, u inače besprekorno ozbiljnom časopisu *Histori tudej*, Vilijam Rubinštajn, profesor na Univerzitetu Velsa u Aberistuitu, u uvodnom pasusu svog antišekspirovskog članka kaže: „Od sedamdeset i pet poznatih savremenih dokumenata u kojima se Šekspir pominje, nijedan se ne tiče njega kao pisca.“

To čak ni izdaleka nije istina. U izveštaju dvorskog majstora ceremonijala iz 1604-1605 - to jest, u beleškama o predstavama koje su izvedene pred kraljem, što znači da su otprilike onoliko zvanične koliko to beleške uopšte mogu biti - Šekspir se sedam puta pominje kao autor drama izvedenih pred Džejmsom I. Njegovo ime nalazi se na naslovnim stranama izdanja soneta i u posvetama poema *Otmica Lukrecije* i *Venera i Adonis*. Imenovan je kao autor na nekoliko kvarto izdanja svojih dela, u knjizi Fransisa Mirsa *Palladis Tamia* i (aluzivno ali nepogrešivo) kod Roberta Grina u *Grinovom grošu mudrosti*. Džon Vebster ga u svom predgovoru za *The White Devil* pominje kao jednog od velikih dramatičara toga doba.

Ono što, naime, u savremenim beleškama nedostaje nisu dokumenta koja povezuju Šekspira s njegovim delima, već dokumenta koja s njima povezuju bilo koga drugog. Kako ističe šekspirolog Džonatan Bejt, bukvalno niko „za Šekspirovog života, niti prvih dve stotine godina posle njegove smrti, nije izrazio ni najmanju sumnju u vezi s njegovim autorstvom“.

Pa odakle onda potiču sve te antistratfordovske tvrdnje? Priča pomalo neočekivano počinje od čudne Amerikanke od koje bi to,

iskreno govoreći, malo ko očekivao, po imenu Delija Bejkon. Bejkonova je rođena 1811. u graničnoj državi Ohajo, u velikoj porodici i maloj brvnari. Porodica je bila siromašna, a postala je još siromašnija posle smrti Delijinog oca, dok je ona još bila devojčica.

Delija je bila bistra i očigledno vrlo lepa, ali ne naročito stabilna ličnost. Pošto je odrasla, radila je u školi i pomalo pisala, ali je uglavnom živela kao anonimna usedelica u Nju Hejvnu u Konektikatu sa svojim bratom sveštenikom. Jedini uzbudljiv događaj u njenom mirnom životu desio se oko 1840. kada se strasno, po svemu sudeći opsesivno, zaljubila u jednog studenta teologije, nekoliko godina mlađeg od nje. Njihova veza, takva kakva je bila, završila se njenim poniženjem kada je otkrila da je mladić imao običaj da zabavlja svoje društvo čitajući odlomke iz njenih strastvenih ljubavnih pisama. Od te okrutnosti nikad se nije oporavila.

Postepeno je, iz razloga koji nisu sasvim jasni, postala uverena da je njen čuveni prezimenjak Frensis Bejkon zapravo pravi autor dela Vilijama Šekspira. Ova ideja nije bila sasvim originalna - izvesni velečasni Džejms Vilmot, provincijski rektor iz Vorvikšira, pominjao je pitanje Šekspirovog autorstva još 1785, ali to nije bilo poznato sve do 1932, tako da se Delijino ubeđenje razvilo nezavisno. Mada nije poznato da je imala ikakve geneološke veze sa Fransisom Bejkonom, podudarnost prezimena gotovo sigurno nije bila sasvim slučajna.

Delija je 1852. krenula u Englesku na dugo i odlučno putovanje s ciljem da dokaže kako je Vilijam Šekspir bio prevarant. Lako je proglasiti Deliju za blago poremećenu i nebitnu, ali je u njenom izgledu i ponašanju moralo biti nečeg privlačnog, jer je uspela da pridobije više uticajnih ljudi (mada se mora reći da je većina njih kasnije zažalila zbog toga). Bogati biznismen Čarls Batler pristao je da finansira troškove njenog putovanja u Englesku - i morao je biti veoma velikodušan, jer je ona tamo ostala skoro četiri godine. Ralf Voldo Emerson ju je upoznao s Tomasom Karlajlom, koji joj je pomogao prilikom dolaska u London. Metodi istraživanja Bejkonove bili su, u najmanju ruku, jedinstveni. Provela je deset meseci u Sent Olbansu, rodnom gradu Frensisa Bejkona, ali tvrdi da za sve to vreme ni sa kim nije razgovarala. Nije tražila podatke po muzejima ni

arhivima i uljudno je odbila Karlajlove ponude da je upozna s poznatim i učenim ljudima. Umesto toga, tragala je za mestima gde je Bejkon provodio vreme i ćutke „upijala atmosferu“, razvijajući svoje teorije nekom vrstom intelektualne osmoze.

Godine 1857. objavila je svoj *magnum opus*, *The Philosophy of the Plays of Shakspeare Unfolded*, u izdanju kuće *Ticknor & Fields* iz Bostona. Knjiga je bila obimna, nečitljiva i skoro u svakom pogledu neobična. Pre svega, na svih 675 gusto štampanih strana nijednom se, zapravo, ne pominje Frensis Bejkon; čitalac mora sam da zaključi da je on osoba koju autorka smatra tvorcom Šekspirovih komada. Natanijel Hotorn, koji je u to vreme bio američki konzul u Liverpulu, napisao je predgovor za ovu knjigu ali se gotovo odmah pokajao zbog toga, jer je knjiga po opštem kritičkom mišljenju bila potpuno besmislena. Kada su ga upitali, Hotorn je priznao da je u stvari nije ni pročitao. „Ovo će biti moja poslednja dobroćudna glupost, nikad više nikome neću izaći u susret dokle god živim“, zaklinjao se u pismu jednom prijatelju. Iscrpljena svojim naporima, Delija Bejkon vratila se u svoj rodni kraj i povukla u bezumlje. Umrla je mirno ali nesrećno pod bolničkim nadzorom 1859, verujući da je Sveti duh.

Uprkos neuspehu knjige i njenoj nerazumljivosti, ideja da je Bejkon napisao Šekspirove drame nekako je dobila krila.

Mark Tven i Henri Džejms postali su istaknuti pobornici bejkonovske teze. Mnogi su bili uvereni da Šekspirove drame sadrže tajne šifre koje otkrivaju istinskog autora (za kojeg se naposljetku uvek ispostavlja da je Bejkon).

Pristalice ove teorije pronašle su dokaze za svoje tvrdnje otkrivajući skrivene poruke u tekstu uz upotrebu složenih formula s prostim brojevima, korenima, logaritmima i drugim tajanstvenim metodama, u duhu čitanja s table za prizivanje duhova. U popularnom delu *The Great Cryptogram* iz 1888. godine američki advokat Ingacijus Doneli otkriva poruke poput ove iz *Henrija IV, prvi deo*: „*Seas ill* [što treba čitati kao 'Sesil', pri čemu se misli na Vilijama Sesila, lorda Berglija] *said that More low or Shak'st Spur never writ a word of them.*“⁹⁸

Ushićenje koje je izazvao Donelijev genijalni metod dešifrovanja pomalo je, međutim, splasnulo kada je drugi kriptograf-amater, velečasni R. Nikolson, primenjujući potpuno isti metod na istom

tekstu, otkrio poruku koja glasi: „*Master Will-I-am Shak'st-spurre writ the Play and was engaged at the Curtain.*“⁹⁹

Ništa manje domišljat u sličnim veštinama nije bio ni ser Edvin Darning-Lorens koji je, u takođe popularnoj knjizi *Bacon is Shakespeare*, objavljenoj 1910, pronašao značajne anagrame u brojnim dramama. Njegovo najčuvenije otkriće jeste da reč *honorificabilitudinatatiubus* upotrebljena u *Nenagrađenom ljubavnom trudu* može da se preinači u latinski heksametar „*Hi ludi F. Baconis nati tuiti orbi*“, ili: „Ove drame, tvorevine F. Bejkona, sačuvane su za svet.“

Takođe je mnogo puta pisano o tome kako se Stratford nikad ne pominje ni u jednom Šekspirovom komadu, dok se Sent Olbans, Bejkonovo sedište, pominje sedamnaest puta (Bejkon je bio vikont od Sent Olbansa). Istine radi, Sent Olbans se pominje petnaest, a ne sedamnaest puta, a u svakom slučaju reč je o bici kod Sent Olbansa - istorijskom događaju od ključne važnosti za zaplet drugog i trećeg dela drame o Henriju VI (tri puta se pominje sam svetac). Na osnovu takvih dokaza pouzdanije bi bilo Šekspira proglasiti za Jorkširca, jer se Jork u njegovim dramama pominje četrnaest puta više nego Sent Olbans. Čak i Dorset, okrug koji ne igra suštinsku ulogu ni u jednoj drami, pominje se češće od Sent Olbansa.

Bejkonovska teorija dobila je napokon kulturni status, pri čemu vatrenije pristalice tvrde da je Bejkon napisao ne samo Šekspirove već i Marloove, Kidove, Grinove i Lilijeve drame, kao i Spenserovu *Vilinsku kraljicu*, Bartonovu *Anatomiju melanholije*, Montenjove *Eseje* (na francuskom) i Bibliju kralja Džejmisa. Neki veruju i da je Bejkon bio vanbračni sin kraljice Elizabete i njenog voljenog Lestera.

Očigledna primedba bilo kojoj bejkonovskoj teoriji glasi da je Bejkon već imao vrlo ispunjen život a da i ne preuzima Šekspirov kanon, dela Montenja, Spensera i ostalih da i ne pominjemo. Takođe, neuverljiva je veza između Bejkona i bilo kojeg člana pozorišne družine - što verovatno ne iznenađuje, budući da Bejkon nije nimalo voleo pozorište i napadao ga je u brojnim svojim esejima kao neozbiljnu i površnu zabavu.

To je, između ostalog, bio razlog što su neverne Tome počele da se okreću drugim mogućnostima. Godine 1918. jedan učitelj iz Gejtsheda u severoistočnoj Engleskoj, neizbežno upečatljivog imena

Dž. Tomas Luni,¹⁰⁰ predstavio je svoje životno delo, knjigu pod naslovom *Shakespeare Identified*, u kojoj je na sopstveno zadovoljstvo dokazao da je istinski autor Šekspira bio sedamnaesti erl od Oksforda, izvesni Edvard de Ver. Luniju je trebalo dve godine da pronađe izdavača spremnog da objavi knjigu pod njegovim pravim imenom. Uporno je odbijao da uzme pseudonim tvrdeći, možda pomalo očajnički, da njegovo ime nema nikakve veze s ludilom i da se zapravo izgovara *lonej*.¹⁰¹ (Zanimljivo je da nije samo Luni imao veselo prezime. Kako je jednom s očiglednim zadovoljstvom primetio Šenbaum, među ostalim istaknutim antistratfordovcima tog doba našli su se i Šervud Siliman i Džordž Beti.)¹⁰²

Lunijeve tvrdnje bile su zasnovane na ubeđenju da Vilijam Šekspir nije mogao imati dovoljno mudrosti i uglađenosti da napiše svoje drame, te da stoga one moraju biti delo nekog učenijeg i iskusnijeg: najverovatnije nekog aristokrate. Mora se priznati da su izvesni argumenti išli Oksfordu u prilog: bio je bistar i imao je izvesnog ugleda kao pesnik i dramatičar (mada nijedan njegov komad nije sačuvan, a nijedna od njegovih pesama ne nagoveštava istinsku pesničku veličinu); dosta je putovao i govorio je italijanski; kretao se u odgovarajućim krugovima, tako da je sigurno dobro poznao dvorski život. Kažu da ga je veoma cenila i sama kraljica Elizabeta, koja se „oduševljavala... njegovom ličnošću i njegovim plesanjem i hrabrošću“, a jedna njegova kćer bila je izvesno vreme zaručena sa Sautemptonom, kome je Šekspir posvetio svoje dve poeme. Njegove društvene veze su, izvan svake sumnje, bile besprekorne.

Medutim, Oksford je imao i nedostatke koji se naizgled ne uklapaju najbolje sa saosećajnim, spokojnim glasom blage mudrosti koji tako pouzdano i zavodljivo odzvanja u Šekspirovim dramama. Bio je nadmen, hirovit i razmažen, neodgovorno se ponašao prema novcu, bio je razvratan, veoma neomiljen i sklon izrazito nasilnim ispadima. U sedamnaestoj godini ubio je u besu jednog slugu (mada je izbegao kaznu, pošto je ubedio porotu da mu je sluga naleteo na mač). Ništa u njegovom ponašanju, ni u jednom periodu njegovog života, nije nagoveštavalo ni najmanju sklonost saosećanju, empatiji ili duhovnosti i velikodušnosti - pa ni posvećenost marljivom radu

koja bi mu, pored aktivnog života na dvoru, omogućila da anonimno napiše više od trideset drama, ne računajući dela koja je napisao pod svojim imenom.

Luni nikad nije ponudio dokaze koji bi objasnili zašto bi Oksford - čovek bezgranične taštine - poželeo da sakrije svoj identitet, zašto bi želeo da ostavi svetu nekoliko zaboravljenih komada i osrednjih pesama pod sopstvenim imenom ali se povukao u anonimnost kada je, u zrelih godinama, razvio božansku darovitost? Sve što je Luni umeo da kaže na tu temu bilo je: „To je, međutim, njegova stvar, a ne naša.“ Zapravo, ako treba da poverujemo da je to bio Oksford, to je upravo naša stvar. Tako mora biti.

Problem sa Oksfordom se tu ne završava. Postoji i pitanje posvete dve narativne poeme. U vreme objavljivanja *Venere i Adonisa* Oksfordu je bilo četrdeset četiri godine i bio je po rangu iznad erla od Sautemptonu, koji je još bio mladić.

Ponizni ton posvete, u kojoj se autor izvinjava što je odabrao „tako snažan oslonac da podrži tako slabašan teret“ i obećava da će „koristiti sve časove svoje dokolice dok vam ne odam počast nekim dostojnijim delom“, teško da može predstavljati glas starijeg plemića koji se obraća mlađem, posebno kad je reč o tako gordom čoveku kao što je bio Oksford. Bez odgovora takođe ostaje i pitanje zašto bi Oksford, kao zaštitnik sopstvene glumačke družine, Družine erla od Oksforda, pisao svoja najbolja dela za suparničku Družinu lorda komornika. Tu je, zatim, i pitanje objašnjenja brojnih tekstualnih referenci koje potvrđuju autorstvo Vilijama Šekspira - igra rečima na temu imena Ane Hatavej u sonetima - na primer. Oksford je odista morao biti prefinjeni prevarant ako je u dela objavljena pod imenom drugog čoveka ubacio igru rečima na temu imena njegove žene.

Ipak, najslabija tačka oksfordovske teorije lako bi moglo biti to što je Edvard de Ver nepobitno umro 1604, kada se mnoge Šekspirove drame još nisu bile pojavile - zapravo, u izvesnim slučajevima još nisu mogle biti napisane, budući da su nastale pod uticajem kasnijih događaja. *Bura* je, naime, nadahnuta pričom o brodolomu na Bermudima koji je opisao izvesni Vilijam Strejči 1609. Slično tome, *Magbet* je očigledno inspirisan Barutnom zaverom, događajem koji Oksford nije dočekao.

Oksfordovci, i dalje brojni, tvrde da je Ver morao ostaviti neke rukopise koji su posle njegove smrti povremeno objavljivani pod imenom Vilijama Šekspira, ili pak da su datumi drama pogrešno ustanovljeni i da su se one zapravo pojavile pre Oksfordove smrti. Kako mnoge reference u dramama neosporno ukazuju na datume posle Oksfordove smrti, one su očigledno naknadno ubačene tuđom rukom. *Morale* su biti, inače bismo bili prinuđeni da zaključimo kako Oksford nije napisao te komade.

Uprkos očiglednim nedostacima Lunijeve knjige, u pogledu argumenata kao i učenosti, ona je stekla neočekivano široku podršku. Hvalio ju je britanski dobitnik Nobelove nagrade za književnost Džon Golsvordi, kao i Sigmund Frojd (mada je Frojd kasnije lično zaključio da je Šekspir bio francuskog porekla i da se zapravo zvao Žak Pjer - zanimljivo, premda usamljeno mišljenje). U Americi je vodeći oksfordovac postao izvesni profesor L. P. Benezet sa Dartmutskog koledža. On je izneo teoriju da je glumac Šekspir bio nezakoniti De Verov sin. Ljubitelj njegove teorije postao je Orson Vels, a među njenim kasnijim pristalicama našao se i glumac Derek Džekobi.

Treći - i izvesno kraće vreme prilično popularan - kandidat za autorstvo Šekspirovih drama bio je Kristofer Marlo. Bio je odgovarajućih godina (samo dva meseca stariji od Šekspira), posedovao je talenat i sigurno bi imao dovoljno vremena da napiše sva Šekspirova dela nastala posle 1593. da u to vreme nije bio mrtav. Prema ovoj teoriji, međutim, Marloova smrt je bila lažna a on je narednih dvadeset godina proveo krijući se u Kentu ili u Italiji, zavisno od verzije ove priče, ali u svakom slučaju pod zaštitom svog pokrovitelja a možda i ljubavnika Tomasa Volsingama, i za to vreme izbacio najveći deo Šekspirovog opusa.

Najistaknutiji zastupnik ove teorije bio je njujorški novinski agent po imenu Calvin Hofman, koji je 1965. pribavio dozvolu da otvori Volsingamovu grobnicu nadajući se da će u njoj pronaći rukopise i pisma koji će potkrepiti njegovu teoriju. Zapravo, nije našao ništa - čak ni Volsingama, koji je, kako se ispostavilo, bio sahranjen negde drugde. Ipak, uspeo je da o tome napiše bestseler pod naslovom *The Murder of the Man Who Was „Shakespeare“*, koji je *Književni dodatak Tajmsa* nazvao „gomilom naklapanja“. Hofmanov slučaj je

ipak, mora se priznati, imao izvesnog osobenog šarma. Među brojnim njegovim tvrdnjama našla se i ta da je „gospodin V. H.“ na naslovnoj strani soneta bio „gospodin Volsing-Hem“. Uprkos očiglednim slabostima Hofmanove teorije i činjenice da ju je malo ko podržavao, 2002. dekan kanonik i savet Vestminsterske opatije odlučuju se na neobičan korak, da stave znak pitanja iza godine Marloove smrti na njegov novi spomenik u pesničkom kutku.

Pa ipak, lista alternativnih Šekspira je sve duža. Jedan od kandidata bila je i Meri Sidni, grofica od Pembroka. Zastupnici ove teze - malobrojni, mora se priznati - tvrde kako to objašnjava zašto je Prvi folio bio posvećen erlovima od Pembroka i Montgomerija: to su bili njeni sinovi. Takođe se ističe da je grofica imala imanja na Ejvonu i labuda na svom grbu - što objašnjava pominjanje „slatkog labuda sa Ejvona“ kod Bena Džonsona. Meri Sidni je svakako dopadljiv kandidat. Bila je lepa i učena, i imala dobre veze: ujak joj je bio Robert Dadli, erl od Lestera, a brat pesnik i zaštitnik pesnika ser Filip Sidni. Veći deo života provela je u književno nadarenom okruženju, pre svega uz Edmunda Spensera, koji joj je posvetio jednu svoju pesmu. Jedino što joj još nedostaje da bi bila povezana sa Šekspirovom jeste bilo kakva veza između nje i Šekspira.

Po jednoj drugoj teoriji pak Šekspirova darovitost prevazilazila je mogućnosti jedne ličnosti, pa ga je zapravo predstavljala grupa blistavo nadarenih pisaca koju čine gotovo svi pomenuti - Bejkon, grofica od Pembroka i ser Filip Sidni, uz Voltera Ralija i još neke. Nažalost, ovoj teoriji ne nedostaju samo dokazi, već bi podrazumevala i zaveru ćutanja neverovatnih razmera.

Konačno treba pomenuti i doktora Artura Titerlija, dekana Univerziteta Liverpula, koji je trideset godina svoje slobodno vreme posvećivao izučavanju kojim je želeo da dokaže (bukvalno ni na čije zadovoljstvo sem sopstvenog) da je Šekspir bio Vilijam Stenli, šesti erl od Derbija. Do sada je ukupno više od pedeset kandidata bilo pomenuto kao moguća alternativa Šekspiru.

Jedino zajedničko svim ovim teorijama jeste uverenje da je Vilijam Šekspir bio, na neki način, nepodoban za autora svojih briljantnih dela. To je zaista vrlo neobično. Šekspirovo obrazovanje, kao što nadam se ova knjiga pokazuje, nije ni po čemu bilo nedovoljno niti je imalo ozbiljnih nedostataka. Otac mu je bio gradonačelnik uglednog

gradića. U svakom slučaju, teško da je za čoveka skromnog porekla nedostižno da postigne veliki uspeh. Naravno, Šekspir nije bio fakultetski obrazovan, ali isto važi i za Bena Džonsona - daleko većeg intelektualca i takođe dramskog pisca - pa opet niko nikad nije nagovestio da Ben Džonson nije autor svojih dela.

Istina je da je Vilijam Šekspir u svojim delima upotrebljavao učene izraze, ali je takođe koristio i slike koje jasno i upečatljivo odražavaju seosko poreklo. Džonatan Bejt citira stihove iz *Simbelina*: „Zlatnih momaka, devojaka čari/ moraju u prah kao dimničari”,¹⁰³ koji dobijaju dodatni smisao kada se prisetimo da je u Vorvikširu u šesnaestom veku maslačak u cvetu bio zlatni momak, dok je onaj koji je upravo trebalo da prospe semenke bio dimničar. Ko bi pre upotrebio takve izraze - dvoranin visokog porekla ili neko ko je odrastao na selu? Takođe, kada Falstaf primeti da je kao dečak bio tako malen da se mogao provući „kroz odbornički prsten”, možemo se opravdano zapitati da li bi takva osobena slika mogla pre pasti na pamet kakvom plemiću ili nekome čiji je otac zaista bio odbornik.

Zapravo, stratfordsko detinjstvo krije se u mnogim Šekspirovim dramama. Pre svega, Šekspir je odlično poznao vrste životinjskih koža i njihovu upotrebu: u njegovim delima često se pominju tajne kožarskog zanata - kožne kese, masne kože, goveđe ulje i slično - svakodnevnici pojmovi za kožare, koji teško da bi bili poznati bogatašima. Znao je da su žice na lauti napravljene od kravljih creva, a tetive na luku od konjske strune. Koliko je verovatno da bi Oksford, ili bilo koji drugi kandidat, mogao takve izraze da pretvori u poeziju?

Čini se da se Šekspir nije nimalo stideo svog seoskog porekla, jer ništa u njegovim delima, po rečima Stivena Grinblata, ne nagoveštava nikakvu želju da se toga „odrekne ili da se predstavi kao ma šta drugo sem onoga što je i bio“. Razlog zbog kojeg su se Šekspiru podsmevali pisci poput Roberta Grina bio je upravo taj što nikad nije prestao da koristi provincijalizme. To ga je u njihovim očima činilo smešnim.

Jedna od Šekspirovih osobenosti je i ta što je veoma retko koristio reč *also*.¹⁰⁴ Ona se pojavljuje svega trideset šest puta u svim njegovim dramama, gotovo uvek kod komičnih likova čiji nadmeni govor treba da nas zasmee. Bila je to neobična predrasuda,

netipična za bilo kog drugog pisca njegovog doba. Bejkon bi ponekad na samo jednoj stranici upotrebio reč *also* isto onoliko puta koliko Šekspir u čitavoj karijeri.

Samo jednom u svim svojim komadima Šekspir je upotrebio reč *mought* umesto *might*.¹⁰⁵ Drugi su je često koristili. Uobičajeno je koristio oblik *hath*, ali je u oko dvadeset posto slučajeva upotrebio *has*. Najčešće je pisao *doth*,¹⁰⁶ ali je tek približno svaki četvrti put pisao *dost*,¹⁰⁷ dok je ređe upotrebljavao moderni oblik *does*. U ogromnoj većini slučajeva koristio je oblik *brethren*,¹⁰⁸ ali je povremeno (približno svaki osmi put) pisao *brothers*.

Takve osobene navike sačinjavaju ono što se naziva ličnim idiolektom a Šekspirov je, kao što bi se moglo i očekivati, veoma specifičan. Nije nemoguće da bi Oksford ili Bejkon mogli u svoja dela napisana pod tuđim imenom uneti takve pojedinosti, ali je razumno zapitati se da li bi tako brižljivo prikrivanje smatrali neophodnim.

Ukratko, moguće je, uz izvesno selektivno zanemarivanje činjenica, prihvatiti da su pojedini kandidati mogli imati dovoljno vremena, talenta i motiva da anonimno napišu dela Vilijama Šekspira. Međutim, niko nikad za to nije ponudio ni najmanji dokaz. Takva osoba bi morala biti neverovatno nadarena - da bi, u slobodno vreme, stvorila najveća književna dela ikad napisana na engleskom jeziku, glasom koji navodno nije bio njen, na tako lukav način da je tokom svog života kao i u narednih četiri stotine godina uspela da obmane praktično sve redom. Što je još bolje, erl od Oksforda je čak predvideo i vlastitu smrt, ostavljajući dovoljno dela da budu ravnomernim tempom objavljivana sve dok Šekspirove smrti, desetak godina kasnije. To je *odista* genijalno.

Ako j e reč o zaveri, morala j e biti zaista izuzetna. Zahtevala bi saradnju Džonsona, Hemingsa i Kondela i većine ostalih članova Šekspirove družine, kao i neznanog broja prijatelja i članova porodica. Ben Džonson tu tajnu nije otkrio čak ni u svojim privatnim beležnicama. „Sećam se“, pisao je u njima, „da su glumci u Šekspirovu čast često govorili kako on u svojim zapisima (šta god da je pisao) nikad nije precrtao ni retka. Moj odgovor je bio, kamo sreće da ih je precrtao i hiljadu.“ Bilo bi prilično neobično reći tako nešto prilikom sećanja na Šekspira desetak godina posle njegove smrti

ako je Džonson zapravo znao da Šekspir nije napisao svoje drame. U istom odlomku on piše, „jer sam voleo tog čoveka i poštujem njegovu uspomenu (do granice idolopoklonstva) više nego bilo čiju drugu“.

Toliko što se tiče obmane sa Šekspirove strane. Takođe, koliko istorija zna, nijedan prijatelj Oksforda, Marloa ni Bejkona nikad nije odao tu prevaru. Moramo se zaista diviti entuzijazmu antistratfordovaca koji su, ukoliko su u pravu, uspeli da otkriju najveću književnu prevaru u istoriji, bez ijednog traga bilo čega što bi se moglo nazvati dokazom, čitavih četiri stotine godina pošto je izvršena.

Imajući na umu sva Šekspirova dela, zaista je neverovatno da je jedan čovek mogao napisati tako raskošan, mudar, raznovrstan, uzbudljiv i trajno zanimljiv opus, ali to je, naravno, obeležje genija. Samo je jedan čovek posedovao odgovarajuće okolnosti i talenat da nam podari tako nenadmašna dela, a Vilijam Šekspir iz Stratforda bez sumnje je bio taj čovek - ko god da je bio.

Izjave zahvalnosti

Pored svih onih koji su mi ljubazno i strpljivo odgovarali na pitanja i čije su reči navedene u tekstu, za velikodušnu pomoć zahvalnost dugujem i: Mariju Alepu, Ani Bulou, Čarlsu Eliotu, Vilu Fransisu, Emi Frenč Piter Furtado, Kerol Hiton, Džeraldu Hauardu, Džonatanu Leviju, Džeki Šepard, Poleti Tomson i Edu Vajsmenu. Posebno sam zahvalan profesoru Stanliju Velsu i dr Polu Edmondsonu iz Zadužbine Šekspirovog rodnog mesta u Stratfordu na Ejvonu, koji su velikodušno pročitali rukopis i predložili mnoge ispravke i razborita objašnjenja, mada su naravno sve zaostale greške samo moje. Posebno zahvaljujem i Džejmsu Atlasu, koji me je sve vreme oduševljeno hrabrio, kao i oštroomnim i ljubaznim urednicima Robertu Lejsu i Sju Luelin. Kao i uvek i iznad svega, najveću zahvalnost, od srca, dugujem svojoj dragoj ženi Sintiji.

O autoru

Bil Brajson je rođen 1951. godine u De Moinu u Ajovi. Na svom prvom putovanju po Evropi, s rancem na leđima 1973. godine, dospeo je i u Englesku, gde je upoznao buduću suprugu i rešio da se skrasi. Piše putopisne članke za *Tajms* i *Independent*. Do 1995. živeo je sa ženom i četvoro dece u Severnom Jorkširu, a potom odlučio da se vrati u Sjedinjene Države i preselio se s porodicom u Hanover u Nju Hempširu. Osam godina kasnije rešio se na još jedan povratak, i Brajsonovi od 2003. ponovo žive u Engleskoj.

Prva Brajsonova knjiga bio je urnebesni putopis *Izgubljeni kontinent*, u kome je opisao putovanja po malim američkim gradovima u starom ševroletu svoje majke. Pored ovog duhovitog putopisa Laguna je objavila i *Ni ovde ni tamo: putešestvija po Evropi*, *Kratka istorija bezmalo svačega*, *Beleške s malog ostrva*.

Bil Brajson je za *Kratku istoriju bezmalo svačega* dobio 2005. *Dekartovu* nagradu koju EU dodeljuje za izuzetna međunarodna ostvarenja u oblasti nauke. *Kratka istorija bezmalo svačega* takođe je dobila nagradu *Aventis* u kategoriji naučnih knjiga 2004.

***

Ne znamo da li je ikad odlazio iz Engleske. Ne znamo ko su mu bili najbliži prijatelji niti kako se zabavljao. Njegova seksualnost je nedokučiva misterija. Samo za nekoliko dana u njegovom životu možemo s nepokolebljivom sigurnošću tvrditi gde ih je proveo. Nemamo nikakvih zabeleški o njegovom kretanju tokom osam kritičnih godina, kad je napustio ženu i troje male dece u Stratfordu i gotovo nemogućom brzinom postao uspešan pozorišni pisac u Londonu. U vreme kad se, 1592, pojavljuje prvi zapis u kome se Šekspir pominje kao dramski pisac, on je već bio prevalio više od polovine života. U onom ostatku bio je sličan književnom ekvivalentu elektrona - uvek i prisutan i odsutan.

***

Vilijam Šekspir, najslavniji pesnik koji je ikad pisao na engleskom jeziku, ostavio je za sobom gotovo milion reči teksta ali je njegova biografija dugo ličila na šikaru neverovatnih pretpostavki izdžikljalu oko retkih činjenica. Čvrstom rukom i sa sebi svojstvenom duhovitošću, Bil Brajson se probija kroz ovu živopisnu džunglu otkrivajući Šekspitov ljudski lik.

„Poslastica... Osvežavajuća, jezgrovita i prosvetljujuća... Brajson je nenadmašan u izboru malog broja značajnih detalja koji osvetljavaju širu sliku... Dragulj od knjige, koji će koristiti početnicima podjednako kao i učenim šekspirolozima.”

Ketrin Hjuze, *Mail ott Sunday*

„Brajson je pre svega i iznad svega pripovedač, i to izvanredno darovit i originalan.”

Guardian

Notes

1 Prevod odlomka Džonsonove posvete Šekspiru preuzet je iz izdanja Šekspirovih sabranih dela koje su 1995. objavili Službeni list SRJ i Dosije. Kao prevodioci dođataka (među kojima se nalazi i ova posveta), navedeni su: Ljubica Bauer Protić, Dušan Mihailović, Marija Dimitrijević, Gordana Platiša, Lidija Tonic, Zdeslav Dukat, Boris Hlebec, Mila Đorđević, Mihailo Dobrić i Tomo Maretić. (Prim. prev.)

2 U ovom kontekstu znači: lično, svojeručno. (Prim. prev.)

3 *Shakespeare*. (Prim. prev.)

4
Šekspirov izgovor. (Prim. prev.)

5
Uobičajeni način pisanja Šekspirovog rodnog mesta je *Stratford upon Avon* (Prim. prev.)

6
Ovo je verovatno preterivanje. Da su Volisovi posvetili, recimo, po pet minuta prosečno svakom dokumentu, trebalo bi im 416.666 sati da pregledaju pet miliona. Čak i da su radili po dvadeset četiri časa na dan, to bi ukupno iznosilo 47,5 godina pretraživanja. (Prim. aut.)

7
Šekspirove jezičke slike i šta nam one govore. (Prim. prev.)

8
Odlomci iz Šekspirovih soneta dati su u prepevu Stevana Raičkovića po proznom prepevu Živojina Simića (Prim. prev.)

9
Hrpa izmeta. (Prim. prev.)

10
Tupan. (Pri. Prev.)

11

Proklet. (Prim. prev.)

12 Krvav (Prim. prev.)

13

Krvožedan (Prim. prev.)

14

Hath je arhaični oblik današnjeg *has*, odnosno trećeg lica jednine glagola (*have*). (Prim. prev.)

15

Kristofer Marlo (*Christopher Marlowe*), takođe čuveni dramski pisac iz Šekspirovg doba, autor *Tamerlana Velikog*, *Doktora Fausta*, *Jevrejina s Malte* i drugih poznatih komada (Prim. prev.)

16

Actes and Monuments of these Latter and Perillous Days, touching Matters of the Church. (Prim. prev.)

17

Foxe's Book of Martyrs (Prim. prev.)

18

The Massacre at Paris (Prim. prev.)

19

John Stubbs – *stub* na engleskom znači patrljak (Prim. prev.)

20

Bio je to čudan par. Kraljica je bila dovoljno stara da mu bude majka - bilo joj je skoro četrdeset godina, dok je on imao tek osamnaest - a uz to vojvoda je bio nizak i izuzetno ružan (njegove pristalice su s nadom nagoveštavale da bi mogao izgledati bolje ako bi pustio bradu). Ipak, tek je vojvodina smrt 1584. konačno otklonila svaku mogućnost sklapanja tog braka. (Prim. aut.)

21

Tjudorski i jakobinski portreti. (Prim. prev.)

22

Tradicionalni naziv ove kuće je *Anne Hathaway's cottage*. (Prim. prev.)

23

Budući da reč *city* označava grad, sintagma *city of London* označava čitavo područje grada Londona, dok se *City of London* odnosi na njegovo historijsko, poslovno i finansijsko središte koje nazivamo Sitijem. (Prim. prev.)

24

Krojač po struci, Stou je svoje obimno delo pisao čitavog života, decenijama podnoseći siromaštvo. Kada je objavljeno imao je sedamdeset tri godine. Na ime nadoknade isplaćene su mu tri funte u gotovom novcu i uručeno mu je četrdeset primeraka sopstvene knjige. Kada su Džejmsa I zamolili da da kakav dobrovoljni prilog za starca, on mu je poslao samo dva pisma kojima mu je dozvolio da prosi. Stou je to zaista uradio, postavljajući pored sebe činiju za skupljanje novca na ulicama Sitija, premda bez mnogo uspeha. (Prim. aut.)

25

Hound – lovački pas: *ditch* – jarak (Prim. prev.)

26

Zbog straha od kuge i uticaja puritanskih vlasti koje su se protivile održavanju pozorišnih predstava, a čija jurisdikcija je važila unutar gradskih zidina Londona, sva londonska pozorišta su se u Šekspirovo vreme nalazila izvan gradskih zidina i na suprotnoj obali Temze. Stoga bi, da je propis o zatvaranju gradskih kapija u sumrak doslovce poštovan, publika vraćajući se s predstave (koje su se čitave godine održavale po danu, u popodnevnim časovima, jer veštačkog osvetljenja u pozorištu nije bilo), zimi često ostajala pred zatvorenim kapijama. (Prim. prev.)

27

Reč *piccadill* prvi je zabeležio dramski pisac Tomas Deker 1607, u drami *Northward Ho*. Konačno je kuća u blizini današnjeg Trafalgar skvera postala neformalno ali popularno poznata kao Pikadili hol, možda zato što se njen vlasnik bavio prodajom pikadili okovratnika. Ulica koja se odatle pruža na zapad, ka Hajd parku, dobila je ime po toj kući, a ne po okovratnicima. (Prim. aut)

28

Knjiga Elinor Fetiplejs je raznovrsna zbirka začinjena govorkanjima, koja se sastoji od recepata, saveta o čišćenju i drugih kućnih mudrolija prikupljenih od rođaka i prijatelja. Među tim prijateljima bio je i Džon Hol, Šekspirov zet. Zato je veoma moguće da je Elinor poznavala i samog pesnika; svakako je čula za njega. Međutim, ako je i naslućivala njegovu važnost za potomstvo, ili pak koliko bismo joj bili zahvalni za makar i najmanji nagoveštaj o njegovoj ličnosti i sklonostima, ništa o tome nije zabeležila u svojim zapisima o vođenju domaćinstva. (Prim. prev.)

29

Jedan galon iznosi 3, 785 litara. (Prim. prev.)

30

Jedna pinta ima 473 mililitra. (Prim. prev.)

31

Hook – kuka ili udica. (Prim. prev.)

32 Citat iz *Hamleta* dat je u prevodu Aleksandra Saše Petrovića.
(Prim. prev.)

33

Pozorište Kerten (*Curtain*) nije dobilo ime po reči *curtain* - zavesa, jer zavesa u to doba nije ni bilo na bini. Postoji nekoliko teorija o poreklu njegovog imena, ali ono najverovatnije potiče od latinske reči *curtina*, koja označava prostor opasan zidom. (Prim. prev.)

34

Stiven Ogrel ističe da se sodomija, premda zabranjena zakonom, u praksi tolerisala dokle god se upražnjavala diskretno. Daleko su češće osuđivane i kažnjavane neoprezne heteroseksualne žene, jer je rađanje nezakonite dece nepotrebno doprinosilo širenju sirotinje. (Prim. aut.)

35

Box - kutija, *office* - kancelarija. *Box office* je i danas naziv za blagajnu, npr. u bioskopu. (Prim. prev.)

36

Kako je objašnjeno u ranijoj fusnoti, iako reč *Curtain* danas znači zavesa, ovo pozorište je najverovatnije dobilo naziv po latinskoj reči *curtina*. (Prim. prev.)

37

Groš [u originalu *groat*, prim. prev.] bio je novčić vredan četiri penija. [Prim. aut)

38

Blankvers je vrsta stiha, nerimovani jampski pentametar kojim su napisane sve poznate drame tog doba, Šekspirove, Marloove i mnoge druge. (Prim. prev.)

39

U originalu *Shake-scene*, što predstavlja, kako se pretpostavlja, igru reči zasnovanu na Šekspirovom prezimenu (*Shakespeare*), budući da *shake* znači tresti. *Shakespeare* bi tako značilo „kopljotresac“, a *Shake-scene* - bino-tresac. (Prim. prev.)

40

Šekspirova posveta poemi *Venora i Adonis* data je u prevodu Ljubice Bauer Protić i Dušana Mihailovića. (Prim. prev.)

41

Stihovi iz poeme *Venora i Adonis* data su u prevodu Danka Angjelinovića. (Prim. prev.)

42

Šekspirova posveta poemi *Otmica Lukrecije* data je u prevodu Ljubice Bauer Protić i Dušana Mihailovića. (Prim. prev.)

43

Prevod stiha iz drame *Kako vam drago*, identičan Marloovom stihu iz *Heroje i Leandra*, dat je u prevodu Borivoja Nedića i Velimira Živojinovića. (Prim. prev.)

44

Stihovi iz drame *Henri IV, drugi deo* dati su u prevodu Živojina Simića i Sime Pandurovića. (Prim. prev.)

45

Reč je zapravo o prevodu Plutarhovich *Života* koji je ser Tomas Nort preveo sa francuskog prevoda Žaka Amioa. (Prim. prev.)

46

Stihovi iz drame *Henri V, drugi deo* dati su u prevodu Živojina Simića i Trifuna Đukića. (Prim. prev.)

47

Stihovi iz drame *San lenje noći* dati su u prevodu Aleksandra Saše Petrovića. U originalu ovaj stih glasi: *fair vestal enthroned by the west*. (Prim. prev.)

48

Izdanje koje obuhvata sabrana dela i komentare različitih autora. [Prim. aut.]

49

Prilikom prevođenja stihova iz drame *Nenagrađeni ljubavni trud* korišten je prevod Velimira Živojinovića. U originalu ovi stihovi glase:

*O paradox! black is the badge of hell,
The hue of dungeons and the school of night.*

(Prim. prev.)

50

Neke od najčešćih interpretacija originala su: *Svithold footed thrice the old/wold/moor, He met the night-mare, and her ninefold/foals* itd. U prevodu Branimira Živojinovića, ovi stihovi glase: „Sveti Vid kroz šumu išao tu skoro i susreo Moru s dece devetoro.” (Prim. prev.)

51

Stihovi iz *Hamleta* dati su u prevođu Aleksandra Saše Petrovića. (Prim. prev.)

52

Reč je o oblicima glagola *take* sa svim varijacijama, arhaičnim i skraćenim, prilikom promene po licima i vremenima. (Prim. prev.)

53

Ispustiti poslednji dah, ispustiti dušu, izdahnuti dušu. (Prim. prev.)

54

Uzjahati konja. (Prim. prev.)

55

Najsvirepiji mogući ubod od svih. (Prim. prev.)

56

Svetog Pavla, odnosi se na londonsku katedralu. (Prim. prev.)

57

Ulica Grejsčerč. (Prim. prev.)

58

Uobičajeni načini pisanja danas su *Christopher Marlowe*, odnosno *Philip Henslowe*. Čini se da su se prilikom zapisivanja ovih i ostalih imena elizabetanci rukovodili nekom vrstom fonetskog principa, te je tako svaki oblik koji je mogao biti pročitani na odgovarajući način bio ravnopravno korišćen. (Prim. prev.)

59

Množina od reči *word* - reč. (Prim. prev.)

60

Danas se prve dve reči (*knees* i *grease*, izgovaraju sa dugim i, *grass* sa dugim a, a *grace* sa diftongom ei. (Prim. prev.)

61

Reason – razum ili razlog; *raisin* – *groždica*. Prva reč izgovara se sa dugim i, a druga sa diftongom ei. (Prim. prev.)

62

Rome - Rim, danas se izgovara sa diftongom ou, dok se *room* - prostor, soba, prostorija, izgovara sa dugim u. (Prim. prev.)

63

(Grad) Kale. (Prim. prev.)

64

Danas se reči *knight* (vitez) i *knee* (koleno) izgovaraju bez inicijalnog k. (Prim. prev.)

65

Odlomak iz drame *Nenagrađeni ljubavni trud* dat je u prevodu Velimira Živojinovića. U originalu navedeni odlomak glasi: *'rackers of orthography... who would call "cauf", half "hauf", neighbour "nebur" and neigh "ne"*. (Prim. prev.)

66

Reč je o nastavcima za treće lice jednine prezenta, arhaičnom -*th* i novijem -s, ovog puta kod glagola *see* (videti). (Prim. prev.)

67

Spoke je moderniji oblik prošlog vremena (i past participa) glagola *speak*, za razliku od arhaičnog *spake*. (Prim. prev.)

68

Cleft je noviji, a *clave* arhaični oblik prošlog vremena (i past participa) glagola *cleave*. (Prim. prev.)

69

Goes je noviji oblik trećeg lica jednine prezenta glagola *go*, za razliku od arhaičnog oblika *goeth*. (Prim. prev.)

70

Thou je stari oblik lične zamenice drugog lica jednine, odnosno ekvivalent srpskom obliku *ti*, kasnije zamenjen univerzalnim *you* kao drugim licem i jednine i množine. (Prim. prev.)

71

U originalu: *beautified with our feathers*. (Prim. prev.)

72

Prefiks koji izražava negaciju, po značenju sličan našem *ne-*. U navedenim primerima reč je o dodavanju ovog prefiksa na glagole. (Prim. prev.)

73

Mada sam rođen ovde i srođen s tim običajem, on se bolje poštuje krštenjem nego priklanjanjem. (Prim. prev.)

74

Ser Tomas Smit bio je državni sekretar Edvarda IV i Elizabete I, a naziv njegovog dela glasio je *De recta et emendata lingue anglice scriptione*. (Prim. prev.)

75

Stihovi iz drame *Kralj Džon* dati su u prevodu Živojina Simića i Sime Pandurovića (Prim. prev.)

76

U vreme kada je Eseks zadobio Elizabetinu naklonost, Lester je bio već odavno umro. (Prim. prev.)

77

Sonet je pesma od četrnaest stihova koju je usavršio Frančesko Petrarca u četrnaestom veku. Naziv potiče od reči *sonetto* što znači „pesmica“. Italijanski Petrarkini soneti bili su podeljeni u dve celine - oktavu, od osam stihova, sa jednom šemom rimovanja (a-b-b-a, a-b-b-a) i sekstet, od šest stihova, sa drugom (c-d-e, c-d-e ili c-d-c, d-c-d). U Engleskoj se sonet razvio u drugačiju formu i sastojao se od tri strofe od po četiri stiha, katrena, i nešto jezgrovitijeg kupleta na kraju kao svojevrsnog zaključka, a sa tim je došao i drugačiji raspored rima: a-b-a-b, c-d-c-d, e-f-e-f, g-g. [Prim. aut.]

78

Prva strifa osamnaestog Šekspirovog soneta data je u prepevu Stevana Raičkovića, po proznom prevodu Živojina Simića. (Prim. prev.)

79

Henry Wriothesley. (Prim. prev.)

80

Stih iz 107. soneta u originalu glasi: *The mortal moon hath her eclipse endured*. Mesec je u engleskom jeziku ženskog roda, što je omogućilo tumačenja prema kojima on (ona) ovde metaforično predstavlja kraljicu Elizabetu ili čak špansku armadu. (Prim. prev.)

81

Hathaway - devojачko prezime Šekspirove žene Ane. (Prim. prev.)

82

Odlomak iz sto tridesetog Šekspirovog soneta dat je u prepevu Stevana Raičkovića, po proznom prevodu Živojina Simića. (Prim. prev.)

83

Odlomak dvadesetog Šekspirovog soneta dat je u prepevu Stevana Raičkovića, po proznom prevodu Živojina Simića. Original glasi: *master--mistress*. (Prim. prev.)

84

Poslednji stihovi Šekspirovog dvadesetog soneta dati su u prepevu Stevana Raičkovića, po proznom prevodu Živojina Simića. U originalu ovi stihovi glase: *But since she [nature]pricked thee out for women's pleasure,/ Mine be thy love, and thy love's use their treasure*. (Prim. prev.)

85

Stihovi, koji u originalu glase: *Not marble not the gilded monuments/ Of princes shall outlive this powerful rhyme*, dati su u prepevu Stevana Raičkovića, po proznom prevodu Živojina Simića. (Prim. prev.)

86

Danas se ovo ime uobičajeno piše *Heminges*, kao i u originalu ove knjige. (Prim. prev.)

87

Grocer – bakalin. *Gross* – krupno, grubo, celo, na veliko, itd. *Groceries* – bakaluk. (Prim. prev.)

88

Uobičajeni način pisanja je *Condell*. (Prim. prev.)

89

Folio, od latinske *reiifolium*, jeste knjiga u kojoj je svaki list hartije presavijen samo jednom, po sredini, čime se dobijaju dva lista ili četiri stranice. Folio stranica je stoga prilično velika - obično je dugačka oko trideset pet centimetara. Kvarto knjiga je pak ona u kojoj se svaki tabak presavija dvaput, čime se dobijaju četiri lista (*quarto*) - ili osam stranica. [Prim. aut.]

90

Velikim tragedijama tradicionalno se nazivaju *Hamlet*, *Magbet*, *Otelo* i *Kralj Lir*. Budući da se *Magbet* prvi put pojavljuje tek u Prvom foliju, danas se za ovu dramu verovatno ne bi znalo. (Prim. prev.)

91

Kralj Lir, IV, ii. Približni prevod poslednje verzije glasio bi: „Budala me nasilno uzima u postelj”, što najbolje odgovara kontekstu, u kome Gonerila govori o svom mužu, mada i prva navedena verzija u datom kontekstu zvuči prihvatljivo i ima približno isti smisao. (Prim. prev.)

92

U svojoj knjizi *Šekspirov život i svet* prof. dr Veselin Kostić piše: „O nekim drugim delatnostima mladoga Šekspira govori predanje, možda najčešće ponavljano i doterivano, u kome se budući dramski pisac javlja u ulozi lovokradice. Ta priča je verovatno kružila Stratfordom u drugoj polovini XVII veka, a prvi ju je zabeležio Ričard Devis (Richard Davies) 1695. godine. Devis kaže da je Šekspir lovio tuđu divljač, naročito s poseda izvesnog vlastelina Lusija, koji ga je zbog toga često kažnjavao bičevanjem, a ponekad ga i zatvarao, pa ga je na kraju naterao da pobjegne iz svog rodnog mesta, 'na njegovu veliku korist'. Potpuniju verziju, nezavisnu od tada još neobjavljenih Devisovih beležaka, nalazimo kod Roa [...] Do kraja XVIII veka poštovaocima Šekspira se već moglo pokazati ne samo zemljište nekadašnjeg Lusijevog zabrana za divljač (koji porodica Lusi uopšte nije imala za Šekspirova života) nego i

lovočuvareva kuća u koju je Lusi zatvarao budućeg pesnika.“
(Prim. prev.)

93

Reč je o odlomku (stihu) iz čuvenog Hamletovog solilokvija - *to take arms against the sea of troubles* - pri čemu je Poup reč *sea* zamenio rečju *siege*. (Prim. prev.)

94

An Attempt to Ascertain the Order in Which the Plays of Shakespeare Were Written. (Prim. prev.)

95

Tekst zapisa na Šekspirovoj nadgrobnoj ploči dat je u prevodu Jelene Dimitrijević. (Prim. prev.)

96

Prevod stihova sa Šekspirove biste uzet je iz izdanja Šekspirovih sabranih dela koje su 1995. Objavili Službeni list SRJ i Dosije. Kao prevodioci dodatka (među kojima se nalaze i epitafi), navedeni su: Ljubica Bauer Protić, Dušan Mihailović, Marija Dimitrijević, Gordana Platiša, Lidija Tonic, Zdeslav Dukat, Boris Hlebec, Mila Đorđević, Mihailo Dobrić i Tomo Maretić. (Prim. prev.)

97

U originalu, stihovi o kojima je ovde reč glase: *Read, if thou canst, whom envious death hath placed/Within this monument...* iz čega bi se moglo zaključiti da je Šekspir bukvalno sahranjen pod tim spomenikom. (Prim. prev.)

98

Odnosno, da (Marlo ili) Šekspir nije napisao nijednu reč tih dela. (Prim. prev.)

99

To jest, da je Šekspir napisao komad i da je radio u (pozorištu) Kerten. (Prim. prev.)

100

Looney - lud, budalast. (Prim. prev.)

101 Pridev *looney* izgovara se /lu:ni/, s dugim u. (Prim. prev.)

102 *Silliman* - zvuči kao složenica prideva *silly* - smešan i imenice *man* - čovek. *Bathey* se isto izgovara i vrlo slično piše kao pridev *batty* koji znači ćaknut, luckast, lud. (Prim. prev.)

103 Prilikom prevoda odlomka iz drame *Simbelin* korišćen je prevod Živojina Simića i Sime Pandurovića. (Prim. prev.)

104 Takođe. (Prim. prev.)

105 *Mought* je arhaični oblik od *might*, oblika prošlog vremena odnosno past participa glagola *may*. (Prim. prev.)

106 Arhaični oblik trećeg lica jednine glagola *do*. (Prim. prev.)

107 Arhaični oblik drugog lica jednine glagola *do*. (Prim. prev.)

108 Arhaični oblik engleske množine imenica, koji je i do danas sačuvan u pomenutoj reči *brethren* (koja ima i alternativnu modernu množinu *brothers*) kao i u obliku sa isključivo arhaičnom množinom *children*. (Prim. prev.)